

---

*АДМЪ
АДАМ ~
ЭЛТЕ
БОРЧЛУ*

Статьяла
бла
очеркле

Нальчик
«Эльбрус»
2007

УДК 323(470.64)
ББК 66.3(2р-6К-Б)11
В 353

*Жарашдыргъан –
Биттирланы Аминат*

ISBN 978-5-7680-2121-4

© Биттирланы А. А., жарашдырылгъаны,
2007

© «Эльбрус» китап басма, 2007

Редакциядан

Къарачай-малкъар (алан) халкъы жер жюзюню эм бурун халкъларындан бириди. Минг-минг жыл мындан алгъа кесини айтхылыкъ нарт эпосун да къурагъан, ёмюрле келишинде тарыхха белгили Скиф-Гунн-Хазар, Уллу Булгъар, Алтын Орда атлы тюрк къыраллыкълагъа да кирген халкъыбыз Алан, Бирсил Къарачай, Беш да Тау Эли атлы ёз къыраллыкъларын, ханлыкъларын да жюрютгенди. Ол шартны кертилигине тилибизде эрттеден бери да хайырланып келген къыраллыкъ, жамауат-турмуш ангъламла (терминле), фольклорубуз, тарых тагъларыбыз, жигитлик жырларыбыз да шагъатдыла. Сёз ючюн, «Жырчыла» деген эски къарачай-малкъар жырда эрттегили ханлыгъыбызны жашауу былай ачыкъланады:

*Эй, Чегем тарда акъыллы хан бар эди,
Жюреги кенг, алтын тахы бар эди,
Эдил сууда Къоркъут ата сау кезде –
Жырчылагъа азат тангы бар эди.*

Халкъыбызны Ёзден Адет деген ниет төреси да:

*Къыралы болгъан – къуралыр,
Къыралы болмагъан – ууалыр, –*

дегенни анстан айтмайды.

*Эл, бирлешсе, къырал болур,
Бирлешмесе, мал болур, –*

дейди Ёзден Адет дагъыда. Бирикмеклик нарт Ёрюзмекни заманында окъуна кеси аллына къуюлуп къалгъан ахшылыкъ туююл эди. Аны болдуруп ючюн, – азатлыкъ ючюн да! – халкъ, миллет адамлары, керти да, уллу къыйын салгъанлары бла чекленмей, къан тегерден, жан берирден да артха турмагъандыла. Юлгю излесек, Акъсакъ Темирни аскерлери бла сермешде Ата журтларына жанларын къурман этген таулу – алан – аскер башчыларын – Болатны, Таусону, Къулуну, Астемирни эсибизге тюшюребиз. Аланы атлары жигитлик жырларыбызда жашайдыла. Андан иги да алгъарагъ’ а, Алтын Орданы заманында, халкъыбызны къайгъысын керген Таулу бийни эсгеребиз. Аны юсюнден Орусну бурунгу тарых жазмалары да хапарлайдыла.

Берлакъ келе келсек, аллай сыйлы адамларыбызны атларын халкъыбыз эсинде бютюнда иги тутханын керемиз. Ол да сейир туююлду. Нек дегенде къыраллыгъы оюлгъан миллетибизге кеси-

лигин сакълар къайгы тышген эди: Аланны ахыр ханы Трамхан, Беш да Тау Элини – Малкъарны ахыр олийи Абай улу Сосран... Орусда да аты айтылган Артутай... Къырым ханла бла сермешген Ачей улу Ачез бла Азнаур, Толгъур улу Къазакъ... Хасаука къазауатыны жигитлери Умар бла Къайтукъ... Бу тизмеде Къарачай-Малкъарны власть кирир аллы кезиуде кеп ахшы иш этген бийлерин Абайланы Мусосну, Шаханланы Басиятны, Айдаболланы Азнорну, Кърымшаухалланы Исламны, Шакъманланы Тарюкню, власть тохташхандан сора уа – халкъыбызны баш эркинлигин, тенглигин къоруулай жан берген Энейланы Магометни, Мокъаланы Азретни да сагъыныргъа тийишлиди.

«Жанар жанмай – жарымаз», – дейди Ёзден Адет. Жарсыугъа, халкъыбызны бюгюнню кюню алыкъа кесибиз суйгенлей жарымайды. Алай Аланны бу биз башында сагъынган чынтты уланлары кеси заманларында, жанып, миллетибизни келген жолун жарытмасала, шендюгю дуняда атыбыз да айтыллыкъ туююл эди.

XX ёмюрде жашау къалай тюрленнгенин кердюк. XXI ёмюр да кеп затны ёзгелетир. Аллахха шукур, халкъыбызны хайт деген уланлары, къызлары бюгюн да аз туююдюле. Кеп ахшы иш этедиле, этген да этерле. Сёзсюз, ала бу китапха атлары тышгенле бла чекленип къалмайдыла.

Малкъарны атын иги бла айтдыргъан, аны айныуна, ёсююне къыйын салган, халкъыбызны жерин, азатлыгын, миллетле арасында тенглигин сакълагъанлагъа жамауатыбыз не заманда да ыразы бола, кёбюсюнде уа жыр окъуна эте келгенди. Китап да жыр кибикди – окъуучу аны ачханлай, айтылып башлагъан жыр.

Ахшыларыбыз, фахмулуларыбыз, закийлерибиз бардыла, тамбла да боллукъдула. Биз быллай китапла мындан ары да чыгъа турурла деген умутлубуз.

НАСЫПЛЫ – ЭЛИН СЮЕР

Биз, бу китапта айтылганла, айтылмаганла да, – бары таулула муну чыккыганына кыуаныргыа керекбиз. Ол жамауат эсибизни айныганын кыргюзтюрюкдю. Биз туккум, жыйын, эл биригиулюк дегенча, жашау жыясын тутхан бурунгу ангыламадан атлап, миллет болууну кыйын илмусуна эртте киришкен халккыбыз, ёмюрле келишинде кыраллык да жюрюткен, миллет ышанлары да сёнгмеген.

Халккыбызны айткылы адамлары кыачан да болгандыла. Алай айткылы дегенни магыанасы хар заманга да бир туююдю. Тау эллени, миллет сезим угъай, бир халк деген ангылам бирикдирген заманда халккыны айткылы адамлары элни тыш чабыуулладан, малсюрледен кыоруулаган жигитле эдиле: уста хуначыла, жырчыла, уучула, жашау сырына иги туююннен эсли адамла. Алай а хар уста хуначы да, жырчы, урушчу да халккыны айткылы адамы болуп бармайды. Бир элде (тарда) айтылган жигит, бирси элде (тарда) эшитилмей да турады.

XX ёмюрде болган ынгкылап, илму, техника, жамауат ёзгериле малкыар халккыга да жетгендиле. Анга кёп кыйынлык сынаргыа, кыоранчла этерге туюшкен эсе да, сёзсюз, игилик да кыргенди. Дуниялыккада туюеучю жашау-турмуш чойреликкеге тую кыарасаккы, миллетни жолу бир заманда да кыоранчсыз болмаучусун, бир-бирде уа уллу кыан тёгерге туюшюучюсю да хаккыды. Кыоранч кёп болган эсе да, XX ёмюрню ахырына биз миллетликни илишанларын кыанындан, эсинден кетермеген халккылай кыалганбыз. Бары тау эллени бирикдирген адабият тилибиз да кыуралып, миллетликни сахна, китап, жыр, басма, межгит кибик белгилери да жашауубузда орун алып тохтагандыла.

Ол затланы болдуруп ючюн, кыайсы халк да тёлеусюз кыалмайды. Кыыйынлыккыланы бек уллусун а бек алгыа халккыны батырча адамлары, бачамалары чегедиле – жолну кыргенле, биз да миллет болайыккы, алгыа барайыккы дегенле. Ёз халккыны алгыа атларын, кеси жерине, кеси башына, кеси хукмусуна ие болурун, аланы барысын да бирге алып айтханда уа – миллет даражагыа жетиширин излеген адам, аны ючюн кыадарын ол жолгыа салыргыа туюшеди, жан тынчлыгыын кыйын кыорешге алышыргыа да! Аллаила, бирси халккыны бачамаларыны араларында да танылып, аладан да юйрене, ёз жерлеринде миллет сезимни уятадыла: ёз бетлерин, билимлерин, аккылларын арагыа салып, аны бла халккыны ёкюлю, келечиси болургыа жетишедиле. Андан кыйын, андан ажымлы уа неди? Миллетим дегенни халккыны бары адамы да бирча ангылап, алып бармайды. Нек дегенде миллет деген адам

жашасын мени халкъым, андан иги халкъ жер юсюнде жокъду деп турмайды, асламында халкъда жюрюген жарсыулу ишлени ачыкълап, адамлада, адетледе да кем, чойре жерлени кӛргюзтӛп, сур кертиликни айтады. Махтаугъа, керпес даражагъа болмаса, сӛгюмге юйренмеген тукъумла аны жаратмайдыла; сур кертиликни айтхан адамдан эсе, бизнича уа къайда дегенни керти да, иги да сунадыла. Да, не медет, миллет къошну кӛлбасыу таурухла айтыучу курсабай уланла угъай, жанын халкъны къадарына тынгысызлыкъ бийлеген, сур кертиликни кӛзюне туура къараялган эржюрек адамла ишлейдиле. Къошну отун да ала жагъадыла.

Аллай адамланы къадарлары ажымлы болуучусуну дагъыда бир сылтауу – дуния жаратылганлы да, алда барган жангыз бир уллу халкъ жаланда кесини жюрек жаланлыгъы бла бир гитче халкъгъа алайына – хакъсыз бир зат да этмеучюсю бла байламлыды. Не тюрюлю игиликни, чомартлыкны, адежликни да мурдорунда кесим демеклик барды. Бегирекда къыралла, халкъла арасында. Этген болушлугъум артда къыралны жерин кенгертир, адамын кӛбейтир демеклик. Аны себепли уллу халкъланы этеклеринде кеси халкъларыны сейирлерин къоранчсыз сакълау жол башчыланы, бачамаланы инсан борчлары, ёкюллюк магъаналары болганлай къалады. Кӛп кезиуледе ол иш ажымлы да болады. 1920– 40-чы жыллада, бу арт кезиуде да Къабарты-Малкъарны тарыхында болган ишле ол затха шагъатдыла.

Экинчи жанындан, уллу халкъланы арасында жашап, кесини аз халкъыны тилин, маданиятын, тукъум энин эмда инсан энчилигин сакълап турмакълыкъ кӛп чыгъымлы, къыйын къулдукъ болганы да белгиледи. Тюсю, бу ишни ангылау, андан эсе да – жакълау – халкъны миллет къадарыды. Жашау ёсе, халкъны окъуулугъу, ишмерлиги кенг жайыла, аны келечилери узакъ жерледе жерлеше, иелеше барганлары къадар миллет жыяны тартыу жиби да бошяа барады. Окъуулу, ишли адамла ана тилден эсе, уллу халкъланы тиллерине бегирек киришедиле. Не айып, жашау этерге дуния кенглеринде жюрюген тилле бегирек болушаддыла. Къолайлыкны къандырмас сууун иче барганла къызаданкъыза барадыла. Аз миллетни адамы кесини алгъа талпыуунда ёз журтуну эл, тил, тукъум тамырларындан айырыла барганын да эслемейди – туугъан жерини жаргел этеклеринде къайнагъан шауданчыкъла недиле, алда толкъугъан тенгизле, толкъунлу долай шуулдай эселе! Алай бла миллетни ёсюу тарыхы ёлюм тарыхына айлана башлайды.

Бармыды аны тохтатыр амал?

Дуния тарыхыны былай барыуунда, барды деп, киши да айталмаз. Алай а бизни миллет тарыхыбыз, адетлерибиз бла тилибиз аллай бир байдыла, эрттегиледиле – кесин таулулгъа санагъан хар адам аланы сакъларгъа боллукъду. Сакълагъан угъай эсенг, ёсдюрюрге, жюрюген жерлеринде юлгю болургъа. Ол жаны бла бу китап таукеллик китабы да болур деп умут этеме. Энейланы Магомет, Саид Шахмырза, жангы харфлыкъла къурай, сӛз тизе

айланган заманда, биз кѐп да къарыусуз эдик. Кѐчгюнчюлюкде, кюбюрледе табылган газет журунланы бирден бирге алып окъуй, тилибизни татыуун унутмазгъа кюрешгенибизде да, бюгюнча къарыулу тюйюл эдик. Аллай заманлада сакълагъан эсек кесибизни, тилибизни, адетлирибизни, Инша-Аллах, энтта да сакъларбыз. Энтта да халкъны миллет даражагъа жетдирген, кѐтюрген адамлары умут, таукеллик бередице. Аланы ызлары кенгди, жарыкъды. Алай эсе уа, миллет ишни этген уланла, къызла бу китапта айтылганладан сора да аз тюйюлдюле. Барыбызгъа да Аллах онг берсин!

*Тѐппеланы Алим,
Къабарты-Малкъарны
халкъ жазыучусу*

Адамды бизни атыбыз!

ТЁШЕЛАНЫ АЛИМ

КЯЗИМ

(1859–1945)

XIX ёмюрню экинчи жарымында Россей жанында билим алып, жамауат оюмланы, илмуланы да ызларына тюшоуп, тау бийле, кеси халкъларыны тарыхларын, адет-тёрелерин, тиллерин баямлап, фольклорларын жыйып, тинтип, басмалап башлайдыла, кёзге урунурча мадарла этедиле. Ол кезиуде тыш жерли излемчилени да Кавказ халкъланы жашау жорукъларына сейирлери кючленеди – ала Шимал Кавказны алчы адамлары бла танышадыла, алагъа таукеллик берирча, илхам туудурурча ишле этедиле.

Халкъларыны эсли, окъуулу, закий адамлары кёп иш этерге жетишгендиле – тау жамауатланы ёмюрню келе турган жангы ызларына хазырлагъандыла. Жарыкъландырыучула жазма адабиятны мурдорун салыргъа, китап-къалам къуараргъа да кюрешгендиле. Ол ишлеге кеслери болалмаган эселе да, келечекде хайт деген жашла, халкъланы бирсиледен артха къалмай кётюрюрча, хунер майданын жарашдыргъандыла. Тарыхны сейир шартларындан бири – халкъланы жыйышдырылган мураты, закийи да болган Кязим жашаугъа тюз ма ол жыллада келгенди.

1859 жыл – Кязимни туугъан жылы – Россейни къыралсаясат жашауунда бурулуш жылды: узакъгъа созулган Кавказ уруш бошалады; бирси жерледеча, тау жамауатла-

да да кыыраллыкъ низамла жюрюп башлайдыла. Къулдан азат болууну сериюню бурунга урады. Дин ууазла бла тенг, жашау чойреликлени, турмуш жорукъланы юслеринден айтылады. Азат сезимле ёседиле.

Мёчюланы Бекки, шыкычы жаш, эки кере юйдегили болгъанды. Анга юч жаш бла алты кыыз туугъанды. Жашлары – Кашто, Кязим, Гитчел; кызылары – Хура, Буслиймат, Ахуай, Дарийна, Алиймат, Абуш.

Бекки къолдан уста болгъанлыкыгъа, къара танымагъанды. Шыкыгыгъа эфендиле келип, межгитле да энди ишлене башлагъан заман эди.

Кязим анасындан сакъат туугъаны ючюнмю, тирилиги, хар неге да къолу жарашханы ючюнмю, – Бекки аны биргесинден айырмагъанды. Сакъат жашчыкъ, жумуш этерча болгъандан арысында, гюрбежиде ёсгенди. Белгилиди, межгитден бла ныгышдан сора бир башха жыйылыр жер болмагъан бийик тау элде гюрбежи кеси аллына бир уллу мектепди, бары бурунгу хапарла, бююнню жашау халла да сюзюле, оюмла туудура туруучу жер! Сакъат жашчыкыгъа къаллай сейирлик затла эшитирге тюше эди! Нарт таурух-ла, жортуул жырла, уучу хапарла, мифле... Холам-Бызын-гы аузуу абиреклерини бушуулу-кюлкюлю жолоучулукълары! Тардан энишгеде болгъан ишле, къозгъалыула, уруш боранлары... Дуняда бола тургъан ишле бери, бу жолсуз бийиклеге, кеч жете эселе да, жетедиле, тынгысыз этедиле, къулакъ къакъдырадыла.

Бекки жашына гюрбежиде жумуш этдирсе да, акылы уа аны окъутургъа эди. Бир санын сюйрей, ол мал кюталмаз, чалгъы чалалмаз, Къуран тутхан киши болса уа, бир да болмаса, Аллахха къуллукъ этер. Сегиз жылы жетерге, Бекки аны медиресеге береди. Кязим эшитгенин терк алады, Къуранны болмагъанча ариу окъуйду. Кязимни устазыны, баям, сохталагъа къара танытхандан сора да, дунялыкъ хакъындан билим берирча, хукмусу, къудурети болгъанды. Кязим да медиреседен, шериятны мурдорларын, тарыхын, файгъамбарланы жашауларын билип, географиядан, астрономиядан да хапары болуп, алай чыгъады.

Бызынгыда, Чегемде да Кязимни айтхан тафсирлерине, Къуранны тежиуют окъугъанына сюйюп тынгылайдыла. Анга хаж къылып келген белгили эфендиле окъуна бюсюрейдиле. Ёзге уа! Ол хадислени, кесича, назмугъа салып айтады. Халкъ таурухлагъа, жомакълагъа, жырлагъа ётсе уа – ол аланы бусагъатда кеси жарашдырып, тизип айтхан кибик, жан салып къояды.

Бызынгыда Бёзюланы Чёпеллеуню да хайт деген заманы эди. Кырдыкдан дарманла этип, аuruулагъа багычу,

уллу китапханасы болгъан, орус тилни да билген Чёпеллеу, дуня кёрген, билген закий адам эди. Ол уллу дин окъуу болгъан, Аллах деген адам эсе да, бир-бир жарты моллаланы жахил ууазларын сёкгенди, эллилерин, Кязимни уа бютюнда, дуняда жюрюген азат ниетле бла шагъырей этгенди. Кязим аны китапханасында кёп мычыйды. Мында татар тилде, фарси, арап тилде да Къазан шахарда басмаланган китапла кёп эдиле. Географиядан, тарыхдан, башха хыйсапладан да бар эдиле китапла. Аланы окъуп, Чёпеллеу бла да ушакъларында Шаркъ поэзияны Навои, Физули, Фирдоуси, аль-Маари кибик бийик жулдузларыны назмулары бла, аль-Бируни, аль-Фараби, Ибн-сина (Авиценна) кибик философларыны фикирлери бла шагъырей болады. Чёпеллеу эфенди бла алай терен танышхынчы, Кязим кёп затны ангыламай эди. Игиликни, ниет тазалыкны сакълауну дин излемлери – бир жанындан, таулу жамаутланы атауул бирликлери – экинчи жанындан, – адамны баш эркинлигин къаты тутадыла деп алай суна эди. Аллахха ийнаныу хар муслийманнга да къалай тенг эсе, Аллах бу жерни хар инсаннга да тенг юлюшге берген эсе, жашау-турмуш нязамла, жорукъла да Аллахны хакъ хукмусун бузаргъа болмазла деп, алай къарай эди. Энди ол жашауда чойреликле ол суннгандан эсе кёп болгъанларын ангылайды.

Чёпеллеу эфенди: «Сакъат Кязимге Шыкъы тарды», – дегенни айтып, Беккини да кёллендирип, жашны андан ары окъутургъа нюзюр этедиле. Да Шыкъыдан къайры энерик эдинг? Атта-не-асыу, Стамбулгъа ёталса, болур эди иши! Къайда аллай къарыу! Чёпеллеу, жол башлап, аны Дагъыстанда Акъсай элге, къумукълу шуёху Осман улу Мухамматха элтеди. Акъсайда айтылгъан медиреселе бар эдиле, къумукълу шайыр, философ Мухаммат Осман улу, Кязимге къалам къарындашлыкъ этер, аз-кёп болса да, ол межгитлени биринде ууазгъа жюрюютюр деп, ол эди Чёпеллеуню сюрдени. Алай бла Кязим, Акъсайгъа 1895 жылны кюз артында барып, 1896 жылны жаз башында къайтханды. Мухаммат эфенди, назмучулугъундан тышында, къумукъ халкъны миллет къуралыууна жол излеген, аны жарыкъландырыу ишлени башлагъан билимли, ачыкъ оюмлу адам эди, кеси да Кязимден 9 жыл тамата. Шимал Кавказда тюрк тилли миллетлени тарыхларын, жашауларын да ол иги билгенди. Акъсайда тура, Кязим аны бир тилли къалам, дин да къарындашы Мухаммат къумукъ халкъны ниет байлыгъын жыйышдырыу, басмалау ишлени къалай бардыргъанын кёргенди, кёп затха оюм этгенди.

Айхайда, Кязим бек алгъа Мухаммат эфендини назмуларына къарагъанды, аланы суратлау энчиликлерине, ниет

магъаналарына уюгъанды. Ол къумукълу шайырны беги-ректа «Шуёхла къаласы», «Акъсайчыла», «Гюлькыыз» деген поэмаларын суйюп окъугъанды. Аны «Гюлькыыз» деген поэмасын а, кёлден окъуна билип, артда Шыккыда айтыучусун кёлле эсгергендиле.

Бек башы – Кязим Акъсайдан жазма адабият не болгъанын билип къайтханды. Ай, не медет, зарф болса эди! Жокъ эсе уа, къадаргъа бой салып турмай, жол излерге, мадар этерге керек туююлмюдю?

Ол бек алгъа кесине харфлыкъ къураудан башлайды. Насыпха, аны кёл эллиси алифлени жаза, окъуй да биледи. Алай, иш этип къарагъанда, арап харфла ана тилини ич къурулушуна толусунлай келишип бармагъанларын кёредди. Аны ачыкъллагъандан сора, арап харфлыкъны малкъар тауушланы толусунлай жетишдиралмагъан жерлерине фарси харфлыкъдан къошуп, ана тилде ажымсыз жазарча, харфлыкъ къурайды. Къураса да, саулай малкъар тарланы алып айтханда, харфлыкъла чыгъарып, дуня мектеплерин къурап, сабийлени окъутуп башлар онг жокъ эди. Аны жарсыуун этген ауазланы терк-терк эшите эсе да, Кязим жангы жарыкылыкъ алыкъа тауладан узакъ болгъанын ангылайды.

Башха жанындан къарагъанда, алыкъа жазма адабият не болгъанын билмеген къарангы халкъ, Кязимни насыят назмуларын ангыламай, къыйыны бошуна кетерге боллукъ эди. Жангы сёзню эски жырланы къурашында айтса уа? Халкъ тынч ангылагъан, суйген таурухланы, жырланы, бурунгу дастанланы хазыр формалары – жашау-турмуш магъаналары болгъан назмуланы таулу жамауатланы сезимлерине женгил, толу жетдирликди. Алай бла тынгылау-чуланы окъуучулагъа ётдюрюрча кёпюр салыргъа боллукъду.

Кязимни ол эки бийик жагъаны бирикдирген биринчи чыгъармасы – «Тахир бла Зухрады». Тау жамауатла иги билген таурухну сюжети Кязимни ол замандагъы излемлерине алаамат келишеди. Зулмулукъ бла эркинлик, тюзлукъ бла терслик деген затла бары алчы адамланы аягъы юслерине салгъан заман. Кязим «Тахир бла Зухра» деп, бурунгу сюжетни къайтаргъанлыкъгъа, жангы адамланы болумларын, жашауну жангы чойреликлерин ачыкълай эди. Бизде да кёл «Зухрача, жау чыракълдай эриген, /Бу дуняны азабындан безиген» деп, суймекликге тузакъ салгъан «сокъурланы» къара бетлерин ачыкълай эди.

Бу кезиуде Кязимни «Бели иничке, субай назы», «Салам жаздым санга артыкъ», «Къара къашынг, къара кёзюнг...», «Къарап турдум баргъанынга», «Къоннган къушха базынып...» дегенча, лирика назмулары да, шаркъ назмучулукъ-

ну төрелеринде жазылып, жашау-турмуш халланы ачык-лагъандыла. Шаркъда зикирле да назму бла айтылычуларын эсге алсакъ, Кязимни къысха лирика назмулары, макъамгъа тынч келип, зикирлеча айтылгъандыла.

Кязим жангы назмучулукъну мурдорун халкъны жашау тиричилигин салады. XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню башында адамгъа жюрек тынчлыкъ, жарыкълыкъ берген ишле аздыла. Аны себепли поэтни къолуна къаламны асламысында бушуу алдырады. Тукъум тенгсизлик айтылмагъан заманда да бир бирлерин суйген къыз бла жашха чырмау кёп чыгъады. Аланы насыпларын бош адамла да къызгъанадыла – къарысузгъа хата къайдан да чыгъар!

*Аллах бизге суймеклик жазды, –
Адамла сыйыралла аны.
Кёздеги Аллахдан кючлюмюд
Жердеги адамны айтханы?*

*Аллах бизге насып буюрду, –
Адамла унамайла аны.
Биз алай тилейбиз, табынып, –
Нек болмайд Аллахны айтханы?*

Кязим суймекликни сыйын кёкню измисине дери кётюреди. Ол жерни жети къатысындан чыкыгъан шауданнга ушайды. Жай чилледе жаугъан жауунлай, къургъакъсыгъан дуняны жибитеди, къандырады. Анга хыйла тутхан а фитнады, гюняхды.

Дуняны бузулгъаны – тиширыуну сыйы, къачы, хурмети тийишлисича жюрюмегенинде кёрюнеди деп, Кязим ачыкъ салады. Кязимни акъылына кёре, тиширыугъа учузлукъ жетдиргенлери ючюн, къырал, дин хукмулагъа къач бузууну айыбын салыргъа керекди.

Баям, 1900 неда 1901 жылда (архивледе аны тюзюн белгилеген документле жокъдула) 40–41-жыллыкъ Кязим хаж къылыргъа атланады. Аллахха къуллукъ этгенден тышында да, аны дунялыкъны кёп сорууларына жууап табаргъа умуту болгъанды. Ислам айтхан, жерлешлери да тутхан кёп тюрлю кесаматланы билирге, тюшонюрге керек эди.

Бу кезиуледе Кязимге иги адамны сыфаты толусунлай дин бла байламлыды. Жашауда тюзлюк, игилик болурун суйген хар инсан – ол бай, жарлы эсе да, къул, бий эсе да, тюз ниетли болургъа керекди. Таза бол, намаз эт, дуняны хаухлугъун бил. Кишиге къара сабан сюрме, урлама, ёлтюрме. Олду адамгъа насыпны башы, ийман да олду. Болсада, жашау кертиликге жетген заманда, поэтни жюрегинде жа-

шауну ауазы ахыратны ауазын хорлайды. Хаж кылыгу аны жюрек тынгысызлыгыын бютюн терен этген болмаса, кыайгысы чачмагъанды. Ол угъай эсенг, аны жаны Аллах бла бириге баргъаны къадар, жерде зулмулагъа къажу сарыуу къатылана барады. Ахырат азабына угъай, дуня татлылыгына эс бурады:

*Сыгын отну жылыууна жылынган,
Отха, суугъа, терекге да табынган,
Бу дуня – бузугъу кеп табындан,
Болмаз анда тынчлыкъ бла табылган!*

Кязим адам дин ючюн угъай, дин адам ючюн болгъанына ийнаннганы себепли, аны назмуларында шериятны сур жорукъларына кыйын жашагъан адамны кез кыарамы бла кесамат этиледи.

Холам-Бызынгы жамауатларында, Чегем эллеринде да жашау алгынгча туююлдо. Аны чойрелиги, кыатылыгы Кязим суннгандан эсе кеп да уллуду, кыйынды. Кыагыты, жазмасы болмагъан халкъ дуня бла байламлы болалмайды, кесин да тийишлисича кыоруулайлмайды. Анга жарсыуунда, ол дуня магъанасы болгъан оюмланы айтыргъа жетишеди:

*Юй шилейди, салып тамал,
Ашы, суу барды тамам.
Намаз кылад, айтад салам,
Насыптыды жахил адам! –*

*Десек, анга сылтау таба,
Тилибизни артдан кыаба,
Излемесек баыха амал,
Небиз баыхад бизни малдан?*

Адам ахыр жолуна атланган сагъатында да, дуняда зулму болгъанын биле кетсе да, кезю артына кыарай ёледи. Кязимни 1906 жылда жазылган «Атасыны жашына осуяты» деген назмусу кыадарны ол формалы бушуулугъун ачыкылайды. Артыкылыкъ ат оюнла кыурагъан дуняда Кязим иги сёзю сауут-саба бла тенг этеди. Халкыны быллай кезиуонде «батырлыкъ», кыама кибик, жютюдю, «отлукъ ташча», жилтин учурады. Иги сёз «халкыны кючюдю», ол «зулмугъа кевин бичеди», аны ёлтюрлюк кюч а жокъду.

1907 жылда Кязим «Жаралы жугъутурун» (автору белгили болгъан биринчи таулу поэманы) жазады. Поэт халкыны жашау-турмуш халларына кесамат этеди. Хар инсан да

насыплы болургъа керекди, бир адам бирси адамны къы-
йынын ашаргъа тийишли туююлдо, ол керахатды деген
оюмну айтады. Поэманы битеу ич жыясын, магъанасын
алып айтханда, иш ахлусу адамны ниет кючюне ийнаныуну
жырыды! Уучу Хашимни, огъурсуз бий Жамболатны сы-
фатлары тюзлюк къайда, къачан бузулгъанды деген соруу-
ланы туудурады. Аны бла бирге, быллай сорууланы тагы-
ларын излеген адамны – лирика жигитни сыфаты къуралады.
Ол халкъны ёкюлюдо.

Тарых жаны бла алып къарагъанда, «Жаралы жугъу-
тур» XX ёмюрню аллында жазылгъан бек биринчи реалист
чыгъармаланы сатырында турады.

Суратлау жаны бла алып къарагъанда, «Жаралы жугъу-
тур» малкъар халкъны айбат сёз усталыгъыны къуралыуун-
да жангы ызны, жашау кертиликни суратлауну башлагъан,
ары дери жюрюмеген поэтика ишди. Кязим кёп жаны бла
юлгю боллукъ чыгъарма жазгъанды. Кесини композиция
къурулушу, тил усталыгъы, оюм, сезим кертилиги, теренли-
ги бла кавказ поэзияда айтхылыкъ чыгъармаланы тенглиги-
не чыкыгъанды. Аны бла бирге, «Жаралы жугъутур» сурат-
лау сёзню жангы заманын – халкъны жашауун теренден
ачыкълауну башлайды. Лиро-эпика жанрда жазылгъан
биринчи чыгъарма болуп, Кязимни ызындан келлик поэтлеге,
битеу да адабият ёсюуге жол салгъанды.

Кязимни бу кезиуледе жазылгъан «Парийим», «Къар
кюн арбазыбызгъа къоннган чыпчыкъчыкыгъа», «Жарлы
хоншум Гуа» дагъыда башха назмулары жашау кертиликни
ачыкълагъан поэзияны мурдору болгъандыла. Ол «Адамды
бизни атыбыз» деген назмусунда орус патчахны къыйыр-
бучхакъ халкълагъа айыутос-башбакъ саясатын ууатханды,
аз халкъны ёлюмсюз ниет къолайын кёргюзтгенди.

Шыкычы хажи Кязим XX ёмюрню 10-чу жылларында,
тюзлюк, эркинлик излеген фикирчи къадарында, тау жа-
мауатланы барына танылгъанды. Энди Кязимни аты айтыл-
гъанда, жолоучу атдан тюшеди, келин отоулада келинле
секирип ёрге турадыла. Кязим кеси уа мудахды, ол энтта
дуния кёрюрге, билимин ёсдюрюрге сюеди. Ол хыйсапдан,
50-ге чыкыгъан эсе да, 1910-чу жылда Шаркъ таба экинчи
кере атланады. Ол Шамгъа (Дамаск), Багдадха, Мисирге
(Каир), Стамбулгъа барады. Шамда, Омеядланы айтхылы
медиреселеринде, Каирде тауушлукъ аль-Азхар универси-
тетинде окъуйду. Орта жашаулу Кязимге Шаркъ дуниясы
жангыдан ачыла эди. Адам къолу, хунери болдургъан ма-
даният эсертмеле – бурунгу къурулушла, сыйлы жерле,
кериуансарайла, бакы базарла... Арап шахарланы сатыу-
алыу хадагъалары, хаж къылыргъа къуюлгъан ач, жалан-

нгах мискинле... Бек байла, бек жарлыла... Факъырачыла, дервишле, дуванала... Кязим барына эс буруп, тангсынып къарайды. Башха кюнледе, бурунгу межгитлени китапханаларына кирип, шаркъ шайырларыны къол жазмаларын, суфийлени насиятларын окъуйду. Анда Къуран тафсирле, хадисле, мифле, бедуин жырла да аз туююлдиюле. Файгъамбарланы жашауларын, дин къазауатлада жоюлгъан батырланы юслеринден айтылгъан таурухланы – барын, барын, Шыкъыда жай кюн суусап ичгенча, алай сингдиреди къанына! Узун къамиш таягъына таяна, ол, бир бош таякъ угъай, боракъ аты болгъанча, анга таянып атлагъаны сайын къарыу ала, кюн къыздыргъан къум жоллада жюрюйдю. Кечеледе, къош отланы жагъаларында олтуруп, араплы бедуинлеге хапар айтдырады. Жырларына тынгылайды. Бурун бу жерледе жашагъан жесир халкъны азат этерге жол излеген Мусса файгъамбар (Моисей) ёмюрле теренинден анга къол бергенча кёрюнеди. Алай Мусса мифди, Кязим излеген а – кертилик! «Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъдым...» деген назму дунияны жараларына жандауурлукъну бийик юлюсюдю. Дуния поэзияда окъуна бек аз тюбеген оюмлу философияды:

*Муссаны къатлап, Тур таууна чыкъдым,
Файгъамбардан изми излеп, талчыкъдым.
Тобукъланып, къол жайып, тилек этдим, –
Изми эсокъ, мухажир азабын чекдим.*

*Турдан къарадым, Иричи башындан
Элге къараучумча эрттен чагъында.
Кёрдюм: адамла – палах тузагъында,
Аллахны жсуугъунда, узагъында...*

Кязимни ангылауунда, Аллахха жууукъ жер Шаркъды, «буслийман топуракъды». Алай анда да адамла «палах тузагъында» ынычхайдыла. Къачан эсе да, Кязимча, дунияны жаралары этин кюйдюрген бир адам, поэт, акъылман, файгъамбар, – ким да болсун, – халкъны къыйналгъанына тёзалмай, бу таугъа чыгъып, Аллахдан болушлукъ тилегенди. Таурухлада Муссаны тилеги къабыл болгъаны айтылады. Кязимни тилеги уа жетерми? Тур тауундан къарап кёргени да, Бызынгы бла Малкъарны арасында жайлыкъ Иричи сыртдан къарап кёргени да аны бирча жарсытадыла – поэт хар адамны, хар халкъны да насыплы болурун бирча сюеди.

Кязимни закийлиги – адам улуну къыйын тарыхында турмуш тирмени хар къайда да бирча айланнганын кёрге-

ниди. Ол бир заманда насийхат этмейди, алайсыз да белгили фатыуаланы кьайтармайды. Дуня кесаматларын, энчи адамны жарсыуун да жалан суратлау тил бла, жүрек сезим бла ачыкьлайды. Ачы дуня тенгизи – сур жашауну сыфатыды.

Кязимни философия фикирлерини таркьаймаз тагылары – аны тууган жериндедиле, ез халкьыны кьадарыды. Аны 1910 жылда шаркь жолоучулугьунда биргесине болгьан Асанланы Локьманнга этген «Осуяты» – миллет закыйликни даражасын тутады. Ол назму Кязимни суратлау-адабият аманатын да, инсан тынгьысызлыгьын да бирикдиреди. Поэт халкьны тюненесин, бююнюн, тамбласын да кьрген, аны кьайгьысын, жарсыуун да этген акьылман болургьа жетишеди. Дагьыда: келир заманлада бу назму аны халкьына осуятыча кьаллыгьын билген этгенча, алай селешеди:

*Ёлюгом киши жеринде кьаллыгьын
Билеме. Ол таууш эрттеден келед.
Жокь бу дуняда берлигим, аллыгьым,
Сен, хажи, жарсыуларыма сууал эт.*

*Ала басдыла, жүрегими эзе,
Кеп болдула, Шыкьыны ташларыча.
Мында да жатарма, жарсыудан безе, –
Палах кеп, жараларым ашланьырча.*

Кязимни уллулугьу андады – ахыр сагьатында да кеси кьайгьысын этмей, саулагьа игилик тилегенинде! «Тангнга кьуйюп, бишип», «амалсыз болуп» чыкьганда, жолда бирси негерлериме келген ёлюм манга да жетди деп, эрттеден келген тауушну кертиликгине сейир эте, саулукьлу негерине халкьыбызны аманат этеди. Бу дуняда «аллыгьы, берлиги» болмагьанына кьууанады. Жюрегинде Аллахны сыйлы аты бла жашагьан, кеп жыллада хакьны кертиликгине, тюзлюгюне ийнанган, билим, акьыл излеп, шаркь жолларын кьыдыргьан хажи, керти дунясына атлана, «Табынудан, тилекден жокьду файда» дерге жетишеди. Жаннет тилеген Кязим, Аллахха уллу келкьалдысын, ёнгелеуюн да айталгьаны – аны дунялыкьны, дин-исламны да бийиклерине чыгьарады. Не тюрлю ишледеча, динде да адам кертичи болургьа керекди, бек уллу кертини уа – жерде жашауну кьыйынлыгьын – Аллахдан кьалай жашырыргьа боллукьду? Ёзге уа, барын жаратхан Аллах эсе, кьыйынлыкь ючюн дауну андан башха кимге этерге боллукьду?

Кязимни кюреш сезимин андан ары ёсдюрюге бирин-

чи дуня урушну башланнганы да себеп болады. «1914 жыл» деген назмусунда тап-таза адам кыаны бошуна тегюлгени айтылады. «Патчахха аман кюн келди», – деп, палахны сылтауун жер, бийлик ючюн талашхан патчахланы жутлукыларындан, адамны жашаууна сансызлыкыларындан кере, уруш тейрисине налат береди. Аллай урушланы хаталарындан халкылагыа келирге боллук ачлыкны, ажимлы жоюлгъанланы бушуулукыларындан эсе бийикге салады. Ачдан аралгъан сабийни кергенден эсе, кеп душман бла сермеше, уруш аулакыларында жан берген кеп да тынчды, дейди. «Келир деп кыоркыама ачлык» – ма олду акылманны тынгысызлыгы!

Тауда кыош негерле, малчы жыйынла ауушла бла аууп келиучю малсюр жыйынладан кеп азап чекгендиле. Аллай ишлени юслеринден таурухла, жырла да аз туююлдюле. Кязим 1916 жылда «Сары кыошда» деген поэмасын жазды. Алай ол эбизе малсюрлени жаулау кесаматдан узак эди. Поэтни баш мураты – жашау кеси жаулагъан аманлык ишле кыайсы халкны да бирча кыйнагъанын айтыду. Анга кере, поэманы магъанасы, суратлау кыясы, Сары кыошда болгъан жарсыулу ишлени кертигинден чыгып, суратлау кертиликке этгенди. Тюз адамны, поэтни ниети – жарашып жашауну асылугъун кергюзтюдю. Игиликке бла аманлыкыгыа, сабырлыкыгыа бла женгилликке, шуехлукыгыа бла жаулукыгыа багыа бичиледи. Мында да, «Жаралы жугьтурдача», лирика жигитни сыфаты кыуралады. Лирика жигитни дуня кесаматлары, екюллюк даражасы поэманы суратлау жигин кыурайдыла. Поэмада, бир жанындан, эбизе элле, ез бузукчуларына ез жерлеринде сюд этип, Холам-Бызынгы элге жарашыу излеп келгенлери, экинчи жанындан, Холам-Бызынгы эллени кыан тегерге чакыргъанла халкны кыайгысын этмегенлери – Кязимни кесини жашау чойреликге кыарамыды. Жютюлене, кыатылана, кыутсуз бола келген чойреликлени туурагыа чыгырып, халкны эсин анга заран этерик затлагыа салып, анга кюч берлик, алгъалатырык онгланы есдюрюр жанындан тутады. Алай бла Кязимни «Сары кыошда» деген поэмасы малкыар адабиятны тарыхында, жалаңда суратлау магъананы тутуп кыоймай, тау жамауатланы бирикдирирге, алгъалатыргыа боллук ишлени ачыкыларгыа да болушханды.

Октябрь ынгкыылабы хорлап, таулада Совет власть орналгъанда, Кязим жаш туююл эди. Шауаланы тукъумдан жууукыгыа байланып, уллу юйюрлю болгъан эди. Хажини жашы Сагыт былай эсгере эди: «Мени анам Шауаланы Кыанитат... бал бетли, асыры тынч адам эди. Аузуна кыаргыыш келмеген, эски жамагъан, аш этген – иши. Анабыз

жырлагъа тынгыларгъа да бек сыйоучю эди; хажи жазгъан жырланы къызларына айтдырып, кѣп тынгылагъанды». Къанитат Къазахстанда хажи ѳлгенден сора ай жашап ѳлгенди, 75-жыллыгъында. Ол онтѳрт сабий тапханды. Уллу Ата журт урушну аллында аладан сегизиси сау эди – тѳрт жаш бла тѳрт къыз. Тамата жашы Мухаммат 18-чи жылда, инсан урушну заманында Дагъыстан жанында жоулгъанды. Ахмат, Сагидуллах, Асхат, Сагъит Ата журт урушда болгъандыла. Сагидуллах урушда жоулгъанды, Асхат, жаралы болуп, юйге сау къайтып тургъанлай, Кичибалыкъ элге душман киргенде, шагъырей жаулукъ бла душманны къолундан ѳлгенди. Ахмат бла Сагъит, урушдан сау къайтып, кѳчгюнчюлюк да сынап, туугъан жерге къайтхандан сора, Шелюшкюде (Шалушка) ѳлгендиле. Ахмат – 1972-чи жылда, Сагъит – 1995-чи жылда.

Хажи эки тамата жашына жыр этген эди. Мухамматха – «Жашыма» деп, «тили артына тартыла». Асхатха – «Жарлы бала» деп, шагъырей жаулукъгъа налат берип. Эки чыгъармасында да Кязим, ѳз жюрегини ачыуун айта эсе да, ѳлмю къыйынлыгъына бойсунмай, таукелликни жакълайды.

Кязим Шыкъыда, атасыны уллу юйюрюнден айырылып, кеси ишлеген эки къатлы таш журтуну тюп отоуларыны бири «уллу юй» эди, ортасында деменгили багъанасы, ожакъ от жагъасы бла. Андан кирип, хажини хужурасы (ишлеген жери, кабинети) болгъанды. Кабинетни арт (къая) къабыргъасы, таш тапкала бла жарашдырылып, китапла, къалам-къагъыт турурча болгъанды. «Кязимни таш библиотекасы» деген олду. Анда дуняяны кѣп илмуларындан китапла болгъандыла, шаркъ поэзияны китаплары да. Тау эллени тюз жерлеге кѳчюрю баргъан заманда (1938–40-чы жылла) Кязимни исполкомлагъа чакъырып, эски журтланы къояргъа, кѳчерге унамагъан жарлы халкъны ызынгдан тиз деп, уялтып, эки аягъын бир уюкъгъа сукъгъанларында, ол Кичибалыкъгъа кѳче, библиотекасы ауур эсе да, бир уллу къанга къюбюрню уа толтуруп алгъан эди. Ол бош эди, къыйын кѳрюннгенликге, къоншудан къоншугъа киргенча. Кѳчгюнчюлюк ачысы артда жетген эди, Кязим хажи Кичибалыкъда кеси юй ишлеп, ичине киргинчи окъуна. Ол заманда да игиликден тюнгюлмей, жерине къайтырына ийнана, хажи ол къанга къюбюрюн, ичи толу алтындан, жаухардан багъалы ырысхысы бла, жерге кѳмген эди. Ол ырысхы бюгюн да кѳмюлгенлей турады. Жерибиз, баям, аны ючюн да сыйлыды...

Шыкъыда къонлюм бетде таш журтундан энишге къол ичине шырхы гыйыладан ишленнген атлауучла бла тюшюп, Шыкъы суууну эки томуроу кѳпюрюнден ѳтюп, аргъы бет-

де гюрбежисине бара эди Кязим. Аны «Темир тюеме, темир бара» дегенинде, ишине базыныудан сора да, адам хунерини чексизлиги кёрюнеди.

* * *

Жашауну не кыйын кезиулеринде да къара халкъ жанлы бола келген поэт, уллу бурулушланы заманында да, ичинден арсарлыгы уллу эсе да, жашауну къурар жанындан, онгуна бурур жанындан сёлешеди. Халкъ деген тюз ниетли хажи, большевикле айтханнга ийнанып, жашын урушха жибергенден тышында да, алагъа назму этеди, «Большевикни жолу тюздю» дегенни айтады. Артдан-артха, халкъны иги умутлары толмай, мамыр элlege алгъындан эсе да уллу палахла тюше башлагъанда, «бу не затха ушагъанды» деп, чамланады. Аны кез туурасында таулагъа тюрлю-тюрлю жыйынла, оноула, оноучула келедиле. Аланы хар бири халкъгъа азатлыкъ келтиргенле – кеслери, аманлыкъ тежегенле уа – бирсиле деп, къара халкъны башын бютюнда хайран этедиле. Кязимни ол тюрлю къатышлыкъны суратлагъан назмусу бары тау жамауатлада къуш учханлай эшитилгенди, нарт сёзлей айтылып къалгъанды:

*Бири къача, бири къууа,
Жетгенлерин жолда бууа,
Ызларындан палах тууа,
Хатасыз халкъ аны жууа...*

«Ол тизгинле бизни юсюбюзге къутургъан суулай къуюладыла, – деп жазады Къулийланы Къайсын. – Тенг, жютю къуралгъан этим рифмала, шорхалача, барадыла. Дуния поэзияны бетлеринде тёрт тизгиннге аллай бир жашау кертилик, чойрелик, жарсыу да сыйындыргъан кезиуле бек аз тубейдиле».

Кязим бу жыллада ёлюмню юсюнден да кёп сагъыш этеди. Ол «Къартлыкъ бла ушагъым», «Бызынгы къабырлары», «Ийман бла къалыгъыз», «Ёлом келир», «Мен бир инсан. Жашадым, жанды отум...» деген назмуларында ёлюмню уллу бушуулугъун кёргюзтеди. Аны бла бирге, адам жашагъан заманында игилик этген эсе, иги сёз айтхан эсе, жарлыны жапсаргъан эсе, кертини айтыргъа уа буюкъмагъан эсе, ала бары саулагъа къаллыкъдыла. Саула бар къадарда уа ёломсюз боллукъдула. Къалай бла дегенде, дуняны иеси ёлом угъай, адамды. Ол ниет кесини жашау теренлиги бла «Бузжигит» поэмасында да ачыкъланганды.

Адам нек жашайды? Сёз устасы, хунер иеси, акъылман да халкъларына не бла жарайдыла? Адамны кыйын жа-

шауун бир кесек окъуна женгилирек, жарыкъ этерге бол-
лукъ ишледе устаны къаллай магъанасы барды? Бары жер-
леде кыралны, халкъны оноун устала угъай, залимле нек
этедиле? Кюч, хунер да, акъыл, эс да халкъны теренинде
болуп тургъанлай, ол, халкъ, ханлагъа, аланы мыртазакъ-
ларына оюнчакъ нек болады? Къайдады, тарыхны къайсы
теренигинде букъдурулады ол кыйын сорууланы тасха-
лары?

«Бузжигит» поэмасы ол къауум сорууну салады, алагъа
жууап излейди. Не медет, Кязим, акъылман эсе да, аланы
барына жууап табарыкъ фыйгъамбар туююл эди. Къалала
ишлеген ажайып уста Бузжигитни къадары бла ол не за-
манлада да устаны къадары бушуулу болуучусун ачыкъ-
лагъанды. Поэма – ана тилни суратлау байлыгъыны тар-
къаймаз толу шауданыды.

Мёчюланы Кязим, 80 жылына чыгъа, кёрююн кёрюп,
беририн берип бошагъан суннганлыкъгъа, бек уллу кёрюп
кыйынлыкъы алда эди – Уллу Ата журт уруш, кёчгюнчю-
люк. Малкъар халкъны тарыхына къууат берген, саулагъа
адеп-къылыкъ алыуну мектеби болгъан Кязим ол эки кыйын-
лыкъны да кёзюне туура къарагъанда, инсан эсин, таукелли-
гин кем этмегени тамашады. Халкъ халкълай къаллыкъына,
душман да ууатыллыкъына ийнаннганы! Инсан урушну за-
манындача, Кязимни сёзю кесгин эшитиледи:

*Ушкокну алыгъыз къолгъа,
Чыгъыгъыз къазауат жолгъа!
Айландырмаз душман онгнга,
Жокъду заман арсар болгъа!*

Бу уруш да Кязимни бир жашын – Асхатны – кёмеди.
Аны да кётюреди, таукеллик сёзюн бютюнда кётюрюмлю
айтады:

*Этилирле тойларыбыз,
Кютюлюрле кыйларыбыз,
Жау аллында жунчумайыкъ,
Барына тёзюп турайыкъ.*

Душман чегинип, «тойларыбыз этилир» чакъда уа къанлы
кёчгюнчюлюк жетди. Ма не заманда титиретеди бизни акъыл-
ман шыкычыны ол кюнден 34 жыл алгъа айтхан оюму –
билгичлиги: «Ёлюгом киши жеринде къаллыкъын билеме,
/ Ол таууш манга эрттеден келед...» Бу мухажир жолоучу-
лукъда Кязим фыйгъамбар келечилигин алгъаннга ушайды.
Шаркъны къум жолларын кыдыргъан къамиш таягъына

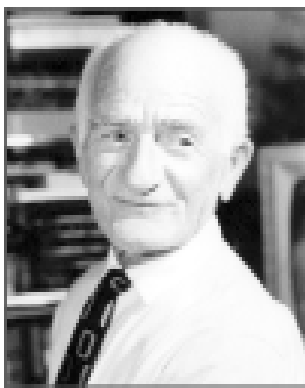
таяна, ол вагондан вагоннга ётеди, ач, сап адамланы жап-сарады, таукел этеди; жолда не берселе да, ашагъыз, харамды деп, бир аууз къабынны да артха тюртмегиз, деп юйретеди. Ууаз береди, назму айтады.

*Тёзумсюзлюк – нёгер туююл,
Оюлгъанда жолунг, юйюнг.
Кётюрейик жашау куююн,
Таукел этейик биз бююн!*

Кязимни ахыр хорламы – ахырларына таяннган, тюнгулген адамлагъа тёзумню, таукелликни, къыралгъа бузулмау-ну юсюнден ууаз бергениди! Къыйын сагъатда кеси да кёл этерге, бирсилеге да кёл этдирирге куючу, акъылы жетишгениди!

Мёчуоланы Кязим, бийик Шыкъыда туууп, дуня жолларын къыдыргъан акъылман болгъанды. Аны жүрегинде дуня боранлары гюрюлдегендиле; тилинде кёк бла жерни арасында айтылыргъа боллукъ кертилик айланнганды; къадарында – XX ёмюрню кёп кюрешли, хорламлы, хорланыулу жоллары чалишгендиле; таукеллигинде – таулу миллетни «Таукеллик къая бузар» деген жашау кёллю жоругъу низам болгъанды. Кязимни атында – малкъар халкъны бары ёмюрледе жыйышдыра келген ниет къулталыгъы бирикгенди, аякъланнганды, тау тарладан уллу жоллагъа чыкъгъанды. Бир кере ол шаркъ жолоучулугъунда самум желле сюрген къызыу юзmezни тюбюнде къалгъанды. Экинчи кере Къазахстан тюзлеринде ажашхан аулакъ элде 1945 жылда асыралгъанды. Дагъыда, киши жеринде къалмай, Ата журтуна къайтханды. «Аллах! Мени таш окъуна эт,/ Алай туугъан от жагъама къайтармагъанлай къойма...» – деп этген тилеги жетгенди. Аны ташы тургъан къадарда, ана тил да турур, аны жүрютген халкъ да турур. Инша-Аллах, Кязим деген бла Малкъар деген бир магъананы тутадыла.

Устаз

ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД

(1886–1975)

Устаз. Этнограф. Фольклорчу. Назмучу. Къыраллыкъда Ленинни орденин биринчи алгъан таулу. Биринчи таулу харфлыкъны къурагъанладан, биринчи таулу китапланы чыгъаргъанладан бири. Ана тилни устасы. XIX ёмюрде (1886 жыл) туууп, XX ёмюрню халабалыгъын толу кёрген. Дин окъууну, дуня окъууну да бирча билген. Алаша къатангы киши. Чегемде, Эл-Тюбю элинден Шахмырзаланы Осман-ны жашы Саид...

Ол Чегем ауузуну бек сейир, тири адамларындан бири эди. Кесини къылыгъы, жюрюшю-турушу бла да чегем къаяларындан, аланы ичлери бла гюрюлдеп ётген боранланы, къан чериулени кёзю бла кёргенча, алай билген таулу.

Саидни туугъан, ёсген, дунягъа кёз ачып, жамауат иш-леге къатышып башлагъан жыллары кёп бушуулудула, аны бла бирге, иги умутланы да жыллары. Ол, халкъыны алгъа-лау жолуна билими къаллай бирге жетишген эсе да, аллай бир юлюш къошуп, жашагъан къадарында кесин иги бла таныта келгенди. Биз бюгюнлюкде жетишген маданият бийиклени тагыларында болуп, биринчи атламланы этгенди, адабият тилге жолну биринчилени санында болуп ызлагъанды.

Мен Саидни иги таный эдим. Аны биргесине Къарачай-

да, малкъар элде да, халкъны кѣлден чыгъармачылыгъын жыя, кѣп айланганма. Шукур болсун, анга намыс да этгенме, кѣп иги сѣзюн да эшитгенме. Ана тилни байлыгъындан кѣп дерслерин алганма. Ол, арыкъ, гырхы тобукъчугъун суйген адамыны тобугъуна салып, нарт батырланы эриклей: «Нарт уланы, къалайса?» – дер эди; «Ай, хомух, хашкен!» – деп, мажюсю заманланы эсге тюшюре, терк окъуна бир сейир зат айтмай къоймаз эди. «Тамата, биягъы бир эски сѣз айтдынг, неди «хашкен» деген а?» – деп сорсанг, ол, соргъанынг да хычыуун тийип, ангылатыр эди: «Хашкен деген а, жигит, бурун, биз мажюсю теирилерибизге табынучу заманлада, теири къачны сакълагъан, аны тизгинин жыйып, адамлагъа да табынучу къууумланы этерге болушхан адам. Мажюсю эфенди!» – деп, балан бармакъчыгъын ѳрге кѣтюрюп, дагъыда, аны да артыкъ толу болганнга санамай, орусча «поп» деп да къошар эди.

Эл-Тюбю – бек бурунгу тау элден бириди. Анда тарых магъаналары сѣнгмеген алапат ташла, къалала, битикле сакълангандыла. Шахмырзалары, тюп чегемлине, анда жашагъандыла. Осман, Саидни атасы, кеси заманына кѣре, эслиги, жамаут ангыламы да болган, уллу юйюрлю адам эди. Жашларын дин окъуулу этерге кюрешгенди. Саидни да ол, Къуран окъууун теренирек этер ючюн, Къарачайда, Малкъарда болса да, игирек медиреселеге жибергенди. Иш этип, ол аны Кязим бла да тюбешдиргенди.

Алай жангы заманла келе эдиле. Чегемге дунялыкъны окъуулары да жете башлагъандыла. Саид жангы окъуугъа тартдырып, Нальчикде курслагъа киргенди, Къырымда да окъугъанды. Саид Кѣнделенде Чабдарланы Сюлемен хажини медиресесинде да окъугъан эди. Бир жол а Кацийланы Хабуну атасы Хажикъурман анга бир къумукъ журнал келтирди. Къумукъ тилде чыгыучу журнал эди ол, «Шаркъ жулдузу». Кавказны халкъларыны жашау халларындан, излемлеринден башлап, кѣп сейир затла жазыла эдиле анда. Назмула, башха суратлау чыгъармала. «Журналда окъугъан затларымы эникледим да, кѣрген, билген затларымы юслеринден назмула тырнап башладым, – дей эди Саид. – Бир жол а юйге келип тургъанымлай, Эл-Тюбю ныгышында орус-япон урушдан къайтхан бир акъсакъ чегемлини хапарына тынгыладым. Аны жыр этип, къумукъ журналыны аты бла Дагъыстаннга жибердим. Ай, хашкен, жыл да озгунчу, биягъы гымма-къумукълу Хажикъурман манга ол къумукъ журналны жангы китабын берmezми! «Мында уа, чегемличик, сени назмунг да зарфха урулгъанды!» – дегенни айтып. Асыры къууангандан, тепсеген окъуна этген эдим!»

20-чы жыллада, Совет власть орналып, элде мектепле

ачылып, окъутуу ишни башларгъа онг чыкыгъанда, жазманы кьуарар ючюн, бек алгъа харфлыкъны, ол харфлыкъгъа кёре уа жазма тилни тохташдырыгъа керек эди. Бек уллу миллет ишлени Саид ол заманда этгенди. Жазма тилни кьуралыр, ёсер жолун белгилеген адамларыбыздан бири болгъанды.

Саид биринчи назмуларын халкъ жырлагъа ушатып жаза эди. Бюгюнлюкде ала хазна сакъланмагъандыла. Чегемде бек алгъа харф таныгъанладан болуп, ана тилде биринчи харфлыкъланы кьуараргъа, сабийлеге, тап, уллулагъа да, биринчи дерслени жарашдырыгъа болушханды. Жерлешлерин окъургъа, жарыкълыкыгъа чыгъаргъа чакъыргъан назмула жазгъанды. 20-чы жыллада Нальчикде чыгъыучу «Къарахалкъ» газетде аны адабият тилни кьурауну, элледжангы халланы орнатыуну, тиширыуланы баш эркинликлерин сакълауну юслеринден оюмлары басмаланып тургъандыла.

Аны къатышыуу бла «Бирликге», «Биринчи атламла», «Социализмни жолунда» дегенча, биринчи дерсликкел кьуралгъандыла. Саидни битеу республикада белгили болуп, школчула жырлап туруучу «Аршилери-маршилери» деген жортуул жыры да окъуугъа талашхан таулулагъа алай жарагъанды.

Ынгкылап хуруятына багъа бичиуде, Саид тау эллегекелген жашау жангылыкъладан оюм этеди. Азатлыкъ! Ынгкылапны аперимлиги олду. Таулула да, кеслери азат болгъанны кьой, азатлыкъны байрагъын дунияны бирси халкъларына да тежейдиле.

*Къайгъы тартыула тартыучу сырыйна
Азатлыкъны тартыуларын тартады.
Кёп азаплыкъ кёрюп келген таулула
Энди эркин болгъанларын айтады.*

Сырыйна

Поэтни ауазы – заманны кётюрюмлю, жарыкъ ауазына сингеди: ол мындан ары жашау къалай боллугъуну юсюнден заманны аты бла сёлешеди.

Саид Шахмырза адамны насыбын аны туугъан жери бла байламлы этеди. «Минги тау» деген назмуда тауну ариулугъу – аны бийиклигинде, бугъейлерини теренликлеринде туююлдо, аны этеклеринде элле жарыкъ жашаугъа чыкыгъанларындады. Жашаулары игиленип, тауланы ариулыкъларына кьараргъа онглары болгъанындады.

Энди, айхайда, эркинлик ючюн жан берген батырланы, бачамаланы юслеринден назмула кёзбауча, бошуна этил-

генча, керек болмай кьалгъанча, алай кёрюнедиле. Тоба дейик. Малкьар кибик, кёп миллетлени суратлау адабиятлары аллай назмуланы мурдорунда кьуралгъандыла. Тюзюн айтханда, биз халкьбыз деген тауушлукъ сезим биринчи таулу назмуланы жарыкьлыкьгъа, кеси кесибизни таныргъа, атыбызны айтдырыргъа чакьыргъан таукел ауазлары бла келгенди.

Къыралда маданият кьурулуш барады. Жангы мектепле кьураладыла, устазлыкь сыйлы ишледен бири болады. Саид да жарыкьландырыу ишни ал сатырында эди. Ол Огъары Чегемни кеси ачхан мектебинде устаз болуп ишлейди. Анда кесини биринчи жалнасына кьызыл кьумач сатып алып, галстукла тикдирип, чегемли сабийлени пионерге алгъаны бек кьууанчлы хапарларындан бири болуучу эди. Сабийни боюнуна кьызыл галстук такьгъан биринчи адам – анга кюнню биринчи кёргюзтген адамгъа окьуна ушай болур...

Артда ол, Нальчикге кёчюп, Жарыкьлау министерствода – наркоматда – кьуллукь этеди. 1939-чу жылда уа ол Ленинни ордени бла саугъаланады. Къабарты-Малкьар республикада жарыкьландырыу ишлери ючюн Ленинни а ты бла бек бийик саугъаны биринчи болуп алгъан да ол эди – зааллы Шахмырза!

1944 жыл эртте жаз башы бла палах машиналары Чегемге киргенде, Саид, фашист басхынчыла кылдыран этген элни школ жашауун жангыдан кьурап, сабийлени окьутур кьууумда эди. Алай а НКВД-чыла Эл-Тюбюн андан да бек кылдыран этип, саулай Битикле тийресин мадул кьойгъан эдиле. Саид да, сюргюнчюлюк сынап, Иртыш черекни сууукь жагъаларына тюшдю. Анда да ачыу, кьыйынлыкь сынар ючюн кьалмады. Ол да бир уллу тарых эди – Саидни сюргюнде жашауу.

* * *

Сюргюнден сау-эсен кьайтып, Шахмырза улу халкьбызны ниет ырысхысын жыйыуну бардырады. Къарачайда, малкьар элде да этнография, фольклор, тил казаны жыйыу экспедициялада терк-терк болады. Ол арада бир бири ызларындан жангы китаплары да чыгъадыла: «Сырыйна» – 1957 ж., «Назмула» – 1961 ж., «Танг аласында» – 1965 ж., «Таулуну календары» – 1970 ж.

Халкьны жашау болуму, тарыхы аны баш темасы эди. Кёп назмуларында сюргюн, сюргюнде Ата журтха тансыкьлыкь суратланады. «Малкьар таула» деген ариу назмусунда таулула тауларын кьалай сюедиле! Аны хар ёзенин, кьолун, жаргелин, дыркьысын, нарат-назы агъачларын, салма

жоллу этеклерин ала нечик сакълайдыла! Назмуну таза, жарыкъ гыллыуу – поэтни жүреги къалай жарыгъанын кѣргюзтеди.

Таулагъа жангыдан къайтыуну насыбы чексизди. Жер юсюнде таула бар къадарында, таулугъа насыпсызлыкъ келмез! Туугъан жер бла жангыдан тюбешиуну къууанчы, жууашлылыгы да «Сакъла, кесме!», «Бузукъбашны балтасы», «Ана тилим», «Тарыхчылагъа» деген назмулада бютюнда терен сезимлик бла къатланады:

*Биз миллетбиз – Малкъар атны алгъанбыз,
Тарых жазмай, жукълап неге къалгъанбыз?*

Миллет маданиятны тагыларына къараргъа чакъыра, Шахмырза, бет этмей, ачыкъ сѣлешеди. Халкъ, кѣп ъмюрледен бери да тиричилик эте келиуонде тѣлюлеге кѣп тюрлю хунерле къойгъанды. Ол байлыкъны жыйышдырыргъа, аны бла халкъны бетин дунягъа ачаргъа керекди. Поэтни насыихаты бегирекда жаш тѣлюге бурулупду, жаш тарыхчылагъа. Халкъны уллу, узакъ тарыхы бар эсе, келечеги да боллукъду.

60-чы жыллада Саид Шахмырза «Къарачыгъыз», «Чегем суу акъгъаны», «Зынада», «Къаяла шахары – Тотур» деген белгили тарых назмуларын жазгъанды. Ол таулу халкъны сѣз байлыгъын, тиричилик хунерин иги билген этнограф, алим къадарында, аны тагыларына къайтып-къайтып къа райды. Бирде халкъны бюгюннгю къолайын чертсе да, акъылы тарых жоллагъа кетеди. Адеп-къылыкъ мардала, таулада жашау этиуну амаллары, жаш тѣлюню юйретиу институтлары – ала бары да бир ъмюрге, бир тѣлюню хунери, иши бла къуралып къалмагъандыла. Уллу дунядан бир жанында, тар тыгъырыкълада миллет бетликни, хунерликни, жыржомакъ, тепсеу къолайлыкъны сакълап, ъсдюрюп, келечек тѣлюлеге жетдириуну аманат философиясы – жашауну келишине, аны кибик, барышына да оюмлу, ъхтем къараргъа болушады.

«Таулуну календары» – Саид Шахмырзаны этнография поэماسыды. Аны саулай чыгъармачылыгында да баш магъананы туталды. Поэт кюнлени, айланы бурунгу таулула жүрютген атларына кѣре, халкъны къуралыуу, жашау тиричилигин бардырыуу, табийгъатны таныуу жолларына келишдиреди. Узакъ ъмюрлени хапарларын 136 жыл болгъан Хаммегер айтады. Биз, поэманы окъуй, халкъыбыз жүрюте келген жер атланы магъаналарын, тау адетлени энчиликлерин кѣребиз. Тауда мажюсю адетле, табынуула, байрамла сейирдиле. Мажюсюлюк бла ислам диннге кѣчуоуну ара-

сында сезим чойреликлени да поэт теренден ачыкълап кѣргюзтеди.

Болсада, «Таулуну календары» тарых бурулушлагъа этн ография жолоучулукъ бла чекленсе, ол суратлау чыгъарма болалмаз эди. Аллай жолоучулукъ халкъны миллет бетин кѣргюзтюр ючюн этиледи. Миллетни бетин а чыгъармада жалан суратлау амалла бла кѣргюзтюрге боллукъду.

Къыш айлада – къыш ишлерин, жаз айлада – жаз ишлерин суратлай, поэт тау адамыны къылыгъын, табийгъат бла байламлыгъын, ишлеу, жашау хунерин оюмлайды. Биз – ишлерге суйген, кѣп тюрлю къол усталыкъланы билген, бир бирге къайгъырыулулгъу да болгъан тѣзюмлю, жигер ата-бабаларыбызны кѣребиз. Таулада жашау этиуню къыйынлыгъы – бир жанындан, къудуретни зор кючлерине жангызлай амал этерге къолдан келмезлигин ангылау – экинчи жанындан, – таууланы бирликли, адежли болургъа юйретгенди. (Сейирди: биз бюгюнлюкде ол тамаша бирликни къайда, къайсы жолубузда тас этгенбиз?) Къыйынлыкъ къайда да адамы бирликде – тирлик (тирилик!) болгъанына юйретеди.

Тау адамыны тиричилик хыйсабы Тотурну ал, арт айларын, Къыркъаууз айын суратлагъанда туура кѣрюнеди. Бирси айланы атлары бизге христиан дин бла байламлы кирген эселе, ол айлада жюрютюлген кѣп адетле, Саид акъсакъал айтханнга кѣре, Византиядан, Гюржюден келген эселе, Тотур айлада, Къыркъауузда этилген ишле, жюрюген адетле да тау эллени ѳз тиричиликлери бла байламлы болгъандыла.

Хаммегерни ауузу бла Шахмырзаны айтыууна кѣре, Тотур тау уланы болгъанды. Апсолтуда Хустос къалада туууп, эрлик аты тау халкъына къалгъанды. Урушлада – жигит союлчу, аскер башчы, мамыр жашауда – жамаатны бирлик ишге бирикдирген жашды. Бир бири ызларындан келген эки айны – март бла апрельни, – биринчиси Тотурну туугъан кюнюдю, экинчиси – ѳлген кюнюне саналады. Халкъ айтыулада болуучусуча, Тотур – бир душман да хорлап болалмазлыкъ жигитди, халкъыны тулпар ѳкюлюдю. Апсолтуда эллени, Хустос къаланы да къорууларгъа аны уруш усталыгъы, эллени бирликлерин сакълагъаны болушады. Аны Шахмырза былай суратлайды:

*Асланжюрек, къаплан киби, ѳсгенди,
Къыйынлыкъгъа юйретгенди санларын.
Къурч къылычын къыл къайракъгъа билегенди,
Душман чапса, тѣгерме деп, къанларын.*

Аны бла бирге, Тотур жаланда жортууулчу жигит туюлюдо. Ол «тау тарлада къамала жазады», «тытыр биширеди»,

«кѡадама хунала кѡалайды». Уугѡа да барады, жаш-кѡушланы уучулукѡгѡа, жортуулчулукѡгѡа юйретеди. Тау элни биринчи байрагѡын – жугѡутур баш суратлы кѡк байракѡны – Тотурну атасы Хустос чыгѡаргѡанды деп, Хаммегер аны да баямлайды. Тау жамауат кесини уллу байрамларында ол байракѡны эл арасында нарт кѡаланы башына тагѡады. Элге жау чабып, чабыуул суру согѡулса, жараулу жашла терк жыйылып, «атлагѡа кѡонадыла», байракѡда жугѡутур баш суратны садакѡ бла кѡылычха терк алышындырадыла.

Тотурну анасы да, халкѡ анасы кибик, алай суратланады. Ол терен акѡылы болгѡан, эсли, сабыр тиширыуду. Апсолту тийрелеринде намысы жюрюйдю. Кѡыйын кюн, элни жыйып, ол былай айтады:

*Бирлешмеклик баш саугѡады бир халкѡгѡа,
Жашау бизге аны бла табылыр.
Бирлешмеген кѡайсы миллет болса да,
Бир кюнде ол аман бла кѡабылыр.*

*Байрагѡыбыз болсун бизни кѡаныбыз!
Бирлик болсун арабызда антыбыз!
Кѡурумасын гумулада хантыбыз,
Кѡурман болсун бу байракѡгѡа жаныбыз!*

Мажюсю заманлада жюрюмеген «кѡурман» деген сѡз назмуну кертилигине арсар эте эсе да, биз ангѡлайбыз акѡылман ана алайда башха сѡз айтыргѡа боллугѡун, дин окѡуулу Шахмырза аллай башхалыкѡгѡа эс бурмай кѡойгѡанын. Биз да анга эс бурмай, назмуну магѡанасына кѡарасакѡ, аны ниети бизни бюгюнбюзге деп айтылгѡан кибикди.

Тотур, «кюбе бла такѡыясын кийгенлей», дайым алда барады. «Кѡылыч уруп, жыя тартып, лячин кибик, жумулуп» алай сермешеди. Ол туугѡан элин Акѡсакѡ Темирни кѡан чериулеринден сакѡлайды. Аны ючюн а бош бир кѡара адамлай, сабанчылай кѡалады. Эл сойген батыр эсе да, кесин бирсиледен айырма этмейди. Жигитни аллай илишанлары аны халкѡ эсинде ёлюмсюзлюгюн жалчытадыла. Аууллада улан тууса, «Тотур кибик болсун!» деп, Тейриден тилейдиле.

Кѡыркѡар, Кѡыркѡаууз, Этыыйкѡ айланы тиричилик тѡрелери – бурунгу таууланы жашау-турмуш суратларыдыла. Уста кѡоллу, иш кѡллу, биригип жашагѡан таулула, кийим кие да, аруулагѡа багѡа да билгендиле, зауукѡлу байрамла эте да келгендиле. Аланы отха, суугѡа, тюрлю-

тюрлю табийгъат кючлеге, белгилеге табыныуларында окъуна адеп-къылыкъ асыллыкълары, хунерликлери кёрюнеди.

«Таулуну календары» кесини жарыкъландырыу ниети бла XIX–XX ёмюрлени арасында Шимал Кавказны жарыкъландырыу ишге къуллукъ этген алчы адамларыны чыгъармаларына жууукъду. Сёз ючюн, аны Коста Хетагуровну «Особа» деген белгили этнография очерки бла тенглешдириге боллукъду. Коста Хетагуров, Апсолтудан хазна айырма сы болмагъан Нар элни бурунладан бери жашау тиричилигин проза бла жазгъан эсе да, кесини тукъум жигин баямлай, ол да турмуш хунерликни жолларын, халларын суратлагъанды. Шахмырзаны поэмасы да, суратлау чыгъарма бла тарых-этнография очеркни арасында тура, халкъны ниет хазнасына алай къошулады.

Шахмырзаланы Саид малкъар халкъны рухий байлыгыны айныгъан жылларында да жарыкъландырыучу, таурухчу, тил, фольклор байлыкъны жыйыучу болуп тургъанды. Аны суратлау чыгъармачылыкъына адабиятыбызны бюгюнню эстетика жетишимлерини бийиклигинден къарап, анга кёре багъа бичерге жарамайды, – эстетика сезимликни къуралыу жолунда жалаанда суратлау кючлери болгъан чыгъармаланы айырып, жалаанда аланы юслеринден айтыргъа къалсакъ, ёсюнюю диалектика жолларындан тайышып кетерикбиз. Халкъ чыгъармачылыкъны суратлау амалларындан жазма адабиятны керти жорукъларына ётпоюню къыйын ауушунда Саидни къуллугъу уллуду, магъаналыды. Аны юсюнде биз бурун заманны жомакъларын, таурухларын, жырларын жарашдырыучуладан, айтыучуладан – жашау кертиликни суратлау амалла бла кёргюзтген тереlege ётпоюню заманын, белгисин кёребиз. Шахмырзаны назму, проза чыгъармаларына, фольклор, этнография, жыйыучулукъ ишине багъа бичиуде ол къарам бек керекди. Аны фахму къудурети, тиричилиги – айтыучу бла жазуучуну арасын айырады.

Халкъны ниет таласында алай къаты, хайырлы ишлеген адам, юйюр жашауунда да, таулу юйюрчюлюкню сыйлы адетлерин бузмай, уллу юйюр ёсдюре, жашларына, къызларына билим бере, айыпсыз жашагъанды. Ол эки кере юйдегили болуп, биринчи юйдегисинден – Малкъондуланы Хажимырзаны къызы Шамшиятдан – эки жашны, Юрий бла Алексейни; экинчи юйдегисинден – Зезаланы Далхатны къызы Зайнафдан – эки жаш бла эки къызны – Лиузаны, Рашитни, Халитни, Лейланы ёсдюргенди. Жашла белгили адамла болгъандыла. Юрий – илмуланы кандидаты, биринчи таулу инженер-гидротехник, бусагъатда Къабарты-Малкъар эл-мюлк академияны доценти. Алексей – Къабарты-

Малкърны халкъ артисти. Халит – тележурналист. Къызла да, бирери бирер тукъумда ахшы юйюрле ёсдюргендиле.

Саид жамауат иште, юйюрде да уллу жашау жашагъанды. Ызында тарых магъанасы болгъан кёп иш, ниет хазна къойгъанды. Суратлау чыгъармачылыгъы бла эки уллу жагъаны – фольклор бла жазма адабиятны – арасына кёпор салгъанды. Халкъ чыгъармачылыкъны жыйыугъа салгъан къыйынын айтханда уа, Саид Шахмырза Малкър миллетни ёмюрден ахырлыкъ хурметине тийишли болгъан, ёлюмсюз иш этип кетген Уллу Адамыды.

Малкъар округну таматасы

АКЪЫЛЛАНЫ Светлана

ӘНЕЙЛАНЫ МАГОМЕТ

(1897–1928)

Әнейланы Магометге малкъар халкъны бачамасы эди деп айтырғыа толу эркинлигибиз барды. Нек дегенде миллетин аныча суйгенле, кесин аямай халкъына аныча къуллукъ этгенле бек аз болуучудула.

Магомет 1897 жылда Малкъарны эм уллу эллеринден бири – Кёнделенде – туугъанды. Аны юйюрю жарлы да, бай да болмагъанды. Атасы Алий – битеу Малкъарғыа айтылгъан эфенди – акъыллы, сабыр, билимли, эсли адамғыа саналгъанды. Ол Малкъарда ислам динни жайыугғыа, аны кючлендириуге, осал адетлеге къажау кюрешге уллу къыйын салгъан адам эди. Кесини сохталары бла бирге Черек ауузуну эллеринден биринде жашагъанла аллахларынача табынып тургъан Раубазы терекни кесип атханды. Алай этерге уа жаланда уллу батырлыгғы болгъан адамны къолундан келлик эди. Нек дегенде Раубазығыа табынганла кишиге да бойсунмагъан, азат халлары бла белгили бола келген жамаут эдиле. Алай Алийни сёзю, аны жигитлиги аланы да бойсундургъанды. Андан сора аны намысы-сыйы бютюнда кётюрюлгенди, кючленгенди.

Магомет Алийни ортанчы сабийи болгъанды. Анга муслийманла сыйлы кёрген Мухаммат файгъамбарны атын атагъандыла. Ол тире, чёрчек жашчыкъ эди. Гитчелигин-

ден окъуна аны аберини терк ала билгенине, эслигине абаданла сейир этгендиле. Окъургъа да ол эртте юйренген эди. Магометге алты жыл толгъанда, атасы ёледи. Ол бек уллу бушуу эди. Магометни анасы – акъыллы, иш кёллю, юйню мюлкюн аяулу жюрютген тиширыу – сабийлерин гитчеликлеринден окъуна ишден албугъартмазгъа, бош турмазгъа, артыкъ сёлешмезге юйретгенди. Анасына, юйюрюне да таянчакъ бола, Магомет къарыуундан келген ишлени тамамлагъанды. Аны чемерлигине абаданла да къууангандыла.

Жууукълары, ахлулары аны окъуп, билим алырын бек сую эдиле да, Магомет эл медиресеге жюриуп башлайды. Анга окъугъан къыйын туююл эди. Медиресени иги бошайды. Башха халкъланы тиллерин алыуда да аны уллу хунери болгъанды. Медиреседе Магомет арап тилни билгенди. Политика иши ючюн туугъан жеринден къысталып, Кёндеден жашап тургъан биреулен а аны орус, француз тиллеге да юйретеди.

1913 жылда, кесини дин билимин ёсдюрюр мурат бла, Магомет, Стамбулгъа барып, анда юч жыл чакълы бир турады. Ол а Тюркню политика, экономика эм миллетле арапы жашаууну бек къыйын заманы эди. Бу къыралны биринчи дуня урушха къатышханы да аны халкъына ауур жюк болуп, бек осалына къалдыргъан эди. Урунган халкъны къыйналып жашагъанын, дуняда терслик кёп болгъанын да Магомет ол жыллада ангылай башлайды. Политикагъа да андан сора эс бурады. Аны бла бирге, окъуун да тохтатмай, билимин ёсдюргенлей турады. Тюрк тилни уа чынтты устасы болады. Адамны жүреги бла къоллары таза болургъа керекдиле, халкъла Аллахны аллында тенгдиле, адамла бир бирлерине огъурлу кёзден къараргъа, бир бирге хурмет этерге, къарындаш байламлыкъла жюрютюрге борчлудула деген ниетлени жайгъан суфийлени юйретиулерни бла шагъырейленеди. Ол затла аны ич дунясына да жууукъ эдиле. Ол Къуранны да бек иги билгенди. Исламгъа, бир адамны къой, сау дуняны да иги жанына тюрлендирирге боллукъ дингеча къарагъанды.

Жашау кеси, ол жаш заманында окъугъан китапла бла журналла аны дунягъа кёз къарамын къурайдыла. Ол арап, тюрк, орус, европа культурала бла шагъырейленеди, ала анга адам къаллай болургъа керек болгъанын билирге болушхандыла.

Туугъан элине къайтханда, Магомет, кюреше кетип, элли сабийлеге деп школ ачдырады, кеси да халкъ устасы болады. Эллилерини сабийлерине малкъар эм орус тилни, чотну, географияны, естествознанияны дерслерин береди. Алай кеси билимин ёсдюргенин да къоймайды. Сохтала-

рыны ата-аналары да, анга келип, жарсыуларындан хапар айтып, къайгъыларын билдирип, кенгешип кетгендиле. Алай бла ол туугъан Кенделен элинде намысы-сыйы бийик болгъан, уллу даражасы жюрюген жаш, халкъ ийнагъы деп айтдырыр чекге жетеди. Магомет окъутхан сабийле артда иш да аны дерслерин, ол санда огъурлулукъгъа, тюз ниетлиликке юйретген дерслерин да, эслеринден кетермей тургандыла. «Файгъамбар кибик бир огъурлу адам болуучу эди Эней улу», – деп айтыучу эдиле акъсакъалларыбыз.

1917 жылда, Россейде патчах тоханасындан тайдырылгъанлай, дуня терк тюрленип башлайды. Шимал Кавказы халкълары да революция ишлеге къатышадыла. Ол кезиуде Магомет эсерлени партияларына киреди. Аланы ниетлерин, эркинликни, жерни юсюнден кез къарамларын огъурайды. Дуняны тюзлюк болурча къуарар заман жетгенди деген ниет бла Магомет политикагъа тири къатышып башлайды. Ол иште сынауу болмагъан жаш адамгъа политика партияланы, ала этген чакъырыулары къайсысы тюз, къайсысы терс болгъанын билген кыйын эди. Магомет жамауат ишлени къуаргъа уллу хунери, фахмусу да болгъан адам эди да, жашаун да ол затлагъа жораларгъа сюе эди.

Октябрь революциядан сора Шимал Кавказда миллет, жер эм культура вопрослары тамамларгъа онг чыгъады. Эней улу Терк халкълары съездлерине тири къатышады, Кировну, Буачидзени селешулерин кечюреди, кеси да оюмларын шатык-шатык айтып селешеди.

Терк халкълары 1918 жылда 16-чы февральдан 15-чи мартха дери баргъан экинчи область съездлеринде Магомет малкъар делегациягъа башчылыкъ этеди. Таулулары жер бла байламлы вопросларын тамамлауда ол «Жерни социализациялауну юсюнден» законну къабыл этилиун бек магъаналы ишге санагъанды. Терк область, РСФСР-де автоном республика даражасында къуралып, тюрлю-тюрлю миллетлени бла партиялары келечилеринден коалиция правительствосун къурайды. Энейланы Магомет да ары айырылады. Андан сора да аны жерчилик бла байламлы бу съездде къуралгъан магъаналы секциягъа къошадыла.

1918 жылны март айында Нальчик округну урунганларыны съезди да болады. Эней улу ол съездин къурагъанладан эм анга башчылыкъ этгенледен бирлери болгъанды. Къыралда башланган тюрлениулени халкъгъа ангылатыугъа кеп заманын, кючюн да къоратады, властыны жангы органдарын – халкъ Советлени – къураугъа тири къатышады. Теркни халкъ Советини буйругъу бла, дюгердиле, ингушлула, чечендиле бла къазакъла жашагъан элlege барып, жерни юсюнден даулашлагъа къарап, аланы айырады.

Деникинни жанындан Совет властьха кьоркзуу тюшгенде, Шимал Кавказны революция кьуллукчуларына башха тюрлю борчланы тамамларгъа тюшгенди. Ол кючлю душманни жаланда кьолгъа сауут алып хорларгъа боллугъу ачыкъ эди. Шимал Кавказны халкълары Деникиннге кьажан кюрешге кетюрюледиле. Былайда, башха халкъланы кыйынларын да эниш этмей, ол кезиуде Совет властыны артыкъда кьаты кьоруулагъанла ингушлула бла малкъарлыла болгъанларын белгилемей жарамаз.

Энейланы Магомет бла Ностууланы Юсюп Малкъарны революция полкун кьурайдыла. Жамаут аллында селеше, халал жюрекли Магомет халкъгъа ахшылыкъ излегенлени, аны ючюн жанларын берирге хазыр болгъан таулу жашланы жыяды. Аны чакъырыууна Малкъарны батыр уланлары чыгъадыла. 1919 жылны 14-чю январында Энейланы Магомет Деникиннге кьажан урушха малкъар халкъны хайт деген 1500 жашын кьурайды. Заманнга кере, ол алай аз кюч туююл эди. Кеп да бармай, полк Святой Крестни (Прикумск ш.) тийресинде кьанлы сермешлеге кьатышады.

25-чи январьда деникинчи аскерле Нальчик шахарны кьолгъа этедиле эм терк окъуна Энейланы Магометни излеп башлайдыла. Тифден ауруп тургъан Магометни аны кьарындашы Махмут Бакугъа кючден етдюреди. Нальчикде Деникин аскерине адамла жыйып башлайды. Малкъарлыла аны аскерине барыргъа унамагъанларын Деникиннге билдиредиле. Акъ ийнарал тау элlege каратель отрядларын юсгюреди. Алай ала халкъны бютюнда бек чамландырадыла. Малкъарда, Дюгерде, Ингушда, Дагъыстанда, Кьабаргыда, Чеченде да Деникиннге кьажан партизан кюреш кенгден-кенг жайыла башлайды.

Ауругъанындан сау болгъанлай, Магомет Бакуда революция ишлеге кьошулады, большевиклени партияларына киреди. Ол азербайджан, гюржю революционерле бла бирге Бакуда бла Тифлисте кьурау ишле бардырады.

1919 жылны ахырында Кавказ край комитетни буйругъу бла Энейланы Магомет партия эм совет ишлени бардырыргъа деп, аны бла бирге уа деникинчилеге кьажан партизан кюрешге башчылыкъ этер хыйсапда, Дагъыстаннга атланады. Анда ол ачы сермешлеге кьатышады, агитация ишлерин да кьурайды. 1920 жылда уа Дагъыстанны ревкомуну членине айырылады. Алгъа ревкомну халкъгъа билим бериу белюмюне, артда уа басма белюмюне башчылыкъ этип турады. Андан сора Магомет ревкомну председателини заместители болуп ишлейди. Исламны жорукъларын, таууланы адет-төрелерин, дагъыстан халкъланы бирикдирген кьумукъ тилни да билгени Эней улугъа не тюрлю кыйын

ишни да терк тамамларгъа онг бергенди. Магомет Дагъыстанда Джамаледдин Коркмасовча, Саид Габиевча, Борис Шеболдаевча, Тахо-Годи Алибекча белгили къуллукъчула бла шуӊхлукъ жюрютгенди.

1920 жылны жайында Энейланы Магомет Нальчикге къайтады эм шахар ревкомну билим бериу бѐлюмюне башчылыкъ этеди. Бу ишге ол уллу къыйын салады. 1921 жылда Магомет Нальчикде РКП(б)-ни партия органларын къурайды. Ол къыйын, кѐбюсюнде уа ыспасы-бюсюреую болмагъан ишге саналгъанды. Партия нѐгерлерни аны ангыламагъан кезиуде да аз тӊююл эдиле.

1921 жылда Нальчик эки округга бѐлюнеди: Къабарты эм Малкъар. Ала экиси да Тау республикагъа киредиле. Бу иште Магометни да бек уллу къыйыны барды. Малкъар округ Советни биринчи съезди аны окрисполкомну председателине айырады. Ол жылны апрель айыны аягъында уа Тау АССР-ни Советлерини къурау съездинде аны Тау республиканы Советлерини Ара толтуруучу комитетине эм РКП(б)-ни Тау область комитетини членине сайлайдыла. Ол кезиуде Магомет Малкъарны экономикасын бла культурасын айнытыугъа бютюнда уллу эс бурады.

1922 жылда, Малкъар бла Къабарты бирикгенден сора, Эней улу, ол ишни тенгликни, тюзлюкню мурдорунда бардырыр ючюн, къолундан келгенни аямайды. Къабарты-Малкъар автоном областьны Ара Комитетини председателине заместители болгъан къадарында, Магомет Совет къурулушну вопросларын къолгъа къаты алады, халкъгъа билим бериуню, аны саулугъу ючюн къайгъырыуну да магъаналылыгъын ангылап, жарыкъландырыуну, саулукъ сакълауну органларын къураугъа артыкъда уллу къыйын салады.

Энейланы Магомет Шимал Кавказны халкъларыны келечилерини араларында бек билимли эм къолундан кѐп зат келген къырал башчыладан бири болгъанды. РКП(б)-ни Юг-Восток бюросуна жиберилген документледен биринде аны 1923 жылда жазылгъан партия характеристикасы барды. Анда Магометни юсюнден: «Башха жерли халкъланы бек кючлю ишчилеринден бириди», – деп айтылады. Эней улу ачыкъ жюрекли адам болгъанды. Ол хар осал затны жашаудан къурутургъа кюрешгенди. Айтырыгъын артха салмагъан, кѐзбау эте билмеген адам, ол башхаланы да алай суннганды. Башында биз белгилеген документде дагъыда былай айтылады: «Тапсыз ишлеге къажау кюрешде кеси амалларын асыры кѐп хайырланнганды, «сол жанына» бек тартханды. Аны болгъан онгланы бла керти болумну чеклерине сыйындырыр онг жокъду, алай этерге кишини къо-

лундан келлик туюлду. Аны коммунист ниетлеге ийна-
ныулугъу асыры кючлюду...»

1923 жылны ахырында РКП(б)-ни АК-сыны Юг-Вос-
ток бюросу Эней улуну Автоном Чечен областъха жиберед-
ди: анда ол 1923 жылны декабрь айындан 1925 жылны де-
кабрине дери ишлейди, РКП(б)-ни Чечен область къурау
комитетини бюросуну секретарына айырылады. Чеченде
партия иш артыкъда къыйыннга саналгъанды, ол кертиси
бла да алай эди. Болсада Чеченде политика жолну табыу-
гъа, аны жашауда бардырыугъа Магометни адамлагъа сакъ-
лыгъы да себеплик этгенди. Акъыллылыгъы, таза ниетли-
лиги, эслилиги, адежлиги ючюн да Чеченде аны намысы
улуу жюрюгенди. Ол, кеси юлгю кёргюзтюп, айтханыны
тюзлюгюне башхаланы ийнандырып, ишин алай бардыр-
гъанды. Адамны ол ышанларын а Кавказда не заманда да
сыйлы кёре келгендиле, Чеченде уа – бютюнда.

Чеченде ишлеген эки жылында ол бирда болмагъанча
кёп зат этгенди: партия организациясын билимли кадрла
бла кючлендиргенди, чеченлилени Грозныйде нефть чыгъа-
рыугъа къатышдырыр муратда, устала хазырлауну къайгъы-
сын кёргенди, школла, больницала ачханды. Аны башлам-
чылыгъы бла Грозный шахарда чеченли къызлагъа школ-
интернат къуралгъанды. Чеченлиле ол школгъа кеслерини
сабийлерин бла жууукъларын жаланда аны Эней улу ачха-
ны ючюн ийгендиле. Ол алагъа аманлыкъ излемегенине
чеченлиле толу ийнана эдиле. Чеченни къарты-жашы да
Магометни бек суйгенди, анга хурметлери да чексиз эди.
Ала аны къуллукъчунуча угъай, шуёхларын, къарындаш-
ларынча ариу кёргендиле, суйгендиле.

1925 жылны декабрь айында Энейланы Магометни
Москвада Коммунист академияда марксизмни экижыллыкъ
курсларына жибередиле. Аны Чеченде оноучулугъуна бы-
лай багъа бичиледи: «Этген ишин акъыллы, сабыр, огъур-
лу ниет бла бардырады». Академияда Магомет философ-
ланы, марксизмни классиклерини чыгъармаларын, историяны,
политэкономияны къадалып окъуйду, француз тилин иги-
лендиреди, немис, ингилиз тиллеге юйренеди. Устазла уа аны
не жаны бла да ангылауу, билими да терен болгъанына чек-
сиз сейирсине эдиле.

Курсланы бошагъандан сора, 1928 жылны февраль айын-
да Эней улу Дондагъы-Ростовда партияны Шимал-Кавказ
крайкомуна жибериледи. Аны анда крайны миллетле сове-
тини председателини заместителине эм жууаплы секретары-
на саладыла. «Революция и горец» деген журналны
Дондагъы-Ростовда бёлююню редактору Ислам Къара-
чайлы Магометни юсюнден былай жазгъанды: «Бизни, аны

таныгъанланы, артыкъда бег' а бу тизгинлени жазгъан адамны, не зат сейир этдиргенди десегиз, аны культурасыны, политика билимини тохтаусуз ёсгенлери, аны иш сынауна дайым да къошула баргъаны... Аны намыслылыгы, эслилиги, революция иши, партия ишге, ишчи классны, унукъгъан халкъны сейирлерине кертичилиги уа ким да юлгю алырча эдиле».

Эней улуну умутлары бек кёп эдиле: крайны тап халгъа келтириу, аны экономикасын аягъы юсюне салыу... Ол заманда Магомет былай жазгъанды: «Уллу тюрлениуле мюлк эм культура къурулушну битеу бёлюмлерин бир заманда да болмагъанча ёсдюрюге, айнытыргъа деп бардырыладыла». Ол бу ишлеге къатышыргъа итингенди, дунияны иги этиуге кеси къыйынын къошаргъа сюйгенди, алай эталлыгына да ийнанганды. Игиликге, ахшы муратлагъа къуллукъ этгенди. Алай къадары уа ол сунганча къуралмады. Адамланы осаллары: зарла, огъурсузла, кёзбаула, аманлыкъчыла да – аны ызындан боладыла... Ол заманда партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Бетал Калмыков Энейланы Магометге ачыкъдан къажуа сюелип тургъанды. Алай даражасы бийикде жюрюген билимли эм белгили политик Эней улуну Калмыков хорлаялмай эди. Аланы араларында къажуаулукъну эслемеген да, баям, жокъ эди. Эней улуну Чеченде ишни аякъ юсюне салгъаны, Шимал Кавказны Ростовда къуралгъан крайкомунда уллу къуллукъда тохтагъаны, ёседен-ёсе баргъаны бизни республикада къуллукълада олтургъан, къолларындан кёп зат келген аман къауумгъа тынчлыкъ бермей эди. Ала Магометни ызындан боладыла, жалгъан даула жарашдырып къорешедиле...

Энейланы Магометни къалай ёлгени шарт белгили туююлду. Алай ол Шимал Кавказда бек билимли эм даражасы жюрюген уллу политикледен бири болгъаны себепли, кеси кесин ёлтюргенди деген хапарны жайып къойдула...

Бетал Калмыков а Эней улуну ахыр жолгъа ашырыргъа бармагъанды, ары официальный делегацияны да иймегенди. Барама дегенлени да къоймагъанды. Алай бир къауум адам, Калмыковдан да къоркъмай, Ростовха баргъандыла – Эней улуна, малкъар халкъны жигит жашына, ахыр кере баш урур ючюн. 1928 жылыны 27-чи августунда юзюлген эди Магометни жашауу.

Энейланы Магометни юсюнден не къадар айтсанг да, кёп боллукъ туююлду. Ингушлу жазыучу Ахмед Мальсагов, Магометге атап, «Звезда над Эльбрусом» деген повестин басмалагъанды. Ол эки кере да чыкъгъанды. У. А. Улиговну бла Д. В. Шабаевни «Ала Совет власть ючюн къореш-

гендиле» деген жыйымдыкъларында аны юсюнден кысха очерк барды. Дагъыда бир-эки статья...Аладан сора зат да жокъ...

Жашауу кысха болгъанлыкъгъа, Энейланы Магомет кѣп зат эталгъанды. Аныча адамла аз болгъандыла. Ол революциягъа таза ниетлери, таза къоллары, огъурлу муратлары бла, тутхан ишлерини тюзлюгоне къаты ийнаныу-лукълары бла къошулгъанладан эди.

Магомет 1920 жылда Востокну халкъларыны Бакуда бардырылгъан биринчи съездлерини делегаты къадарында 14-чю декабрьде РКП(б)-ни АК-сыны Политбюросуну жыйылыууна чакъырылгъан эди. Анда Ленин сѣлешгенди. Энейланы Магомет СССР-ни Советлерини II эм III съездлерини делегаты да болгъанды. Аны ары Чеченни партия организациясы жиберген эди. Магомет 1924 жылда РКП(б)-ни XIII съездини, XIV Битеусоюз партия конференцияны да делегаты болгъанды, СССР-ни Ара Толтуруучу Комитетине членнге кандидатха айырылгъанды, партияны Шимал-Кавказ крайкомуну члени болгъанды. 1925 жылда Магометге «28-чи атыштыкъ тау дивизияны 62-чи атыштыкъ полкуну 1-чи ротасыны сыйлы кызыл аскерчиси» деген ат аталгъаны да аны халкъ арасында сыйы-намысы бийик болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Магомет бек фахмулу адам эди. 1920 жылда ол «Интернациональны» малкъар тилге кѣчюргенди, орус тилни мурдорунда малкъар тилни алфавитин къурагъанды. Алфавит 1924 жылда басмаланган эди. Жашлай ёлюп кетмесе, Магомет андан да кѣп зат этерге боллукъ эди. Жашаууну ахыр жылларында Эней улу математикагъа, техника илмулагъа уллу эс буруп башлагъан эди, гражданд инженерлени хазырлагъан институтда окъургъа мурат эте эди. Не медет, аны кѣп муратлары толмай къалгъандыла.

Болсада, аллай кысха заманнга аллай бир иш этген бир адамгъа игида кѣп эди. Аны жашы Тимур уллу алимди, математикди, Россейни Илмула академиясыны академигиди, Ленинчи саугъаны лауреатыды.

Миллетим деген

ГЕЛЈАНЫ Лиза

МОКЪАЛАНЫ АЗРЕТ

(1899–1943)

Мокъаланы Гонайны жашы Азретни аты миллетибизни тарыхында тийишли жерин алыргъа керек болгъаны сёзсюздо. Ол халкъыбыз ючюн къайгъыргъан, аны келир кюннюн къурагъан ётгюр адам эди...

Онтогъузунчу ёмюрню ахырында Огъары Малкъарны Мукуш элинде Мокъаланы Гонайгъа жашчыкъ туады. Аны атына Азрет атайдыла. Сабий жылларындан башлап, элни кългъан жашчыкъларыча, Азрет да сюрюучю болады.

Гонайны юйюрюнде эр кишиле мал кютедиле, жер сюредиле, бичен чаладыла, кече-кюн демей ишлейдиле. Тиширыула уа жүн ийиредиле, чепкен согъадыла, юйюрню кечиндириу кългъысын этгенлей турадыла. Сюрюю жер жетишмей эди. Аны себепли Черек ауузуну адамлары, кеслерини жашауларын иги этер ючюн, кюрешге кёп кере кётюрюлгендиле. Ала жерлени кёлайлы жашагъанла бийлеп турмай, тенг этип юлешиюню излегендиле. Ол кюрешге Мокъаладан да кёпле къатышхандыла. 1900 жылда Азретни атасыны къарындашы Мокъаланы Гоммай, дагъыда башхала башчылыкъ этип, эллиле бийлени жерлеринден кеслерине тийишли юлюшлерин алгъандыла. Болсада Нальчик округну начальнигини буйругъу бла Гоммай да, нёгерлери да тутуладыла. Адамланы тутханлыкъгъа, эллилени кюрешлери тохтамайды. Азретни атасыны бирси къл-

рындашы Хажимырза 1913 жылда Къара-Сууда (Чирик кѣлню тийресиндеди) эллилени къозгъалууларына башчылыкъ этгенледен бирлери болады. Терк областьны начальнигини буйругъу бла, тутуп, анга да сюд этген эдиле...

1919 жыл. Бирси халкъла бла бирге огъары малкъарлыла да, Серебряковну аскерине къажану кюреше, тау ауузлада къаты сермешгендиле. Ол сермешледе да Мокъаланы Азрет, жыл саны бла жаш болса да, кесини жигит нѣгерлери бла бирге Черек сууну сол жагъасына ётюп, тау ауузуна кирип келген серебряковчулагъа къажану къаты уруш этип, аланы артха къайтаргъандыла.

1920 жыл. Малкъарлыланы арасында окъуй-жаза билген бек аз болгъаны себепли, жахилликни кетериу жаны бла халкъны арасында уллу иш бардырыргъа керек эди. Башланган школла бла ликбезле къураладыла. Башхала бла бирге Азрет да окъуп башлайды. Ликбезни бошап, Азрет Нальчикде окъуу городокга кирир мурат этеди, алай, юйорде малгъа къарар адам болмагъаны себепли, атасы Азретни окъургъа жибермейди.

1929 жыл. Эл Советни тилеги бла комсомолчу Мокъаланы Азретни Орта Малкъарда тюкеннге таматагъа саладыла, анда кѣп ишлемесе да, кесин иги жаны бла танытады, тюз ниетли адам болгъанын кѣргюзтеди.

1930-чу жылла битеу да 18 эли болгъан Уллу Малкъаргъа артыкъда магъаналы жылла болгъан эдиле. Эл мюлкню коллективизациялаугъа чырмау болгъан затладан бири мюлк жюрютюуну иги билген кадрла жетишмегенлери эди. Болсада Малкъар ауузунда Глашланы элде, Огъары Чегет, Тѣбен Чегет элдеде Андреев атлы колхозгъа Бакуланы Хажимырза, Шаурдат элни «НКВД» колхозуна Улбашланы Хажимырза-Бекир, Чегет эл, Сауту, Фардык эллени Сарбашев атлы колхозуна Табакъсойланы Къанамат таматалыкъ этген эселе, Зарашхы, Мухол, Къоспарты, Мукуш эллени «Орта Малкъар» атлы колхозну председатели уа Мокъаланы Азрет болгъанды. Ол, кючюн-къарыуун да аямай, колхозну ишин иги къурар ючюн кюрешгенди. Бригадалагъа бла фермалагъа барып, халкъны арасында болуп, адамланы айтханларына тынгылай, алагъа колхозла бла байламлы ол заманда къырал политиканы ангылатханды. Хар адамны ниетин ангыларгъа, аны иги жанына тюзетирге Азретни уллу хунери болгъанды. Ол башчылыкъ этген «Орта Малкъар» колхоз битеу да Черек ауузунда бек игиледен бирине саналгъанды. Бу мюлкде бек баш иш малчылыкъ болгъанды. Беш-алты жылны ичинде колхоз Азретни башчылыкъы бла къолайлы мюлкге айланганды, аны аты республиканы алчы колхозларыны санында айтылгъанды. 1939 жыл-

да колхозда төрт кьой ферма, юч тууар, бир жылкы эм бир тауукь фермала болгъандыла.

Къысха заманны ичинде кьойланы саны эки мингден он мингнге дери, тууарланы саны эки жүзден мингнге дери ёсгенди, атланы саны уа эки кереге кёбейгенди. Колхозну юй кьанатлы фермасында он мингден артыкь тауукь болгъанды. Фермаланы барысында да ахшы кьошла, жангы мал орунла ишленгендиле.

Колхозну председатели болуп ишлей, Мокъа улу эл мюлкю иги билген, адамланы ишге кьуараргъа уста кьулулукьчу болгъанын кёргюзтгенди. «Орта Малкьар» колхозну иш сынаууна юйренирге республиканы башха мюлклеринден да келип башлагъан эдиле. Партияны Къабарты-Малкьар обкомуну башчылары «Орта Малкьар» колхозну ахшы жетишимлерине уллу эс бургъандыла. Ала бу колхозгъа келип, колхозчула, Азретни кеси бла да ишни, эллилени жашауларыны юсюнден сёлешип тургъандыла. Колхозну андан ары кючлерге болушуу бла бирси мюлклени арасында аны алчы сынауун кенг жаяргъа кереклисин айтхандыла. Мокъа улуна саугъагъа сагъат да бергендиле.

«Орта Малкьар» колхозгъа партияны обкомундан адамла келген кюнлени биринде Азрет аладан эрттден да эсинде тургъан бир затны тилегенди: Зарашхы, Мухол, Къоспаргы, Мукуш элдеде жашагъанланы тюзюрек жерге – Къара-Сууну тийресине – кёчюрсек иги болурму эди дегенди. Кертиси бла да, «Орта Малкьар» колхозну эллеринде жашагъан адамла кьыйналып, битимсиз, ташлы жерледе тура эдиле. Алада жерни сугъаргъанны кьой да, ичерге суу тапхан окьуна кьыйын эди. Тюбюнден келгенле Азретни ол айтханын тюзге санагъандыла. Кёп да бармай, аны юсюнден республиканы Совнаркомуну энчи бегими чыгъады.

1937–1938 жыллада огъарыда айтылгъан эллени адамлары, Чирик кёлге баргъан жолну онг жанында жүзден артыкь юй ишлеп, ары кёчгендиле. Дюр-дюр ауузундан желим топуракь ташытып, ол юйлени сюртдюрген да Азрет кеси болгъанды. Алайда жангы журтха бек алгъа кёчюп, от тамызып, тютюн чыгъаргъан юйюрге Шунгарланы Баттал бла Ийнал, Аккылары Осман, Каркаланы Ийнал бла Байдуллах болгъандыла. Къысхасы, уруш башлангынчы, 15–20 юйюр кёчюп, зауукьлу жашап башлагъан эдиле Къара-Суу ёзенинде. Мюлк таматаны алагъа этген уллу кьайгырыууна, юйле ишлегенде, ырысхы кьоранч этип кьыйналмагъанлары ючюн, колхозчула жүрек ыразылыкьларын билдире, бюпюнда иги ишлери бла жууап бергендиле. Колхоз кюч ала, ёсе баргъаны сайын, Мокъа улуну да оноу этерге усталыгъы ёсе баргъанды.

1937 жылда Мокьаланы Гонайны жашы Азретни Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советине депутатха, 1938 жылны июнь айында уа аны Баш Советини Президиумуна членнге, бир жылдан сора уа КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председателине айыргъандыла.

Ол уллу къуллукъда ишлеген кезиуонде, Азрет, таулу халкъгъа тюзде ёз жерин къайтарыр ючюн, къолундан келгенин аямай эди. Сёз ючюн, Кирпи Кезни (Герпегежни), Хэу сууну боюнун да (ол да таулу атды – къышда юсю элхууур маталлы бузлауукъ болгъанын белгилеген сёз) Азрет къайтаргъан эди.

Уллу къуллукъгъа салынганлыкъгъа, ол кесин бир заманда да кётюрмегенди, алгъынча, къайгъырыулу адам болгъанлай къалгъанды. Кесини туугъан эли, суйген «Орта Малкъар» колхозу бла байламлыгъын юзмей, колхозчулагъа ненча юй ишленнгенин, школну, клубну къурулушлары къалай баргъанларын, къыралгъа къаллай бир мирзеу, эт, сют, жюн сатылгъанын соргъанлай, керек болса уа, болушханлай тургъанды. Республиканы Баш Советини Президиумуну Председателини къуллугъунда Мокьаланы Азрет Туугъан журтха, халкъына кертичи, тюз ниетли башчы болгъанын бюгюнда бегирек кёргюзтгенди. Чирик кёлню онг жагъасында кюнлюм бетни жемиш терекледен толтуртхан да ол болгъанды. Ол жыллада мюлклени налог, заготовка, план деген затла бла бек къыйнагъан эселе да, Мокъа улуну башчылыгъы бла Черек ауузунда, Чирик кёлню сол жагъасы майданда дуула ишлетип, тау элле къыралгъа сют, эт, жюн, мал дегенча затла берген эселе, тюзледен а мирзеу, нартох келтирип, эллилеге деп, дуулагъа къуйдуртуп тургъанды.

Бусагъатда Огъары Малкъар элде Мокьаланы Гонайны жашы Азретни таныгъанла аз къалгъан эселе да, ол халкъына этген ахшы ишлени уа кёпле унутмагъандыла. Чирик кёлню суу бошуна кетмесин деген акъылда, ол гитче электростанция ишлетирге да мурат этгенди. Аны жарты ишленнгенлей къалгъан мурдору бюгюнлюкде да турады. Бюгюн да Вольный Аулда сау-саламат жашагъан Махийланы Марзиятны айтыууна кёре, ликбезде ахшы ишлегени ючюн ол заманда Мокьаланы Азрет къол салып берген грамотаны бек сыйлы саугъаныча сакълайды. Ол а 1940 жыл эди.

Черек районда Чеченланы Зоканы жашы Аллахберди: «Ай анасыны, къуллукъчу уа бар эди, керти къуллукъчу! Мен комсомол секретарьгъа айырылама, алай жыйылыгъуа барыргъа юсюме кийгеним доюн болмагъаны себепли, былай келчи, жашчыкъ, деп, тюкеннге элттип, башымдан аягъыма дери кийиндиргенинде, бир къарыш ёсген болур эдим,

асыры кыуаннгандан», – деучю эди. Ма аллай адам эди Азрет. Алай тегюлгенни толусунлай киши тапмайды дегенча, Мокъя улуну ахшы умутларыны толурларына заманны, адамланы да кюйсюзлюгю, аны бла бирге чыкыгъан кыйынлыкыла онг бермегендиле. Уллу кыйын салып, Къара-Сууда Азрет башчы болуп ишлетген жангы журтда юйлеге кирип жашаргъа буюрулмагъан эди юйорлени кебюсюне.

Игилиги башына жау болгъан дегенлей, Азрет властыха терс кезден къарайды деп, жалгъан сёзле бла Мокъя улуну кыуллукъдан кетередице. Жумушакъ ийленнген чабырлары, къара ышымларын да кийип, чалгычы кыйыннга кыошулуп, ишлей тургъан жеринде да кыоймай, тутуп алып кетедице. Азретни биргесине Бакугъа дери эм андан Красноводскге кеме бла Осман кызы – Ностууланы Мукъуй, Чофанланы Жюнюс, Гасыланы Мухаммат, дагыда башхала болуп, Къыргъызгъа тыошедиле. Ол 1943 жылны жаз башы эди. Ала тыошген жерни адамы сютно тап жарашдыра билмегенлеринде, Азрет союлгъан малны маялыгъын хайырланып, бишлакыла этип кергюзтгенде, уллу сейирге кыалдыра эди кыонакыбайларын. Болсада, керген кыйынлыкыларын, артыкылыкыланы кетюралмагъан жюреги тохтап, ол 1943 жылны кюз артында Къыргъыз жеринде топуракъ юлюшюн тапханды. Анга ол заманда жаланда 44 жыл бола эди.

Черек ауузуну адамы угъай, битеу аны таныгъанла да унутмай, эсде тутадыла аны миллетине этген огъурлу ишлерин, ариу сыфатын да. Бабугент элни ариу орамларындан бирине аны аты аталгъанды.

Миллетине кыайгыргъан эм болушхан башха жашларыбызныча, Азретни къадары да жарсыулу эди. Акыиллы, этимли, билимли, халкъда намыслары жюрюгенлени ол заманда тюрлю-тюрлю жалгъан даула бла дуниядан думп этгенлери белгиледи. Мокъаланы Азретге уа таулу халкъгъа кыалкъан болуп сюелиучюсюн сюймегенлери кечерик туюл эдиле.

Заман кыыстауду. Алай, не кеп ёмюр озса да, Азретча жашларыны атларын халкъыбыз жюрегини теренинде, тёрюнде жюрютгенлей турлукъду.

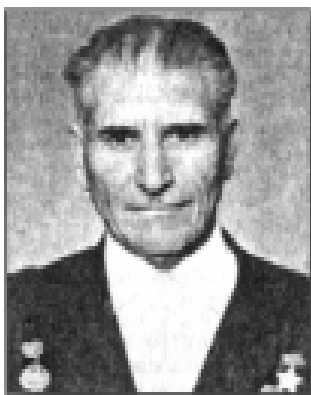
Шунгарланы Тананы кызы Солтанланы Буслийматны «Мукуш элим» деген назмусу да анга шагъатды:

...Энтта жашлыгым
кыайтып,
Мукушха жол салайым,
Эл ахшысы кеп эди,
Кыайсы бирин санайым.

Кёз аллымдан кетмейди
Азретни сыфаты,
Жашы, кызы кьалмады,
Не айтылмайды аты.

Халкына оноу этгенде,
Ариу эди сыфаты.
Энди уа ишленмейди
Аны сын таш сураты.

Арслан жүрөкли Адилгерий

ХУЧИНАЛАНЫ Магомед

СОТТАЛАНЫ АДИЛГЕРИЙ

(1910–1979)

*Ду*нияда къайсы миллетни да болгъандыла аллай адамлары – кесини халкъын кыйынлыкъдан кутхарыр ючюн неда аны бир тюрлю палахдан сакълар ючюн, ёлюмден да артха турмай кюрешгенле. Аллахха шукур, бизни да болгъандыла, шендю да бардыла аллай таза ниетли, ётгюр жашларыбыз.

Ол тюз жолну сайлагъан батыр, бек кертичи адам эди. Мени туугъан элимде асырарсыз деп осуят этген эди да, къабыры да андады – Лашкута элинде. Сталиннге – ибилиге – письмо жазаргъа базыннган – 1945 жылда! Аллай базынулукъ, аллай батырлыкъ – законсузлукъ жоругъу болгъан кыралда! Аны ючюн анга 25 жылгъа сюд этгендиле. Урушну жигити – алты кере жаралы да болгъанына, кырал саугъала алгъанына да къарамай. Тюрмеде олтургъан 9–10 жылны ичинде ол кёрмеген азап кълмагъанды... Жаланда 1956 жылны ахырында эркин этгендиле аны, халкъын да. Алай тюрмеде Адилгерийни саулугъу тозурагъан эди...

Юйор жашауу да артыкъ тап кьуралмагъан эди аны. Ол жаланда бир тиширыуну суйгенди – Геккиланы Абатны. Алай Абатны башха жаш (Адилгерийни нёгери) къачырып кетеди. Сотта улуну кьадары уа башха тюрлю болду – уруш,

андан сора Уралда аскерде кьуллукь этген жыллары, тюрмени ачы зинданы... Ол тынчлыкьсыз жылларында, миллетинден, ата журтундан кенгде кьалгъан Адилгерий жашауун оруслу кьыз бла байлайды. Анга Элдар деген жашчыкь тууады. Ол Киевде жашайды бюгюнлюкде. Экинчи юйдегиси да Сотта улуну оруслу болгъанды. Андан а эгизле туугъандыла – Руслан бла Людмила. Руслан Москвада, Люда уа Рыбинск шахарлададыла. Эштада, аны юйюрю ол тюрмеге тюшгенден сора чачылгъан да болур. Ким айталыкьды аны тюзюн бюгюн?

Тюрмеден чыкьгъандан сора, Сотталаны Адилгерий туугъан жерине кьайтханды. Сюйген кьызы Абатны эри урушда жоюлгъанын, ол жашчыгъын кеси ёсдюргенин да билгенди. Сотта улуна 46 жыл бола эди ол заманда. Алайды да, жашлыгъында ычхындыргъан Абаты бла жангы юйюр кьурайды, аны жашына чынтты аталыкь этип ёсдюргенди. Адилгерийден Абатны сабийи жокь эди. Илмуланы кандидаты болуп, Сотта улу кёп жылланы илму-излем институтда ишлегенди, тил илмубузну айнытыугъа кесини тийишли юлюшюн да кьошханды.

Адилгерийча арслан жүреккли уланларыбыз халкьыбызны бек кьыйын сагъатында, кёчгюнчюлюкде, кьолларындан келгенни аямай кюрешгендиле. Алай, жарсыугъа, ол заманда, не жол бла барсанг да, бизни кьыралда тюзлюкге бла тенгликге элтген жолну табаргъа хазна онг жокь эди.

Москвагъа, Кремльге кёчгюнчю халкьладан кёпле жаза эдиле. Бюгюн бизни журналистлерибиз аланы барын да халкьны эркинлиги ючюн кюрешген жигитлеге санап баргъанлыкьгъа, кертиси уа алай туююлдо. Алгъын МВД-де, КГБ-да, уллу партия, совет кьуллукьлада ишлеп келген, артда уа, халкьгъа кьыйынлыкь жетгенде, ала да халкь бла бирге кёчюрюлген адамланы – биз таза да, чынтты да коммунистлебиз, не заманда да Совет властьха кертичи кьуллукь этип келгенбиз, да сора бизни, башхалагъа тенг этип, нек кёчюргенисиз, ал кезиуде, ашыкь-бушукьда, ол затха эс бурургъа онг болмагъан эсе, энди эс буругъуз, бизни башыбызгъа эркин этигиз деп кюрешгенлерин жигитликге санаргъа керек туююлдо. Ол угъай эсенг, кеслерини аллай кьагъытлары бла ала алайсыз да онгуз болуп тургъан халкьларына жангыдан кир жагъа эдиле – биз башхалача туююлбюз, тазабыз деп. Айтып кьояйыкь, ала, алгъын да Сталин бла Совет власть этген не осал ишден да артха турмагъандыла, кёчгюнчюлюкде да уллу кьыйналмагъандыла, алгъынча, МВД-де, уллу-гитче кьуллукьлада болгъандыла. Кьысхасы, кьара халкьча, ачдан, сууукьдан кьырылмагъандыла.

Халкъны керти да жигит жашлары башхала эдиле – кеслерине бир ахшылыкъ да сурамай, халкъыбызны, Ата журтубузну аллында бир терслиги жокъду, кимдиле халкъны кечюрген аманлыкъчыла, аланы жууапха тартыргъа, халкъны уа, башына эркин этип, туугъан жерине къайтарыргъа керекди деп, ма ол халда властьха дау этип сюелгенле эдиле. Малкъар халкъны аллай нарт жүрекли батырларындан бирлери эди Сотталаны Хажимуратны жашы Адилгерий да.

Сотталаны Хажимуссаны жашы Адилгерий – саулай къыралыбызны да жигит уланларындан бири, Совет Аскерни капитаны, Басхан ауузуну Лашкута элинде 1910 жылда туугъанды. Уруш аллы жыллада ол Къабарты-Малкъар педагогика институтда жашланы бла къызланы окъутуп тургъанды. Уруш башланганлай а, кеси ыразылыгы бла фашистле бла сермешге кетгенди. Ол немислиени кеп жерледе, ол санда Сталинград тийресинде да, къыргъанды, андан сора уа нёгерлери бла бирге душманны артха сюрюп баргъанды. Алай, кеси мурат этгенча, Берлинге жеталмагъанды – бизникиле къоймагъандыла: сен кечгюнчю халкъны уланыса, ким ышанады санга деп, аны, къолундан сауутун да сыйырып, артха, къырал ичине иедиле. Офицерлени билimlerин, хунерлерин ёсдюрген жерге иебиз деген сылтау бла. Алай бла ол Уфа шахаргъа тюшеди.

Бир жол Адилгерий тургъан жерде быллай иш болады. Кюнлени биринде ол юйрениуледен кеси жашагъан казармагъа къайтады. Кирген жерде, хар замандача, дежурныйле бар эдиле – кичи лейтенант бла солдат. Таматаны кире келгенин кёрген солдат, сир къатып, честь берип сюеледи. Кичи лейтенант а, капитанны кёрмегенча этип, олтургъан жеринден къопхан окъуна этмейди. Сотта улу кичи лейтенантха ол аскер низамгъа бузукълукъ этгенин билдиреди. Ол а: «Совет офицерле сатхычла алларында, сын къатып, сюелмеселе да боллукъду», – деп иймеймиди.

Халкъына жетген къыйынлыкъ алайсыз да башын хайран этип тура эди да, Адилгерий быллайда кесин тыялмады – жашны тюбюнден шинтикни тартып алып, аны бла башына жетдирип ийди.

Башха таулу жашланыгъа, кеп да мычытмай, Адилгерийни да аскерден къыстайдыла. Андан сора ол, Фрунзе къатында Ново-Покровка элге келип, къыйынлы халкъына къошулады. Субай санлы, ёшюню да орденледен, майдалладан толу совет офицер элде жашагъан таулуланы барыны да ёхтемликлери эди. Кеси уа жыргъа, тойгъа да уста. «Ол келгенли элибиз жарыкъ болду!» – дей эдиле таулула.

Ол иш 1945 жылда эди. Ары дери уа, кѣчгюнчюлюкню азабын кѣтюралмай, кѣп юйюрле тамырлары бла кѣуругъан эдиле. Адамы кѣорамай, саулай кѣалгъан юйюрле уа арталлыда жокъ эдиле. Жер юйледе, бараклада, жатмалада аддан ѳле тургъан адамла...

Эки-юч жылдан жашау тириле башлады. Сау кѣалгъанла, от тиргизип, ишлеп, окъуп башладыла, ол угъай эсенг, тойла окъуна бола эдиле. Ары дери бир юйюр кѣурагъанла, кѣошулуп, жашап башлай эдиле ансы, адамланы уллу той, кѣууанч этип кюрешир онглары жокъ эди.

Алай энди ачлыкъдан кѣутула келген халкъны кюйсюз зулмулкъ бла терслик, бир болуп, биягъы онгун алып тохтагъан эдиле: кѣчгюнчю адамланы тап ишге алмай эдиле, бир ишге алгъан окъуна этселе да, хакъларын толу бермей эдиле, сатхычла, бандитле деп, намысларын сындыра эдиле. Аны бла да кѣалмай, комендантла, колхозланы таматалары, бригадирле, кѣалауурла, кеслерине базыннган уухаттыларында, кѣчгюнчюленни тюйген, ѳлтюрген окъуна эте эдиле.

Ол ишлени юслеринден, айхайда, Адилгерийни да бар эди хапары. Алай не этерге, дауун кимге айтыргъа, тюзлюкню кѣайда излерге билмей эди. Ол партияда, комсомолда да тюйюл эди...

Алайды да, сюйсенг-сюймесенг да, тюз да Сталинни кесине жазаргъа керекди. Аны тургъан жери да шарт белгиледи – Кремль.

Алай аны ибилис болгъанын билгенинги не аз да сездирмей, ол угъай эсенг, сенсе дуняда тюзлюкню кѣаласы, ѳкюлю да деп, ол халда жазаргъа керек эди. Ол акъылгъа келип, Адилгерий Сталиннге кѣагъыт жазады. Алай жаза баргъаны кѣадар, кѣыйынлы халкъны инжилгенин санай баргъаны кѣадар, ибилисни кесине жазгъанын унутуп, биттеу кѣлюнде болгъанны айтып иеди. Ол тюзлюк тохташдырылсын, аны жарлы халкъы кесини туугъан жерине кѣайтарылсын деп, дау этеди. Андан сора уа бу зулму ишни этгенле бары да жууапха тартылсынла, дейди.

Кѣагъытны Москвагъа ийип, Адилгерий, кѣачан келир андан жууап деп, сакълай эди. Анга жууап ол суннгандан эсе алгъа окъуна этилген эди. 2–3 кюн озгъанлай, ол жашагъан жерге КГБ-чыла кѣара машина бла жетедиле. Ол иш 1949 жылны декабрь айыны 2-чи кюнюнде болгъан эди.

КГБ-чыла, кѣармап, юйню тюп-баш этедиле, кеслери ангъламагъан тау тилде, башха тюрк тилледе жазылгъан китапланы кюйдюредиле, «Прощай, родная Балкария!» деген жазманы уа, Сотта улу Совет властьха кѣажау суюлгенине, партияны тутхан ызын сѣкгенине шагъат боллукъду

деп, биргелерине алып, Адилгерийни да тутуп кетедиле. 1950 жылны апрель айында, сюд этип, Адилгерийни 25 жылгъа тутмакъгъа атадыла, Совет къыралны, Совет властыны да душманыса деп. Ол «душманны» урушну аллындан ахырына дери Совет къырал, Совет власть ючюн да къан тегюп, уруш этип айланнганын, орденле, майдалла бла да саугъаланнганын а сюд этгенле, баям, «унутуп» къойгъан болур эдиле.

Адилгерий Совет Союзну тутмакъларыны бек аманына – Верхоянск жер тийресине тюшеди. Былайы бек сууукъ, бек кюйсюз кери болгъаныны хатасындан, андан тутмакъладан сау чыкъгъанла бек аз болгъандыла. Ниет жаны бла болсун, сан-чарх жаны бла да болсун, кеслерин бек къарыулулагъа, кючлюеге санагъан адамла окъуна мында бек терк бюгюле эдиле, сына эдиле, ахырында уа кюл-топуракъ болуп къала эдиле. Мингле бла, миллионла бла...

Не ары-бери десек да, адам бир затха бир бек къаты ийнанса, баям, ол ийнаныулукъ анга бир артыкъ кюч бере болур. Ансы къалай ангыларгъа боллукъду Адилгерийни ол Колыма деген жаханымден сау-саламат къутулгъанын? Андан да къарыулула, кючлюле, мингле бла кюл болуп, жокъ болуп кетген ууахтыда? Баям, Адилгерий аланы кеплеринден да бек ийнана болур эди не кесини, не суйген халкъыны Ата журт аллында тюк тенгли бир терсликлери болмагъанына, эртте-кеч болса да, тюзлюк да хорламай къоймазлыгына. Аны ол ийнаныуу аллай бир уллу эди, бек эди – жаханымде тургъанлай да, кюрешин тохтатмай эди: Сталиннге, Бериягъа, Молотовха, Баш прокуратурагъа жазып, къыралда бола тургъан терсликле ючюн дау эте эди, тюзлюк излей эди... Ол заманда бизни къыралда тюзлюкню атасы ёлюп тургъанны билмеген кибик.

Жаланда «битеу да дуняны жарытхан чыракъ» ёчулгенден сора – Сталин ёлгенден сора – бир кесек умут этерча болады. 1954 жылда октябрь айда Къыргъыз ССР-ни Баш сюдю, прокурорну айтханына къарап, «Соттаевни тутмакъда туруп заманын 10 жылгъа дери къысхартыргъа» деп оноу этеди. Алай Адилгерий, ол ишге ыразы болмай, халкъыны, кесини да намыслары ючюн кюрешни андан ары бардырады, халкъына, кесине да эркинлик излей эди.

Бу ишге ийнанган окъуна кыйынды, алай малкъарлы жаш, ачдан къата, сууукъдан къалтырай, бузкъаудан бийлеген баракда окъуна тюзлюк хорларыгына не аз да ишекли болмай кюреше эди.

Ол сакълагъан тюзлюк, эркинлик да 1956 жылда келген эдиле анга да, аны суйген халкъына да. Тауларыбызгъа жетип, аланы алларында тобукъланып, жашил кырдык

басхан ата-бабала жерини топурагъын уппа этдирген тюзлюк.

Малкъар да уллу Россейни бир кесегиди. Не жаны бла да, ол санда кеслерини бек иги жашларына, кызыларына онг кёзлери бла къараргъа суймеген кылыкълары бла да. Бек жигит, туугъан жери ючюн, кеси халкъы ючюн жанынканын да аямай кюрешген Сотталаны Адилгерийни аты сакъланыр ючюн, Малкъар бир зат да этмегенди. Аны аты не бир школгъа, не бир орамгъа, не бир тау тёппеге окьюна аталмагъанды. Ма аллай халкъбыз биз – хазырбыз кимни болса да махтаргъа, кёк бла тенг этерге, кесибизни хайт деген, керти да дуня сейрлик жашларыбызны уа кёрмеген кибик этип къоябыз.

Сталин сау заманда, малкъар халкъны терс кёчюргендиле деп жазгъаны ючюн тутмакъгъа ашырылгъан Сотта улу, ол ёлгенден сора да, кюрешин тохтатмагъанды. Ол халкъыны, кесини да эркинлиги ючюн кюреше эди. Бу письмо да анга шагъатлыкъ этеди – айтхылыкъ батырны ахыр кере къырал башчылагъа жазгъаны.

ПИСЬМО А. Х. СОТТАЕВА В ПРЕЗИДИУМ ЦК КПСС

Поток времени унес далеко дни моей радости, когда я был полноправным гражданином Родины и работал на благо нашего государства, и, питая к ним неизменные благородные чувства, надеясь на свою полезность нашей многонациональной родине, беру на себя смелость представить на справедливый суд членов Президиума ЦК КПСС мои последние мысли об оправдании меня и освобождении из места заключения.

В 1931 году я окончил Кабардино-Балкарский педтехникум в г. Нальчике. В 1934 году окончил аспирантуру при 2-ом Северо-Кавказском педагогическом институте в г. Орджоникидзе. С 1934 по 1937 год работал преподавателем Кабардино-Балкарского Пединститута в г. Пятигорске. С 1937 по 1939 год учился в аспирантуре Академии наук СССР, которую окончил в 1939 году (Москва – Ленинград). С 1939 по 1941 год работал зам. директора Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института в г. Нальчике. С 23 июля 1941 года по 12 мая 1945 года – участник Отечественной войны, откуда демобилизовался инвалидом II группы, свидетельством тому шесть ран и одна тяжелая контузия.

С 1945 по 1949 год работал зам. директора Института усовершенствования учителей Киргизской ССР г. Фрунзе по научной и учебной части. В МГБ Киргизской ССР по-

ступили данные о том, что будто я занимался изготовлением и распространением документов антисоветского содержания. Такие факты как на следствии, так и в суде никто не подтвердил, ибо этим я никогда не занимался и никогда не думал заниматься. И на основании этих «данных» никак не мог быть привлечен к уголовной ответственности.

В обвинительном заключении также сказано, что я происхожу из семьи служителя религиозного культа. Полнейшая клевета. Мой отец – Соттаев Хаджимусса Ахияевич – участник Гражданской войны, который имел один золотой и два серебряных креста. Участник Великой Октябрьской социалистической революции на должности командира партизанской сотни.

В 1944–1945 гг. в г. Чкалове, находясь в распоряжении Южно-Уральского военного округа, я написал письмо на имя Сталина. В этом письме я излагал свои взгляды на вопрос переселения балкарцев из Кавказа в Киргизию и Казахстан.

Более девяти лет прошло с тех достопамятных дней, но не изменила мне память, и я вижу утро 8 марта 1944 года, точно это было только вчера, когда предатели Родины подняли свои грязные руки на мой народ и тем самым пытались посеять рознь и вражду между народами нашей страны, в том числе подорвать дружбу балкарского народа с русским народом.

В письме на имя Сталина все мои помыслы были в пользу отечества и народа. Душа моя призывала меня к исполнению долга перед Родиной и Партией, служению всеобщему счастью, к красоте, справедливости и человечности. Я знал о сотнях и тысячах трупов сородичей, умерших голодной смертью в арыках Киргизии и Казахстана, а люди были свидетелями того, что брат не имел силы похоронить сестру, жена – мужа. Я с сокрушенным сердцем вспоминал жизнь и историю своего народа. Перед моими глазами вставал бесконечный ряд сумрачных картин прошлого.

Дорогие члены Президиума ЦК КПСС! Когда был сокрушен царизм, враги социалистического государства взяли внедрять распри между народами. Я видел в этих решениях 1944 года распадение единства в государстве, гибели его благосостояния.

Следственные органы Киргизской ССР, именуя это письмо воззванием, пришили мне ярлык «буржуазный националист». Мой следователь, майор Рогонов, не постеснялся сделать даже следующее. Он меня спросил:

– Письмо написано вами как убежденным буржуазным националистом?

Ответ мой гласил:

– Оно написано мною НЕ как убежденным националистом.

Когда я подписывал протокол №206, оказалось – это письмо написано мною как убежденным националистом. Отрицательная частица «НЕ» исчезла. На мое возмущение он ответил:

– Протокол подписан Вами.

Также является ложью то, что я будто это письмо распространял среди курсантов. Следовательно пошел на грубейшие нарушения советской законности, вплоть до прямой фальсификации обвинительных материалов. Показания Герасимова и Позднякова сфабрикованы следствием как клеветнические, фальсифицированные обвинения против меня.

Тщательная проверка установит, что из меня следственные органы искусственно сделали врага Коммунистической партии и государства.

Убедительно прошу все документы моего дела подвергнуть официальному осмотру. При этом окажется:

во-первых, что показания курсантов написаны рукой одного человека и одинаковы по содержанию слово в слово, даже знаками препинания, за исключением места, где они читали мое письмо на имя Сталина;

во-вторых, подлежит подвергнуть полному сомнению, что они подписаны лицами, давшими показания;

в-третьих, о существовании письма знали только начальник Политуправления Южно-Уральского ВО и члены партийной комиссии, решение которой я читал после ареста в 1949 году. Таким образом, документы, которыми МГБ Киргизской ССР открывал кампанию против меня, я имею все основания объявить явным и заведомым подлогом, кроме моего письма на имя Сталина.

Эти обстоятельства освобождают меня воспроизводить здесь целиком этот обширный продукт коллективного «труда» следователей-подделывателей. Они, видимо, считали своим долгом из мухи сделать слона и тем самым показать, что они доблестные исполнители своего долга.

Девять десятых приписываемых мне «подвигов» в области моей преступности ложно.

При разборе моего дела следственные органы МГБ Киргизской ССР прибегли к подлогам и клевете в пользу несправедливости.

Если бы я действительно подстрекал кого-либо против устоев государства и партии, которые воспитали меня, я совершил бы величайшую низость, какую только возможно совершить при помощи пера.

Четыре года прошло с момента написания письма до дня ареста, в течение которого я был мишенью бесчисленных оскорблений со стороны следственных органов. Незаслуженно я приговорен к высшей мере наказания – лишению свободы сроком на 25 лет с исключением из партии.

Сознательно и преднамеренно я не мог никогда выступить против власти, давшей мне образование, человеческое счастье и направившей на светлый путь к будущему.

Свою сознательную жизнь посвятил я науке и просвещению, и вкладывал в сердца своих учеников любовь к науке, к народу, Родине и партии. Я не продавал знаний за власть и богатство. Сердце мое было чистым. Давал людям знание, старался расширить науку размышлением и исследованием, ибо она не мертвое сокровище, а живое дерево, и я боролся, чтобы оно росло, расцветало, приносило плоды.

За 20 лет практической деятельности мною написано 12 научно-педагогических трудов.

Я жил только ради этого, а не мыслями против КПСС и Правительства. Из всего, что для нас всех свято, слово НАРОД – самое дорогое и замечательное. Ради народа мы все готовы пожертвовать не только своим желанием, но и жизнью. Этому меня учили идеи великих людей истории.

Если бы мое имя было запятнано изменой народу, Родине, идеям великих мыслителей партии, я никогда не стал бы просить снисхождения.

Я ищу у Вас помощи и прошу Вашего вмешательства в мои дела, ибо мое сердце чисто, как солнце. Но следствие убедило суд, что яркие звезды темны, чистые намерения – грязны. Если кто-нибудь совершит преступление, дело следует проверить и подвергнуть виновного соответствующему наказанию. Без этого невозможно управлять жизнью страны. В таком деле никто не может требовать для себя особых прав.

Одно могу сказать себе в утешение: противиться руководителям Партии и Правительства моей эпохи никогда не было в моих правилах, и я никогда не делал этого преднамеренно. По наивности моей души я думал, что содействую делам руководства страны, а оказалось, что я противодействовал ему. У всех нас есть недостатки. Будь это не так, мы были бы ангелами, а Земля – раем. Мне кажется, за мои ошибки, если я их допустил, ни к чему меня позорить. Мои ошибки будут для меня высшим наказанием и позором, если я их осознал. Но в данном случае я твердо убежден, что я прав.

Я стал жертвой несправедливых выводов и понес тяжелое наказание. Стремлением к власти я не грешил, не стре-

мился к славе и могуществу, в котором обвинили меня. Во мне никогда не было тщеславия, я никогда не намеревался, утверждаю еще раз, вести борьбу против КПСС и Правительства и взять на себя венец вождя, в чем следствие обвинило меня.

Дело разумное – исправлять ошибки людей. Но за это письмо я не заслужил, чтобы меня лишили свободы на 25 лет. И о существовании которого знал только начальник Политуправления Южно-Уральского Военного Округа, не могло нарушить внутреннюю безопасность государства. Никто на сегодняшний день по-человечески не говорил по поводу содержания моего письма и не убедил меня, что своим письмом я нарушил устои безопасности государственного строя.

Предъявленное мне обвинение, по которому я получил срок, не выдерживает серьезной критики, а других доказательств о моей преступности не существовало и не существует, кроме положительных характеристик, данных партийно-советскими организациями Киргизии, когда Верховный Суд Киргизской ССР выносил определение по моему делу.

Поэтому прошу глупые мысли культа личности смыть водой справедливости. И надеюсь, что каждое Ваше слово, как солнце, даст моему сердцу жизнь, каждый звук Ваших слов будет справедливостью по отношению ко мне.

С 1945 по 1949 год мною написано ряд очерков, рассказов и стихов. На 100% они идеологически выдержаны и я в них не возводил клевету на советскую действительность, в чем обвиняет меня следствие. Справедливый разбор этих материалов всегда будет говорить только в мою пользу. Я в этом твёрдо уверен. Трудно мне сейчас, которого лишили возможности создания научных книг, которые служили бы государству и народу. Служить ради счастья и процветания народов – мой долг. И я твердо убежден в конечном торжестве истины, ибо жизнь нашей великой КПСС, слава и мудрость, которые покоряют весь мир, среда, полная высокой нравственной силы и света, вселяют в меня веру.

Я никогда не забуду вашей милости и буду с благодарностью вспоминать Ваше участие в справедливом разборе моего дела, ибо я, никогда не имея мысли о тайных заговорах против партии, правительства и народа, о неповиновении, о посягательстве на устои государства, всю свою сознательную жизнь посвятил науке, просвещению и Отечеству, а потому не заслужил такого наказания.

Я всей душой принадлежу нашему могучему социалистическому государству и народу, я работал для них. Борюсь

за просвещение и счастье балкарского народа, никогда не страдал ни националистической ограниченностью, ни бахвальством. Для меня, может быть, характерно, как всякому, сочетание чувства национальной гордости с мечтой о счастье человечества в целом. Я бы сказал не правду, если бы стал доказывать, что мне безразлично – жить или умереть. Мне, как и каждому, страстно хочется жить. Ведь я познал радость большого, захватывающего творческого труда. Я познал самое лучшее и благородное чувство – любовь к Родине, которой нельзя изменить, потому что она моя на всю жизнь. Я узнал тяжесть битвы и счастье победы.

Я всегда гордился и горжусь, что я усвоил бессмертные идеи об истине и справедливости.

Я гордился и горжусь, что усвоил великую русскую культуру и сумел воспитать целую плеяду образованных людей из отсталых в культурном отношении народов.

Я гордился и горжусь, что моим вторым родным языком стал тот язык, на котором говорили Ленин и Пушкин и говорит партия.

Я прошу, чтобы меня правильно поняли. Вот бывает так. Споткнулся честный человек. И если его хоть немного подтолкнуть – и покатится он в пропасть. А вот стоит такого человека вовремя поддержать – он крепко встанет на ноги и уверенно пойдет вперед. Меня мучает то, что в такую роковую минуту никто не поддержал меня. Мне кажется, что нужно было каждый день, каждый час, каждую минуту, особенно в трудную, воспитывать во мне стойкость, упорство, веру! Только подумайте, как необходимо сейчас мне одно простое, умное сердечное слово! Ваша помощь.

Меня беспокоит вопрос, который шесть лет тому назад принес мне лишение свободы на весь остаток моей жизни.

Моей благодарности не будет конца, если среди важных государственных дел найдете возможность выслушать меня, человека, служившего великим идеям истины, справедливости, Отечеству, Родине.

Я скажу, что одно чувство владеет мной навеки – любовь к свободе, желание видеть все народы на Земле счастливыми.

Наш мудрый вождь – Ленин завещал Партии свою любовь и свою ненависть. Его любовь была любовью к свободе, а его ненависть – к угнетению. Не будучи велик в учении, я искал пытливым умом неустанно истину, обращая стремление души своей вперед, а не назад.

Никогда не забуду я завета борьбы за правду. Поэтому я считал своим долгом своевременно сообщить в лице Сталина ЦК Коммунистической партии Советского Союза свои

соображения, как член КПСС, ибо я не имел права скрывать от Партии своего душевного состояния. Я был обязан быть перед Партией правдивым и честным и, как член КПСС, имел право обращаться с любым вопросом вплоть до ЦК КПСС.

Надеюсь, что вспомните обо мне, лишенном свободы на остаток своей жизни, защищая не национализм, а интернационализм в жестокое время деятельности врага народа и партии Берия и его шайки, ибо я знаю, кто борется за интересы народа, тот выступает не как националист, а как революционный демократ.

На службу этой великой цели и была поставлена вся моя деятельность – научная, литературная, политическая.

Я стремился осветить путь, по которому можно будет привести балкарский народ к просвещению и счастью в общей семье народов СССР.

*Якутская АССР,
Верхоянский р-н, п. Батагай, 1955 г.*

А. Соттаев

Жырны жолу – Тейриге

БИТИРЛАНЫ Аминат

ОТАРЛАНЫ ОМАР

(1916–2002)

Къарачай-Малкъарны ийнагъы, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ артисти, Семенланы жырчы Сымайыл атлы саугъагъа эм биринчи тийишли болгъан, битеу Шимал Кавказны да жыр культурасын бийикге чыгъаргъан, айтхылыкъ, халкъла бирча хурмет, бюсюреу, ыспас этген жыр устасы Отарланы Мухамматны жашы Омар 1916 жылда 10-чу майда Гирхожанда (шёндюгю Тырнауузда) туугъанды. Мухамматны 8 сабийи болгъанды: Исхакъ, Ахмат, Омар, Исмайыл, Шарипа, Батда, Айшат, Зарият. Аны жашыды кёп жылланы илму бла кюрешген Исмайыл да – филология илмуланы доктору. Омаргъа 12 жыл толургъа аналары Барина ауушады. Юйде уа андан да кичи дагъыда юч сабий бар эди. Сабийлерине еге ананы сынатмаз ючюн, аталары Мухаммат экинчи кере юйдегили болмайды. Заманлары жетип, абадан жашлары аскерге кетгенде, Омар атасына болушуп турады. Малгъа къарай, отун эте, хар неге да жарайды. Ныгъышлада, тойлада уа аны тепсетгендиле, жыр эришиулеге да къатышдыргъандыла. Къошда, сюрюучюле ингирде отну тегерегинде олтургъанда, Омар аланы сыбызгъы, къыл къобуз сокъгъанларына, жырлагъанларына да кез къакъмай тынгылагъанды.

1938 жылда Гирхожаннга Нальчикни коммунист жаш

тёлю школундан Антонина Калмыкова бла Александр Покровский келедиле. Омар а ол заманда 9-чу классда окъуй эди. Сабийлени бирем-бирем жырлатып кёредиле. Омар а «Дюгер Бадинатны» жырын айтады. «Ненча жыр билесе?» – деп сорадыла анга. «Жюз», – деп жууаплайды Омар. Калмыкова бла Покровский а элдеде жырларгъа суйген, фахмулары болгъан сабийлени излеп айлана эдиле. «Къабарты хор къурагъанбыз, энди уа малкъар хор къурала турады. Сени жырларгъа фахмунг барды. Кел, хорда ишлерсе», – дейдиле. Артда, ол жылланы эсгере, анга жырчылыкъ ишни кьолгъа алыргъа композиторла А. М. Авраамов бла Т. К. Шейблер таукеллендиргенлерин уста жырчы улуу ыразылыкъ бла эсгериучю эди.

Алай бла Омар хорда жырлап башлайды. Эшитген жырыны сёзлерин да, макъамын да эсде туталыуу бла ол атасына ушагъанды – Мухаммат Къуранны кёлден билген киши эди! Аны кесине да Хафиз дегендиле. 400-ден артыкъ жырыны сёзлерин, макъамларын да билгени себебли, Омар малкъар хорну репертуарын кенгертирге иги болушханды. Алай бир жыргъа ол сабий заманында Гирхожанда жашагъан уста жырчыла Эдокланы Харундан бла Сейитден, Сотталаны Муратдан, Этезланы Допшандан юйренгенди.

Малкъар поэзияны мурдорун салгъан Мёчюланы Кязимни бла Отарланы Омарны къадар 1939 жылда Жазычуланы союзунда тюбешдиргенди. Ол жырчыгъа усталыгъын ёсдюрюрге улуу себеблик этгенди. Жырчы жашны фахмусуна бийик багъа берип, Кязим жырла жыйыуну тохтатмай бардыр эм аланы бек игилерин халкъгъа эшитдире тур деп, Омаргъа аманат этгенча айтхан эди.

1939 жылны март айында Тёбен Чегемден Деуаланы Адрахманны къызы Бийгъат да хорда ишлерге келеди ... Омарны, тюз кёргенлей окъуна, къызгъа жаны киреди. Кёп да бармай, ала бир юйор къурайдыла. Ким да сукъланырча татлы жашагъандыла.

Къабарты-Малкъарны фашистле ууучлагъанда, хорну архиви жокъ болуп къалады... Ол заманда тас болгъан жырланы бла макъамланы жангъдан жазаргъа Отар улу бек улуу кыйын салып кюрешгенди.

КъМР-ни халкъ жазычусу Тёпеланы Алим Отарланы Омарны юсюнден аламат тюз айтханды: «Улуу жырчы халкъ жырланы къаллайын айтханда да (кюйле, ийнарла, тарых, жортуул жырла, дагъыда башхалары), тарыхха жан кирип, озгъан заманла бюгюнню кюнде жангъдан бола тургъанча, жырыны батырларына, бушуулу, къууанчылы ишлерине кесибиз къатышханча, алай кёребиз. Улуу жырчыны дагъыда бир ышаны – ол жырлагъанда, кеси

кёрюнмей, кеси жырны хауасына, табийгъатына толусунлай сингип кетип, бизни бла бетден-бетге жаланда жыр кьалады.

Отарланы Омар саулай дунияны аллында жырлап башлагъанлы, хар таулуну, тюрк миллетден адамны жюреги учунуп, ёхтем болуп, ол инсан уллулукъну сезеди, сынаиды. Халкьыбыз кесини кьыйынлы тарыхында, инсан уллулукъну, адамлыкъны бир заманда да кем этмей келген кьада-рында, Омар аны бары кьыйынлыгы ючюн Аллах берген саугъасыды деп, мен алай кьарайма. Азлыкъ, артыкълыкъ, юлюшсюзлюк, жер тарлыкъ не бек кьыса, булчукъларын-дан чёкдоре келген заманда да, кьабар кьабыны, ичер суу таркьайгъанда да, халкьыбызны жыргъа тынгылар кьудурети болгъанды. Аны бла кьайгъыларын угъай эсенг, ачлыгъын окъуна унутургъа кьолундан келгенди.

Сейир туйюлюмюдо, XX ёмюрню арасында, бир иш ахлусу таулу миллетни кюйсюз кьада-р аллай бир булгъагъанда, тюк-тюк, жик-жик этип, кьум тюзлеге, таулагъа, жер-жерлеге чачханда, уруш отуна атханда, инсан чюйреликлени ёртенлеринде юйютгенде, аны жырчысы ол уллу кьара булгъаныуна эм аллында – зулмучуну кьара кьалагъыны тюз да огъурсуз учунда болуп тургъаны?!

Шукур болсун, Омар жырлагъан жырлада халкьыбызны тарыхы жашайды, халкьыбызны жолларын ханс басмай турады. Жырны башын бир зулмучу кесалмады! Инша Аллах, ёмюрледе да кесалмаз! Кьачан эсе да бизни халкьыбызны жеринде, тёрюнде жыргъа деменгили эсгертме салыныр деп ийнанам! Ол а Омар сыфатлы боллукъ сунама!»

Омарны фахмусуну юсюнден белгили фольклорчу Журтубайланы Махти да былай жазгъанды: «Кязим, неда Исмайыл, неда Кьайсын десек, эсибизге назмучулукъ, Мухтар десек, тепсеу тюшедиле. Омарны атын айтханлай а – жыр! Ол зат, жаланда адам жанын-кьанын, жашауун халкьына берип кьойса, Аллахутала анга миллетине сюймеклик, уллу фахму саугъаласа, болуучуду. Омарны жыры башыбызда, аллыбызда кьанат керип, учуп барады! Жюз жыл мындан алгъа жашагъан жырчыла жыйгъан, тизген, кьурагъан сёзле, макъамла. Омарны жюрегинден ётюп, бизни бла бирге жашап турадыла. Жюрекден чыкмагъан а жюреке кирмейди, аны эрттеден биледиле.

Омарны ауазы заманланы ауазыды. Аны себепли, Омарны жашауу толу, тынч болмаса да, ол бек насыплы адамды. Аны ауазы саулай кьарачай-малкьар миллетни ауазыды, ёнюдо. Хар миллетни жюреги башха тюрлюдо, аны себепли ол, бар жырчы ауазланы эшитип турса да, барын бирча сезмейди. Отар улуну жери уа бизни культурада

энчиди – ол к̄варачай-малк̄вар миллетни жыр башчысыды. Башха тюрлю ауаз бла ол жырланы айтырг̄а онг жок̄ду. Кеслери уа ала к̄аллай айтхылык̄ жырладыла: «Бийн̄гер», «Ачей улу Ачemez», «Уллу Хож», «Гапалау», «Ерюзмекни жыры»... Узунду ол тизме. Ала керти да халк̄ыбызны жанын-к̄анын, жүрегин билдиредиле. Башха ауаз бла уг̄ай, Омарны ауазы бла жырланырг̄а тийишлидиле. Омарны ауазы уа халк̄ны ауазыды. Баям, эрттеги жырчыларыбызны да ёнлери алай болг̄андыла».

Урушну заманында жырчыланы фронтха иймегендиле. Омар да башхала бла бирге Прохладнада траншеяла к̄ызг̄анды, ингирде уа аскерчилеге концерт бергендиле. К̄чгюнчюлюкде ол Фрунзеге тюшеди (ш̄ндюгю Бишкек). Анда к̄ырг̄ызылыланы Ток̄тог̄ул Сатылг̄анов атлы к̄ырал филармониясыны хоруна келеди. Алай анга анда к̄п ишлерге онг болмады. К̄чгюнчюлюкде Омарны к̄арындашы Исмайыл аталары бла бирге Алма-Атаг̄а тюшген эдиле. Миллети сынаг̄ан зорлук̄, жолну к̄ыйынлык̄, киши жеринде алг̄ан онгсузлук̄ да Мухамматны саулуг̄ун терк седиретедиле. Ол киши жеринде ауушады. Исмайыл аны юсюнден к̄арындашы Омарг̄а жазады. Письмону алып, Омар бушуу-бушман этеди. «Ай, итден тууг̄ан Сталин а, ол бизни бери к̄чюрмесе, жарлы атам энтта да бир он жыл а жашар эди», – дейди. Аны к̄атында ол кезиуде бир таулу болады. Сууутмай жетдиреди ол Омарны айтханын. Аны бла, ол кюн ок̄уна Отарланы Омарны тутуп кетедиле. Он жылг̄а Сибирьге иедиле. Андаг̄ы тюрмеде 8 жыл олтуруп чыг̄ады Омар! Бир тюрлю хатасы болмаг̄ан, кишиге зараны жетмеген адам биреуню аман тилини хатасындан аллай бир к̄ыйынлык̄ сынаг̄анды. К̄чгюнчюлюкде да, миллетге, адамг̄а саналмай, болмаг̄анча ачлык̄-жалангачлык̄ сынап, юйюрле, тук̄умла жок̄ болуп барг̄ан кезиуде да тил этиулерин к̄оймаг̄анлаг̄а не айтхын? Ак̄ыл жыймаг̄анлаг̄а? Жарсыуг̄а, ол жыллада ок̄уна налатха тийишли, аллай эссиз сатхычларыбыз да бар эдиле...

Исмайыл а ёмюрюнде да кюйюп, жарсып тург̄анды к̄арындашы Омарг̄а аталарыны ауушханыны юсюнден жазг̄аны ючюн. «Мен аны жазмасам, к̄арындашым да, Сталиннге аман айтып, тюрмеге тюшмез эди, харип. Ол эсима тюшсе, кеси кесиме жер табалмай к̄ыйналама», – дейди Исмайыл, ол заманы эсгере.

Артда, аты не бек айтылып турса да, закийлигине да к̄арамай, сыйлы ат бла Омарны к̄люн к̄етюрмегендиле. Тюрмеде олтург̄анын сылтауг̄а тутта эдиле. К̄чгюнчюлюкню, тюрмени да бир хатасы болмаг̄анла сынаг̄ан-

ларын а киши да эсге алыргъа суймегенди... Ёзге Къудайланы Маржан, Биттирланы Абидат, Кючмезланы Шарифа, Махийланы Зоя, Маммеланы Ибрахим, дагыда башхала уа тюрмеде олтурупму чыкыгъан эдиле? Аланы да «КъМР-ни сыйлы артисти» дегенден ары ёсмегенди сыйлы атлары. Алай ала сыйлы атла ючюн кюрешмегендиле, къаты ишлегенди ол тёлю, миллет культурабызны мурдорун сала, халкъларын къууандыра.

Малкъар халкъыга туугъан журтуна къайтыргъа эркинлик берилгенде, Отар улуну да тюрмеден иедиле. Алай анга, закий жырчыгъа, жашлыгыны бек хайт деген заманын тюрмеде олтурургъа тюшгенликге, жырын унутдуралмагъандыла. Аллах буюргъан болур эди анга сау миллетини халкъ жыр хазнасын эсинде тутаргъа, аланы кишиге да урлатмай, ёмюрлюк этерге.

Нальчикде Омар хоргъа ишлерге келеди. Суйген ишине, халкъ жырына ол не заманлада да кертичилей къалгъанды. Алай, хорну репертуарына малкъар халкъ жырланы къошар ючюн, аланы текстлери керек эдиле. Хорну архиви уа, белгилисича, урушну кезиунде жокъ болады. Болумну Отарланы Омар къутхарады: 400 чакълы бир жыры ол эсинде тута эди! Аны бла Малкъарны халкъ жырлары дуниягъа жангыдан тууадыла. Омар жыр башчысы болуп, хор да анга эжиу эте, не алаMAT жырларыбыз сакъландыла жокъ болуудан! Омарны миллетине этген ахшылыгына багъа жокъду...

Тюрлю-тюрлю концертледе, къоншу республикалада, Къабарты-Малкъарны Москвада бардырылгъан декадаларында да айырмалы эди Омар халкъ жырлары бла. Сау миллет баш ургъанды анга жырын сакълагъаны ючюн.

Отарланы Омар бизни бек сыйлы адамларыбыздан бириди: Мёчюланы Кязимча, Къулийланы Къайсынча, Сотталаны Адилгерийча, Энейланы Магометча... Аны хар жырында миллетни ауазы, къууанчы, жарсыуу да эшитиледи. Халкъ багъалагъан, бек ариу кёрген жырчыла кёп туююлдоле. Омар а аллайладанды. Жыр, къобуз таууш тохтасала, жашау да тохтарыгъын ол уста биле эди.

Халкъ ийнагъы Омар кеси да кёп жыр жазганды: Мёчюланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны, Маммеланы Ибрахимни, Семенланы Сымайылны, Акъбайланы Исмайылны, Биджиланы Асхатны, Этезланы Омарны эм башхаланы назмуларына макъамла къурагъанды.

2001 жылда, Отарланы Омар жыйышдырып, «Эльбрус» китап басмада «Къарачай-малкъар халкъ жырла» деген китап чыкыгъанды. Бери нарт, тарых-жигитлик, суймеклик, артыккълыкыгъа къажау жырла, ийнарла, дагыда

башха тюрлю затлагъа жораланган 92 жыр киргенди. Ол иши бла да Омар халкъ жырланы бир къауумун ёмюрлюк этгенди. Жырланы ноталарын жазган а черкесли композитор Дауров Аслан болгъанды ол китапда.

Китапны ал сёзюнде РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты, КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти Зумакъулланы Танзиля былай жазады: «Къарачайны бла Малкъарны халкъ жырлары жыйылган бу китапда ёлмезлик кёп жыр барды. Битеу да халкъыбызгъа бу уллу саугъады... Бизни жашауубузда, халкъ жырланы сёзлери, макъамлары да былай бирге жыйылып, 1969 жылдан бери биринчи кере чыгъадыла. Быланы чыгъулары бла уа Омарны кёпден бери сакълагъан бек ахшы мураты толады. Барыбызгъа да ол уллу къууанчды...

Омарны халкъ жырланы жырлауундан сора да, аланы жыйыуда, сакълауда айтып бошамазча уллу къыйыны барды. Тёрт жюз жырны сёзлерин, макъамларын да кёлден билип, аланы халкъына сакълар ючюн, къаллай бир факму, эс, хунер, кишилик, суймеклик да керекди! Ала бары да Омарда бардыла».

Бизни халкъыбызны бек уллу байлыгъы сёз хазнасыды: халкъ жырла, таурухла, кюйле, нарт сёзле, – къысха айтханда, халкъ кёлюнден этген чыгъармала. Биз, жерибизден юзюлюп, тилибиз жутулуп, къолубуз-аягъыбыз байланып, атлайлмай тургъанда да, адамлыкъны тас этмей, адет-тёре-лени атмай, ол къыйынлыкълардан саулай къутулуп, халкълай къалгъаныбыз да аллай халкъ жырланы хайырындан да болур. Ала адамны кёп затха юйретедиле.

Хау, 60 жылдан артыкъ заманны халкъгъа жарыкълыкъ берип, иги къууумгъа кёллендиргенлей тургъан Отарланы Омарны жырлары бла аны халкъ ауазы – миллетини жаныдыла, ёхтемлигидиле. Малкъар халкъ саулукъда Отарланы Мухамматны жашы Омар аны ийнагъы болгъанлай къаллыкъды.

Халкъ жырчыбызгъа атап, белгили поэтлерибиз кёп назму жазгъандыла, – анга суймекликлерин, ыразылыкъларын, хурметлерин да ачыкълай:

*Жырла, Омар, сен жырласанг, арбазда,
Тюркде, Арапда эрттен, жассы намазда
Эшитилрча жырынг, жюрек жылыта.
Жырла, сенсе жырчылагъа тамата.*

Зумакъулланы Танзиля

*Жырланы сен айтсанг, таи да сёлешип
Башлар дейме, сейирге кьалып алай,
Жырынг кьысыр кьаядан ачып эшик,
Мен бир баиша дуниягьа кьарагьанлай.*

Мокьаланы Магомет

*Журтубузгьа саугьа болду ауазынг,
Кьанат бере халкьыбызны жьырына.
Сен жьырлайса, жьюрекле да тап-таза,
Биз фахмунгда хар кюн сайын жьылына.*

Созайланы Ахмат

«Жырны жолу – Тейриге», – дегендиле ата-бабалары-быз. Омар салгьан жолну баргьан адам Аллахха жууугьу-ракь боллугьу – хакьды.

Закий актриса

**ШАУАЛАНЫ Миналдан
КЮЧМЕЗЛАНЫ Рая**

**КЮЧМЕЗЛАНЫ
ШАРИФА**
(1916–1986)

Миллетибизни акъылман поэтлери Мёчюланы Кязим бла Къулийланы Къайсын, аладан сора да Москвада сахна искусствону уллу усталары – бары да Кючмезланы Шарифаны закий актриса болгъанын белгилегендиле. Кюлсе – саулай зал кюлгенди, жияса – битеу къараучуланы жиятханды... Тынгыласа уа – залда чибин учханы эшитилгенди. Алай бийлей билгенди къараучуну эсин. Тыш къырал, орус классикада эм малкъар сахна чыгъармалада бирча жетишимли ойнагъанды. «Къой шаудан», «Трактирщица», «Къанлы къалын», «Ревизор», «Бронепоезд 14–69», «Абрек», «Ананы жюреги», «Эки жюйюсханны шапасы», «Аурумагъан саусуз», «Таулада танг жарыйды»... Дагъыда кёп башха спектакльде Шарифа эде къаллыкъ сыфатла къурагъанды.

Аны бир оюнун кёргенле унуталмагъандыла – алай уста эди ол, сансызлыкъны жюрекледен къурутхан таула къызы. «Закий актриса эди. Бир уллу миллетни келечиси болса, анга да жол ачыллыкъ эди махтаугъа, битеудуния белгилиликге да», – дейдиле аны юсюнден бир ауаздан сахна ишден хапарлары болгъанла. Шарифа, халкъыбызны бек фахмулу адамларындан болуп, миллетибизни атын айтдырып тургъанды.

Кючмезланы Наныуну къызы Шарифа 1916 жылда Хо-

ламда туугъанды. Мында жюригенди школгъа да. Аны тепсерге киши да юйретмеген эди, ол а аллай хунери бла тойлада адамланы сейирге къалдыргъанды. Хапар айтыргъа да уста эди. Элдеги самостоятельностьха да тири къатышханды. Бек къууанчлы кюню уа... Москвада театр институтда биринчи малкъар студия ачылады. Хунерлиги кезге баям болгъан жаш къызны Нальчикге иедиле. Аны фахмулулугъун И. Я. Судаков да ангылайды. Шарифаны театр студиягъа аладыла. ГИТИС-де беш жыл окъугъаны уа – бек жарыкъ, байрамлы, насыплы жыллары эдиле. Алай аны бла алда мардасыз къыйын сынаула, бушуу, ачыу да сакълай эдиле...

Профессор, А. М. Горький атлы МХАТ-ны айтхылыкъ режиссёру, Россейни халкъ артисти, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты Илья Яковлевич Судаков къалай тюз сайлагъан эди жашланы бла къызланы малкъар студиягъа! Фахмулукъ белгиси болмагъан бек аз эди аланы арасында. Кеслери да отуз адам бола эдиле: Къулийланы Къайсын, Кючюкланы Магомет, Ахкёбекланы Фатимат, Балаланы Омар, Бачиланы Атлы, Атайланы Мажир, Атайланы Магомет, Биттирланы Абидат, Биттирланы Жаухарат, Геляланы Налбийке, Жантууланы Азнор, Жарашууланы Ахмат, Залийханланы Тамара, Къудайланы Ахмат, Къулийланы Зоя, Кючмезланы Бахсанукъ, Кючмезланы Шарифа, Маккаланы Абдул-Хашим, Малкъарланы Магомет, Махийланы Забака, Ногъайланы Хусей, Рахайланы Исмайыл, Узейланы Мусса, Уяналаны Баблук, Холамханланы Хаждауут, Чабдарланы Мухажир, Чабдарланы Хызыр, Чочайланы Жюнос, Чыпчыкъланы Магомет, Шауаланы Магомет. Ала бла бир кезиуде ГИТИС-ни режиссёр бёлюмюнде Геляланы Рамазан да окъугъанды.

Кесини фахмусу бла Кючмезланы Шарифа Москваны менме деген сахна усталарын сейирсиндиралгъанды. Кавказда бир тау элчикде туугъан, бир «къарангы таулуну» сабийи аллай чекге жетер ючюн къаллай фахму керек эди!

Рахайланы Исмайыл, Шарифа бла бирге окъугъан, «Малкъар сахнаны жулдузу» деген статьясында былай жазады: «ГИТИС-де окъугъан беш жылны ичинде Къызыл Байракъ малкъар студияны къолунда болгъанды. Окъууну бошай тургъан дюгерлиледен малкъарлыблагъа тюшген Къызыл Байракъны ала ГИТИС-ни бошагъынчы ычхындырмагъандыла. Анда уа кёп тюрлю миллет студияла окъуй эдиле: къалмукълула, чеченлиле, къаракъалпакълыла, къабартылыла, къазахлыла эм башхала. Сёзсюз, чыгъармачылыкъ иш мында бек уллу магъананы тута эди. Малкъарлыла не жаны бла да айырмалы эдиле. Шарифа уа, жашлыгъындан

белгиленген закийлиги бла, болмагъанча бир кючлю энергетикасы бла, айырмалыладан да айырмалы эди».

Балаланы Омар а! Ол не комик, не клоун, не трюкла бла сейирсиндирген актёр туююл эди. Къолун бир булгъап неда къарамы, тынгылауу бла окъуна къалай берекетли эте биле эди оюнну, къаллай магъана бере эди! Залны шошайтып, бийлеп къоя эди сахнагъа чыккыгъаны бла окъуна! Алай аны жарыкъ фахмусуна тийишли эс бурулмады, тынгылап турдула, «эслемей», кёллендирирге, къуандырыргъа суюмей... Республиканы сыйлы артисти деген ат окъуна берилмеди да ол уллу артистге. Алай сыйлы ат бошду аллай уллу фахмуну аллында.

Хар бирин энчи алып, биринчи малкъар студиядагъы-ланы юслеринден аллай махтау сёзле айтыргъа боллукъду. Аны себепли сую эди, угъай, жан ата эди халкъ миллет театрына. Керти да чынтты артистле, уллу артистле ишлей эдиле анда. Режиссёрлары, художество башчылары И. Я. Судак-ков да аллай уста эди. Андан базынып алгъан эди ол актёр-лукъ иште жаш студиягъа дуня драматургияда да бек къыйын чыгармаланы: испанлы Лопе де Веганы – «Къой шаудан», оруслу жазычу Всеволод Ивановну – «Броне-поезд 14-69», французлу драматург эм актёр Мольерни – «Скапенни хыйлалары». Бу юч пьеса да малкъар студияны диплом спектакльлери болгъандыла. Пьесаланы уа малкъар тилге ол заманлада окъуна фахмусу ачыкъ болгъан закий Къулийланы Къайсын кёчюрген эди.

«Къой шауданда» Шарифа Лауренсияны ролюн ойнагъанды. Фахмусуну бай тюрсюнлери, актрисаны ауазы, темпераменти, кючлю энергетикасы – барысы да болмагъанча тап келише эдиле. Бек къыйын, жууаплы эди ол роль, алай Шарифа (жашауунда бек суюген ролю Лауренсия болгъан-лай къалгъанды) саугъагъа, байрамгъача къарагъанды ол ишине. Студия оюнун Москвада кёргюзтгенден сора, педагог эм театральный критик И. Шиккер «Вечерняя Москва» газетде былай жазгъанды: «Шарифа Кучмезова изумила ис-кушённого столичного зрителя свежестью, силой своего таланта. Играя Лауренсию по пьесе Лопе де Вега «Овечий источник», она показала москвичам игру Ермоловой, её величие». Алай, Шарифаны махтай, рецензент бир затны ангыламагъанды: малкъар актрисаны кесини, кишини да къатламагъан фахмусу болгъанын.

1940 жылда «Къой шаудан» жаланда бир кере ойналгъан-ды Нальчикде Малкъар театрда. Болмагъанча уллу эди же-тишими бу оюнну. Тюз оноу этген эдиле Москвада, Лауренсияны ролюн эм бу спектакльни бек иги жетишимге санап, Къабарты-Малкъарны профессионал миллет театрын

«Къой шаудан» бла ачаргъа дегенлеринде. Алай бла 1940 жылда 26-чы октябрде миллет профессионал театрыбыз кесини ишин бу спектакль бла ачхан эди. Тарыхыбызда ол кюнню магъанасы бек уллуду. Шарифа да ол кюнню бир заманда да унутмагъанды. Актрисаны: «Ол кюн мени жюрегим кюсеген, излеген, муратым толгъан насыплы, къууанчлы да кюнюм болгъанды», – дегени кеплени эслериндеди. Аны жашауу, иши да театр бла байламлы болгъанлай тургъандыла. Къайсы спектакльде ойнаса да, жууаплылыкъны ол кеси кесинден бек къаты сурагъанды. Аты-саны болсун ансы деп, актриса бир заманда да ойнамагъанды. «Актёр жашатхан жигитини къабына кирип, аны сыфатын къурай билирге борчлуду», – деучю эди ол. Шарифа сахнада тюз да испан тиширыу болуп къала эди, керек заманда – французлу, италиялы, оруслу, малкъарлы... Алай ийнандыра эди сахнадагъы жигитине. Аны себепли театрда келгенле аны сахнадагъа чыгъарын ашыгъып сакълаучу эдиле. Ол къууанчлы кюн а, спектакльни премьерасына халкъыбызны акъылманы Мёчюланы Кязим да, таягъына таяна, жетген эди. Шарифагъа аны: «Аллахха шукур, халкъыбызда быллай фахму болгъанына!» – деген сёзлери не заманда да кюч-къарыу бергенлей тургъандыла.

Алай Шарифагъа да, саулай халкъыбызгъача, бек къыйын сынауладан ётерге тюшген эди. Малкъар труппаны къууанч жыллары кепге бармадыла. Москвадан къайтханлай окъуна, жашланы асламын, театрны ачылыууна дери да къоймай, аскерге аладыла. Толу эки жыл ишлегинчи уа Уллу Ата журт уруш башланады. Малкъар театрны бир оннга жууукъ актёру уа уруш отунда жоюладыла. Ол уллу къайгъыны жели театрда жетмей къайда къаллыкъ эди! Эллеге барыргъа улоу болмай, ала кёбюсюнде жаяу да жюрюгендиле – миллет театрны отун ёчюлтмез ючюн. Ала бир бирлерин бек къаты тутхандыла. Къыйынлыкъгъа да къарамай, элдеде алагъа жарыкъ тюбегендиле, келирлерин сакълап тургъандыла. Болсада... онг бермедиле таулулагъа туугъан жерлеринде жашаргъа, ишлерге да. Фашистлени республикадан къыстар ючюн къолларындан келгенни аямай юрешген малкъар халкъны – аланы асламысы уа къартла, тиширыула, сабийле, урушдан сакъат болуп къайтханла эдиле – кеси къыралыбызны аскер бёлюмлери туугъан жерлеринден Орта Азияны бла Къазахстанны къум ёзенлерине къыстадыла... Белгисизликге, жокъ этиуге. Миллетге, адамгъа да санамай.

Шарифа уа, Афашокъаланы Ибрагим бла бир юйюк къурап, соймеклигине, насыбына къууанып кеп жашамады. Ол кезиюу асыры къысхадан, тюшюнде кёргенча болуп

кълды. Суймеклиги, юйюр насыбы да кысха юзюлдюле. Ибрагим урушда туугъан жери ючюн жан берди, Шарифаны уа, кыгъанакъ жашчыгы бла, кыстадыла журтундан – юйюн, жерин, тилин, сахна ишин, миллетлигин да сыйырып. Жашчыгы да ёледи. Киши жеринде ол къадар ачыуу бла, жангызлай...

Кёчгюнчюлюкде «Малкъар» деген сёзню айтыргъа эркинлик болмагъан, театр, той, оюн дегенча затланы унутдурургъа кюрешген заманда да, артистле иги умут бла жашагъандыла. Театр искусствону жюреке сакълагъанла не мадар, не амал бла да театрда жанларга, халкъны кёзюн ачарга итингенлей тургъандыла. Орта Азияда бир ауукъгъа ишлеген эди «Кавказ тепсеулени ансамбли». Ары халкъ болмагъанча кёп жыйылгъан эди. Бек алгъа уа сахнада Шарифа бла Боташланы Исса чыгып, малкъар къартланы тепсеулерин кёргюзтедиле. О Шарифа, Шарифа!.. Ол къллай къууатлы, келбетли, жумушакъ къарамлы, ийменчек таулу ынна эди! Болгъан къарс, кюлкю болады... Къалай ыразы эди жамауат, къалай гюрюлдей эди къарс... Алай ансамбльни уа, кёп да бармай, «спецпереселенецлеге» тепсерге жарамайды деп, жапхан эдиле.

Къыргъызстанда не тюрлю иш бла да баш кечиндирген, фахмусу тенгизча кенг болгъан Шарифа театр искусствогъа термилип тургъанды. Миллет туугъан жерине къайтханлай а, театр да жангыдан къуралады. 1958 жылда 9-чу апрельде малкъар халкъны театры дунягъа экинчи кере тууады. Артистле ишлерин Боташланы Иссаны «Таулада танг жарыйды» деген пьесасына кёре салыннган спектакль бла башлайдыла. Шарифа да суйген театрында ишлеп тебирейди. Сахнада, ёлетден кългъанча, таулу ынна Кябаханны жарыкъ, ийменчек, хурметли, суйдюмлю бетин кёребиз. Актриса халкъын жарыкъ сыфатла бла къууандыра эди. Къараучу да аны сахнада чыгъарын ашыгып сакълай эди. Ол бир зат бла сейирсиндирмей, къууандырмай къоймай эди халкъны. Оюнну да берекетли эте. Хар бир сахна жигитине ол энчи бояу, кылыкъ, сыр табып, бирсиледен башхалыгъын уста кёргюзте биле эди.

Театрны жангы ачылыуу битеумиллет кёллениу бла да байламлы эди. Актёрла сахнада ойнагъан угъай, «жашагъан» эте эдиле – ёз къадарларынча. Ала искусствону бек суйген, анга болмагъанча кертчилей кългъанла, кеслерин аямай, анга толусунлай берилип, тансыкълыкъларын алалмай, кёп жылланы термилген ишлерине жан атхан эдиле. Уллу сынауу болгъан, фахмулу режисёр Г. В. Моисеев а, малкъар театрда кёп жылланы ичинде башчылыкъ этип, аны айнытугъа уллу кюч-кыйын салгъанды. Малкъар труппаны бирик-

дирип, аны халкъы чекген азапны да ангылай, актёрла кеси кючлерине ийнанырча этеди. Аланы энчиликлерин да эсге ала, репертуарны да алай тап кьюрай билгенди.

1958 жылны юсюнден айта, Аскерби Шортановну «Театральное искусство в Кабардино-Балкарии» деген китабында малкъар труппаны ол кезиуде этген уллу жетишимини, кёллениуюню юсюнден бек аз жазгъанын чертирге керекди. Ахырында уа: «...Если на сцене кабардинского театра мы изредка видим спектакли о наших днях, то балкарская труппа ещё не осуществила ни одной постановки о сегодняшней жизни. Без всякой боязни надо сказать, что балкарская драматургия непростительно отстаёт от требований дня», – деп жазады.

Бек сейир эди Шортановну аллай «жигит къаламы» – битеу театр коллективни, малкъар драматурглары да алай терслегени. Жокъ болуудан, онючжыллыкъ азапдан кючден къутулуп келген, алыкъа башын сугъар жер тапмай тургъан халкъгъа сёгюм сала, алыкъа сюргюнден кёп малкъарлы къайталмай тургъанда, не тукъум драматургия излей эди жазычу? Не жашауну юсюнден хапарларыкъ эдиле бизни драматургла 1958 жылда? Оюмсуз эди аны терслеую, жарагъа туз басханлай... Тюз туююл эди зорлукъдан тюнене къайтханланы, тургъан жерлеринден айырылмай, эркин болумлада ишлегенле бла тенглешдиргени. Аны бла да чекленмей, тырман этгени.

Театрны биринчи спектаклини юсюнден басмада уа кёп ариу сёз айтылгъан эди. Актёрла профессионал даражаларын тас этмей тургъанларын кёргюзтген эдиле.

Кючмезланы Шарифа, Балаланы Омар, Кючюкланы Магомет, Чочайланы Жюнюс, Рахайланы Таубий, Биттирланы Абидат, Махийланы Зоя, Ахкёбекланы Фатимат, Кюдайланы Ахмат бла Маржан... дагъыда кёпле. Бирин айт да, бирин кьой... Шарифа сахнагъа чыкъса уа, хар несин да унута эди, анга къарагъанлагъа да хар нени да унутдура эди. Оюну бла адамланы жылыта, кёллендире, сагъышландыра, жията, кьюандыра. Иште эди аны битеу жашаууну магъанасы. Насыбы, жарыгъы да ол болуп къалгъан эди. Ауруса да, кечирек болур эди, алай иште бармай а къалмагъанды.

Закий актрисаны факмусу битеу Россейге да айтылырча эди. Ол кёчгюнчю халкъны келечиси болмаса, ол сылтау бла искусствосун да сансызыракъ этмеселе... Ахырында, жарсыугъа, уллу жарсыугъа, иште бара, ол машина тюбюне тюшмесе эди... Насып дегенинг арт бургъан эди анга. Актриса, къыяулу болуп, ишин кьояды. Халкъыбызгъа, театр-гъа да ол уллу ачыу эди.

Башсыз, сабийсиз, юйюрсюз кьалгъанда да, актриса жашаудан тюнгюлмегенди, огъурлулугъун чайпалтмай сакълайлгъанды. Адамлагъа болушургъа бек суйюучю эди Шарифа. Жалан жүреккли, халал, жандауурлу. Неден да бег' а ол театрны сую эди. Байлыкъ бла, юйюр жашау бла, уллу юбилей къууанчла, байрамла, орденле бла насыплы туююл эди Шарифа. «КъМАССР-ни сыйлы артисти» дегенден башха не ат, не саугъа берилмегенди чынтты халкъ артисткагъа.

Аны ол кезиуде театрны башчылары да сансыз этип къойгъан эдиле... Суюген сахнасында 8–9 жыл ишлегенлей болгъан эди ол кыяюлу. Анга эс бёлселе, жылы сёз эшитсе, жүреги къууанса, ким биледи, аягъы юсюне женгилирек да болур эди. Алай онекижыллыкъ ауруудан сора, биягъы термилип, бек суйюп чыкыгъан эди сахнагъа бир гитче рольчугъу бла. Жангыз да бир кере. Суюген къараучусу бла эм сахнасы бла ахыр кере тюбеширге келгенча... Кертиси да, ол алай эди. Ол кюн театргъа келгенле Кючмезланы Шарифаны бир заманда да унутурукъ туююлдюле – къарамын, ауазын, сёлешгенин, сыфатын.

«Мен театр искусствону, сахнаны да халкъым ючюн суюгенме. Таулула залда олтуруп, бизни оюнубузгъа къарап, зауукълукъ ала эселе, оюнубузну жарата эселе, мен дуняда бош жашамагъанма», – деген эди ол ауушурдан аз алгъа.

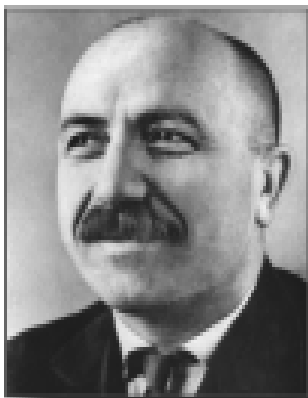
Андан бери экинчи Шарифа туумагъанды. Аны кесини кишиге ушамагъан хаты, хунери, оюну болгъанды. Не кёп заман озса да, Шарифаны да, башха фахмулу артистлерибизнича, атларын алтын харфла бла жазаргъа тийишлиди бизни миллет искусствобузну тарыхына.

Къайсы миллет да фахмулу, акъыллы адамларыны, ишчи адамларыны юсюнде ёсе барады. Миллетибизни аллында Шарифа бек кыйын ишни бек намыслы толтургъанды. Арыгъан, ауругъан дегенни билмей, энди жаратыла, энди аякълана келген театр искусствобузну къурагъанладан, бийикге чыгъаргъанладан болгъанды. Аны адамлыгъы, фахмусу, къайгъырыулугъу бюгюн-бюгече да айтылгъанлай турадыла.

«Не уллу миллет да ёхтемленирча, Шарифа бизни аллай адамыбызды!» – деучю эди Къулийланы Къайсын.

Къайсын назмучулукъ, адамлыкъ жаны бла атын айтдыргъаныча, Шарифа да театр, сахна жаны бла, адамлыкъ жаны бла да аллай ыз къойгъанды десек, – керти болур.

Битеудуния закийи

БИТИРЛАНЫ Аминат

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН

(1917–1985)

XX ёмюрню чынтты гуманисти, СССР-ни бек белгили эм закий поэтлеринден бири, Къарачай-Малкъарны, битеу да тюрк дуниясыны ёхтемлиги, игилик дегенлени ийнагъы Къулийланы Шууаны жашы Къайсын. Аны чыгъармалары дунияны 120 тилине кёчюрюлгендиле. Жер башына аты айтылгъан, уллу сый-намыс берилген, даражасы бийикде жюрюген таулу. Аны аты адам улусуну бек иги поэтлерини тизгининдеди.

Ол 1966 жылда «Жаралы ташы» ючюн РСФСР-ни М. Горький атлы, 1974 жылда «Жер китабы» ючюн СССР-ни Къырал саугъаларын алгъанды. 1990 жылда уа «Адам. Къанатлы. Терек» деген китабы ючюн Ленин атлы саугъагъа тийишли болгъанды.

Къайсын кёп кере Къабарты-Малкъар АССР-ни, СССР-ни да Баш Советлерини депутаты болуп тургъанды. Урушда жигитлиги, урунууда жигерлиги ючюн да кёп орденле эм майдалла бла саугъаланнганды.

Къайсынны атын Бишкекни бек уллу, ара орамына атагъандыла. Тюркде уа, Анкарада, аны атын шахар паркы жюрютеди. Анга Къайсынны паркы дейдиле. Алтайда уа, малкъар поэтге уллу хурмет этгенлерин билдире, эллеринден бирине Къайсын эли деп, череклеринден бирине

Къайсын череги деп, тауларындан бирине да Къайсын-башы деп атагъандыла. Заман оза баргъанлыкъгъа, Къулийланы Къайсынны аты кенгден-кенг айтыла, аны поэзиясына табынганла да кѣпден-кѣп бола баргъаны кимни да къуандырады...

Къулийланы Шууаны жашы Къайсын 1917 жылда 1-чи ноябрьде Огъары Чегемде Эл-Тюбю деген эрттегили элде туугъанды. Атасы анга 2 жыл болгъанда ёлгенди. Анасы – Бечелланы Узейирхан – белин къаты къысып, сабийлерин аягъы юсюне салыр ючюн кѣп къыйын салгъанды. Сюрюнню ачылыгъын да сынап, мында 1962 жылда ауушханды. Къайсын школну Тѣбен Чегемде бошагъанды. 1934 жылда «Къарахалкъ» газетде аны «Эски Малкъаргъа» деген биринчи назмусу басмалангъанды.

1935 жылда Къайсынны къадарында уллу, насыплы тюрлениу болады: Нальчикде къырал театр ачар акъылда, Малкъарны фахмулу жашларындан бла къызларындан театр студия къурап, аланы Москвагъа, ГИТИС-ге – къырал театр институтха – окъургъа жибередиле. Къайсын да аланы санында эди. Ол театр институтда окъугъаны бла къалмай, Литература институтну ингир бѣлюмюне да жүрюгенди. Ара шахарда окъугъан жыллары поэтге ёсоуню, жазыу усталыкъ алыуну жыллары болгъандыла. Биринчи назмуларындан окъуна, Кязимча, ётюрюксюз, омакъсыз айтыуну, къошмай, къоратмай, керти суратлауну сайлагъанды ол.

«Бѣрю атарыкъ – бѣркюнден» дегенлей, Къайсынны литературагъа, искусствогъа талпыныуу, чемерлиги, фахмусу да Москвада окъугъан заманында ачыкъланып тебирейди. Институтну директору А. Н. Фурманованы бла малкъар студияны художество башчысы, Россейни халкъ артисти, профессор И. Я. Судаковну тилеклерин толтура, айтхылыкъ испанлы драматург Лопе де Веганы «Къой шаудан» деген трагедиясын бла французлу драматург Ж. Мольерни «Скапенни хыйлалары» деген комедиясын ана тилибизге уста кѣчюредди. Ала, малкъар студияны диплом ишлери болуп, сахнада салынадыла. Алай бла 26-чы октябрьде 1940 жылда малкъар студия, республикада биринчи болуп, профессионал сахнаны ишин «Къой шаудан» бла ачады.

1940 жылда Къайсынны «Салам, эрттенлик!» деген биринчи китабы да басмадан чыгъады.

Къайсын ГИТИС-ден сора аскерге къуллукъ этерге кетгенлей, Уллу Ата журт уруш башланады. Къанлы сермешледе эки кере ауур жаралы да болады. 51-чи аскерни «Сын Отчества» деген газетинде ишлеп, урушну ауур, узун да жолларын къыдырады. Совет аскерлени биринчи къаууму бла Сивашдан ётеди.

Аны аскер чыгъармачылыгы уруш сынауу бла тенг башланганды. «Перекоп», «Сиваш», «Таулу болгъаным – кьууанчымды» деген назмулары да ол заманда жазыладыла. Аскер чыгъармаларында Къайсын ол кюйсюз урушда бюгюлмеген жигит адамланы сьфатларын кьурайды. 1941 жылдан башлап, аны назмулары, орус тилге кечюрюлюп, Нальчикде, Москвада да басмаланадыла, битеусоюз радио бла да айтыладыла. Ол энди кьыралны эм мажал поэтлеринден бири эди. 1942 жылда уа Къайсынны Москвада творчество ингири болады. Ол заманда окьуна!

Алай малкьар халкъ жалгъан дау бла кечгюнчюлюк палахын сынайды. Аны эшитген поэтни жюрегин да ерген алады. Къайсынны ачыуу-бушууу ичине сьйынмай эди...

Къыйынлыкъ дегенинг бушуу поэзиясын туудурады. Уруш лирикасыны усталары К. Симоновча, А. Твардовскийча поэтле эдиле. Кьулийланы Къайсын да аладан бирлери. Энди уа... Кечгюнчюлюк ... Жашауну ол такьырлыгъын сезип, ангылап, кьыйынлыкъла бла бетден-бетге сюелирча лирика кьурагъанбыз деп кепле айталмазла. Ол жаны бла малкьар халкьны поэти кеп миллет литератураланы келечилерине батырлыкьны сейирлик дерсин бергенди. Анга аны кеп назмулары шагъатдыла.

Тюзлюкню сайлап, кюрешчини, батырлыкьны эмда кишиликини жолу бла барыргъа табийгъат берген фахмунг бар эсе, аны миллетге кьурман этерге кимни да борчуду. Кьулий улу Къайсын а инсан борчуна чып тюшюрмей жашагъанды, уллу фахмусун идеологияны ызындан сюркелтмей, усталыгъын, закийлигин тюзлюк ауазына кьулландырып. Дуния поэзияны кенг, бийик да кегюнде бек уллу жулдузладан бири болуп да андан жаннганды. Жулдузну жарыгы уа минг жылланы жашайды.

СССР-ни Жазыучуларыны союзуну башчылары берген сьйны, хурметни хатеринден, Къайсынны Москвадан бла Ленинграддан сора суйген жеринде жашаргъа эркинлиги бар эди. Алай поэт кьыйынлы халкьы бла бирге болургъа суйгенди.

Киши жеринде азатлыгъын тас этген халкьына кюе жашагъан поэтни жазгъанларын не Москвада, не Кьыргъызда басмаламай эдиле. Кьыргъызстанны Жазыучуларыны союзунда ишлей, тилманчлыкъ иш бла да кюреше, жюрек ачыууна хорлатмай, закий Къайсын ол жыллада да жазгъанын кьоймай эди.

Кечгюнчюлюк жыллары – уллу чыгъармачылыкъ кюч жыйыуну, жашау сынауу алыуну, кьыйынлыкълагъа чыдауну, адамлай, эр кишилей, кеси халкьыны поэти болгъанлай кьалыуну жыллары эдиле. Фахму заманны не тюрлю

излеминден да бийикди, кенгди, не тюрлю тузакъны да хорлайды. Къайсынны фахму жютюлюго аллай эди. Палахла отунда жана, кюе тургъанда да, поэт бизге суймекликни, адамлыкъны, огъурлулукъну, шуёхлукъну, мамырлыкъны юсюнден айтханлай тургъанды. Ол бийикликге, тазалыкъгъа баш ургъан, анга итинген поэт эди.

1960-чы жыллада Къайсынны аты Совет Союзда бютюнда белгили болады. Къыралны, республиканы да айтхылыкъ композиторлары аны сёзлерине кёре кёп алаамат жырла жазадыла: «Къаячыла», «Тиширыугъа», «Таулу болгъаным – къууанчымды», «Тиширыу сууда жууунады» эм башхала.

1965 жылда поэтни «Жаралы таш» деген назмула китабы чыгъады. Малкъарны суратлау сезимине угъай, дунягъа да эндиге дери белгили болмагъан – жаралы ташны дунясын къурайды поэт. Жаралы таш – ол аны жаралы халкъыды, бир къыйынлыгъы бошалгъынчы, экинчиси башланган... Поэт а ийнанады халкъы кюч табар деп. «Жаралы таш» («Раненый камень») Москвада 1964 жылда «Советский писатель» басмада чыкыгъан эди. Топ атылгъанлай, болмагъанча уллу эди аны жетишими. Литературада ол китапдан сора зат жокъча, алай махтау бла айтылады. 1965 жылда уа Къайсынны «Жаралы таш» деген китабын Москвада Ленин атлы премиягъа кёргюзтедиле. Уллу орус адабиятта кесини атын айтдырыу эм жерин табыу – ол жаланда, Къайсынча, уллу фахмусу болгъан адамны къолундан келликди. Ол жыл окъуна 25-чи февральда творчество биригиуню жыйылыуунда поэтни китабын сюзген эдиле. СССР-ни сёз усталары – белгили поэтле, жазычула, тилманча жыйылгъан эдиле анда: С. Липкин, Н. Гребнев, Я. Козловский, В. Звягинцева, К. Ваншенкин, А. Тарковский, М. Карим, И. Гринберг эм башхала. Кенгешде сёлешгенле бары да бир аууздан ол сыйлы саугъаны Къулий улуна берирге деп къол кётюредиле.

Поэтни нёгерлери алгъышлайдыла. Къабарты-Малкъарны атындан ол жыйылыуда болгъан Уяналаны Чомайгъа уа (ол заманда КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну председатели) махтаулу ётген кенгешни стенограммасын Нальчикде басмаларсыз, жерлешлеригизни да къууандырырсыз, дейдиле.

Айтхылы поэт Къулийланы Къайсын 1965 жылда окъуна – фахмусуна тийишлисича – Ленин атлы премияны лауреаты болургъа боллукъ эди, алай мында нек эсе да стенограмманы басмаламадыла, закий поэтни тийишли документлерине къол салынмады.

Бир жылдан а китап ючюн Къулийланы Къайсыннга РСФСР-ни Къырал саугъасын бередила. Андан сора да,

Къайсын кеси сау заманда, дунягъа атлары айтылгъан литераторла аны Ленин атлы саугъагъа бир ненча кере кӛргюзтгендиле. Алай тюрлю сылтаула бла ол иш терк болмады.

Огъурлулукъну ниетлерин жайгъан фахмулу поэтни, аны чыгъармачылыгъын кӛп айтхылыкъ адамла суйгендиле. Аны себепли Къайсын сау заманда да, ол ӛлгенден сора да, аны Москвада, Тбилисиде, Ереванда, Фрунзеде, Алма-Атада, Уфада эм кӛп башха жерледе жашагъан шуӛхлары, таулу поэтни ол сыйлы саугъагъа тийишли кӛрюп, 1965 жылдан башлап, къаты кюрешгендиле. 1985 жылда Къайсын ауушхандан сора да, ала закий поэтге Ленин атлы бийик сау угъаны берирге керекди деп, жер-жерледе даражалы трибуналадан кӛп кере айтхандыла.

Узакъ 1965 жылда Москвада бардырылгъан кенгешде Константин Ваншенкин закий Къайсынны юсюнден былай айтхан эди:

«Мен болмагъанча уллу зауукълукъ алгъанма, Къулий улуну назмуларын окъугъанда...

Къайсынны поэзиясы бла таньшханлы алай кӛп болмайды, алай аны назмулары жюрегими, эсими да бийлегендиле. Аны тилманчларындан бири ол, Расул Гамзатовча, аллай уллу поэтди деген эди манга. Расул – жарыкъ поэтди, Къайсын а – трагикалыды.

Ол жаланда таулуланы, Кавказны поэти туююлдо, ол – битеу адам улусуну поэтди. Къулийланы Къайсынны Ленин атлы премиягъа кӛргюзтгендиле. Бек ышанама эм сюеме аны лауреатланы араларында кӛрюрге. Ол не уллу саугъагъа да тийишлиди».

1990 жылда айтхылыкъ малкъарлы поэтге 1985 жылда Москвада чыкъгъан «Человек. Птица. Дерево» («Адам. Къанатлы. Терек») деген китабы ючюн Ленин атлы премия берилди. Жарсыугъа, Къайсын кеси къууаналмады анга. Халкъын а кӛтюрдю, ӛхтемлендирди, жарытды. Бу ишни болуруна уллу къыйын салгъан Къайсынны антлы татахы Левон Мкртчаннга эм Эрменистанны халкъына ыразылыгъыбыз а ӛмюрледе да сӛнгерик туююлдо.

Закий адамлагъа къажалулукъ не заманда да кӛп болгъанды. Онеки жылны ичинде сюргонню къыйынлыгъын кӛрюп, жангыз бир назмусун басмалар онгу болмай, туугъан жеринде жангы жашаугъа къайтып, кӛлленип, Къайсынны кишилик, закийлик, адамлыкъ, асыллыкъ да поэзиясы чакъгъанда, – кӛтюралмагъанла да табыла эдиле.

Халкъыны культурасын, литературасын айнытхан закий Къулийланы Къайсын битеудуня литератураны бек ахшы, белгили адамларындан бирлериди. Къайсын малкъар халкъ-

ны поэзиясыны тилин дуня лириканы тилине тенг этген, Пушкин, Лермонтов, Тютчев бла, Шопен эм Бетховен бла да сабыр «хапарлаша» билген, кеси да терен билимли, туугъан жерин болмагъанча бек суйген, адамлыгъы да уллу болгъан поэт эди.

*Жукълап ауанада къая тюбюнде,
Сейир тюшле кёрдюм, къайгъым эриди:
Дуняны хар палахлары тонюнде
Угъай, тюшюнде болгъанча кёрюндю.*

*Бир заманда Гитлер да болмагъанча,
Шахарла да, элле да кюймегенча,
Киши да тутмакъда жоюлмагъанча,
Бир юйге да мурдарла кирмегенча*

*Кёрюндю, менден насыплы жан болмай,
Освенцим, Бухенвальд да болмагъанча,
Хиросима да къалгъанча жоюлмай,
Сиваиха шуёхларым батмагъанча,*

*Суйген къарындашым къалгъанча ёлмей,
Киши къолу къаннга боялмагъанча,
Элимде къалмагъанча от этилмей,
Анам кирир юйсюзлей къалмагъанча,*

*Узакъ жерледен юйюне жеталмай,
Бир инсан жолда оба болмагъанча,
Барыбыз да биреуню махтап талмай,
Саулугъунда сынланы салмагъанча!..*

*Дуня бар къара палахларын жалан
Тюшде кёрген кирик, алай кёрюндю,
Анасызлай къалмагъанча бир бала,
Жюрегимде къайгъы бузу эриди.*

*Турдум, менден насыплы бир жан болмай,
Освенцим, Бухенвальд да болмагъанча,
Хиросима да къалгъанча жоюлмай,
Дуня палахха бир да къалмагъанча!..*

Халкъ кесини Къайсынын бюгюн да жюрегине къысып жюрютеди, сыйлы кёрюп, хурмет этип, атын игилик бла айта...

«Дуняда сеничала аздыла, бек аз, – деп жазгъанды Борис Пастернак Къайсыннга. – Фахму – намысха бла кишиликге юйретеди, нек дегенде, ол намысны, сыйны да бу къайгъылы, къаугъалы дуняда магъаналары, жомакълада да

айтылыр кибик, кѣп болгъанын ачыкълайды... Сенде аллай сейир тартыу барды – саз къылланы неда жыя садакъны тартыулары! Ол а насыпды!»

Къайсын дуниягъа атлары айтылгъан Борис Пастернак, Чингиз Айтматов, Константин Симонов, Мустай Карим, Давид Кугультинов, Расул Гамзатов, Георгий Свиридов, Николай Тихонов эм кѣп башхала бла уллу шуѣхлукъ жюрютгенди, тюз да аланыча къучакълай эди, сую эди ол сабан сюргенни, бош эллини да. Огъурлулукъгъа, игиликге, таукелликге, азатлыкъгъа чакъырады аны поэзиясы. Былай жазсам, манга тамбла тапсыз боллукъду деп, аллай оюм этмегенди ол жазгъан заманында. «Мен Чегемденме, кавказлыма», – дерге суюноучю эди ол. Ёхтем эди, таукел эм базгъын эди жигит поэт – малкъар халкъны акъылманы Къайсын.

Чегемни тауларыны акъ башларына къарай, поэт не ачыуун да унутханды. Не къыйынлыкълагъа да кесин хорлатмай, иши бла, фахмусу бла Къабарты-Малкъарны сыйын кѣтюргенди. Биз алыкъа Къайсынны окъуп бошамагъанбыз. Нек дегенде, закий поэтни поэзия шауданы чексизди, байды, бийикди, теренди.

Поэтни туугъан жерине суюмеклиги, Ата журт урушну жыллары, малкъар халкъны кѣчюрюлгени, анасына, тиширыугъа суюмеклиги – была Къайсынны чыгъармачылыгъында энчи темаладыла. Къайсынны огъурлу, акъыллы китапларын окъуу – ол хар кимге да байрамды. Поэт къатылыкъны, зорлукъну, урушну кѣрюп болмагъанды. Туугъан жерин, халкъын да суюген, ол башха халкъланы да суюгенди. Туугъан жерине иши бла, сѣзоу бла керти къуллукъ этген Къайсын кюч бирликде болгъанын ангылатыргъа, жетдирирге кюрешгенди хар адамны да жюрегине. «Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!» – деп, алгъыш эте кетгенди ол ызындан келгенлеге да.

Заман оза баргъанлыкъгъа, Къайсынны поэзиясы кюнден-кюнге, жылдан-жылгъа кюч ала барады. Да сейирмиди! Уллу орус поэт Константин Симонов былай жаза эди: «Къайсын, мен сени да, сени поэзиянгы да бек суюме. Сени адамлыгъынгы, кишилигинги, таукеллигинги бир затха да тенг эталлыкъ туююлме. Башхалада аллай шартла бар эсе да, санга тенг жокъду. Поэзиянг да сени анга кѣреди: кишилигинг да, адамлыгъынг да, жазгъан затларынг да алапат толу кѣрюнедиле. Жазгъанларынг – жашауунга ушаш, жашауунг – жазгъан затларынга ушаш, сен керти адамыбызса, биз таянчакъ болаллыкъ адамларыбыздан биринчилери...

Заманыбызны бек къыйын кюнлеринде, халкъыбызны башына тюшген палах кюнледе да сен кишилей къалгъан-

са. Кёплеге таукеллик бергенсе, къаламынгы къолунгдан тюшюрмей, тюзлюкню ишине ийнанганлай турганса, сау бол. Аллах сени фахмудан кем къоймагъан эди».

Къайсынны бирси уллу шуёху, бек татлы тенги Чингиз Айтматов да табыннганды Къулий улуну поэзиясына. «Шаудан жер тюбюнден ёрге къалайдан уруру белгисизди – уллу тауну тюбюнденми, огъесе гитче ташны тюбюнденми. Къулий Къайсын малкъар халкъдан чыкъгъанды. Алай бла ёз миллетин уллу миллетлеге тенг этгенди. Малкъар халкъгъа, сынагъан къыйынлыгъы ючюн, Аллах Къайсынны бергенди. Ол бизни уллу литературада байрагъыбыз эди», – дегенди малкъарлы шуёхуну юсюнден айтхылыкъ кыргъызлы Чингиз. «Боже, как обеднела Россия и ее поэзия с уходом Кайсына Кулиева!» – деп ахсыннганды айтхылыкъ композитор Георгий Свиридов да. Москвада бардырылгъан бир бек бийик даражалы форумда Индияны премьер-министри Индира Ганди да «Дуния башында мамырлыкъны сакъларгъа керекди» деген сёзюнде юлгюге Къайсынны назмусундан ма бу тизгинлени бош келтирмегенди:

*Первой пулей на войне любой
Поражает сердце материнское.
Кто б ни выиграл последний бой,
Но страдает сердце материнское.*

Ташны жырып ёсген тюрсюнюлю гюлча, жер тюбюнден бюркюп чыкъгъан таза шауданча, закий поэтни поэзиясы да алай чыгъа эди битеудуния поэзиясыны бек бийик таууна.

«Мен къадарым айырма болгъанына, сёзсюз, ийнанырчама, нек дегенде, Кавказны, Россейни да бек уллу, бек закий поэти Къулийланы Къайсын бла таныш болгъанма, аны назмуларын орус тилге кёчюргенме! – дегенди белгили орус поэт, РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты Олег Чухонцев – Бурун Совет Союзну миллет литературасыны айтхылыкъ чыгъармачыларыны кёбюсю бюгюн, бюгече да Къайсынны кеслерини устазларына санайдыла. Къулийланы Къайсын XX ёмюрню эм аламат адамыды. Биз барыбыз да баш ургъан, ыспас этген Поэзия Кюнубюз».

Дагъыда бир юлгю. Белгилисича, Наум Коржавин поэтни суйген тилманчларындан бири эди. 1980-чи жыллада, Къайсынны китабы Москвада чыгъа турганлай, Къулий улуна, чакъырып, Коржавинни тукъумун къыр, ол Америкагъа кетгенди дейдиле. Малкъар поэт шуёхуну тукъумун къырыргъа унамайды. Не бек къаты болуп сюелселе да, – угъай дейди. «Коржавин кёчюрген назмуланы бек багъалайма, аласыз китабымы чыгъармагъыз», – деп тохтаиды.

Айтханын да этдиргенди! Закийге угъай деялмагъандыла.

Белгилисича, Къулий улу кѣп тыш къыраллада болгъанды. 1972 жылда ол Расул Гамзатов эм башха поэтле бла Парижде назмуларын окъугъан эди. Француз газет «Монд» аны юсюнден былай жаза эди: «Творчество Кайсына Кулиева – это шедевр мировой культуры. Он стоит в одном ряду с гениальными поэтами мира – Данте Алигьери, Байроном, Пушкиным, Мицкевичем, Лоркой. Кулиев – не просто поэт. Он больше чем поэт. Кайсын Кулиев – поэт в философии и философия в поэзии».

Айтхылыкъ поэт адам улусуну къадарына къайгъы этеди. Дунияда боллукъ палахланы, билгишча, алгъадан сезеди. Алай эсе, поэт саулай адам улуну къадарына жууаплыды, къыйынлыкъ болмазча мадар этерге керекди – айттыргъа, жазаргъа, къычырыргъа. Тынгыларгъа, сансыз болургъа эркин туююлду.

Къулийланы Къайсын – дуняны айтхылыкъ, бек бай чыгъармачылыкъ болгъан, игиликге, тенгликге, тюзлюкге, шуѣхлукъгъа чакъыргъан огъурлу поэтлеринден бириди. Аны мудах, къайгъыдан толу назмулары кѣп болгъанлыкъгъа, ала адамгъа къууанч, жарыкълыкъ, таукеллик тежейдиле, къыйын сагъатында анга жол кѣргюзтедиле.

Ол ѳз халкъыны фольклору бла бирге, дуня классиканы да иги билгенди. Андан айтханды Борис Пастернак Къайсыннга: «Сизде тюбешгендиле Кюнбатыш бла Кюнчыгъышны энчиликлери, айырмалылыкълары да. Сиз а ол башха-башха культураланы ортасын сайлай, тѳрелерин бирикдире билгенсиз».

Терен сезими болгъан, дуня палахлары жюрегин жырып ѳтген, хар нени алчы адамча ангылагъан, жашауунда, чыгъармачылыкъында да кишилиги болгъан акъылман поэт эди Къайсын.

Поэтни дунясы – ол уллу, бийик культураны дунясыды. Бошдан сюймегенди Къайсын энчилеп Кязимни, Пушкинни бла Лермонтовну, Гѳтени, Блокну, Тютчевни, Руставели бла Фетни, Пастернакны бла Есенинни, Гогенни бла Сарьянны... Кеси да алай айтъучу эди: «Дунясында акъыллыладан, эслиледен юлго алгъан, аладан юйреннген адамды эм акъыллы». Анстан айтмай эди Арсений Тарковский да былай: «Къулийланы Къайсын – адам саны аз халкъны поѳтиди, алай а ол адам улусу дуня башында къурагъан бек алапат поэзияны бек бийигине чыгъалгъанды. Назмуларында ѳз миллетини атындан сѳлешгенликге, ол – битеу да дуняны поѳтиди. Ма ол зат бек сейирсиндиреди мени аны назмуларында».

Поэт кесини биринчи юйдегиси Залийханланы Тамара бла бирге 1935–40 жыллада Москвада ГИТИС-де окъугъан

эди. Студент заманларында окъуна алагъа къызчыкъ тууады – Жанна. Ол филология илмуланы кандидатыды, Нальчикде жашайды. Атасына атап, эки китап жарашдырып басмалагъанды – «Остаться в памяти людской» эм «Я жил на этой земле».

Экинчи юйдегиси ингушлу къыз Мака Дахкильгова бла уа Къулий улу кёчгюнчюлюкде танышхан эди. Мака, филолог, болмагъанча ариу тиширыу эди. Алагъа юч жаш туугъанды: Элдар, Алим, Азамат. Элдар Москвада ВГИК-де окъугъанды, белгили сценаристди. 1986 жылда аны «Раненые камни» (атасыны поэзиясына кёре) деген сценарийи бла суратлау фильм салыннганды. Москвада жашайды. Алим ГИТИС-ни тауусханды, актёр эм режиссёр усталыгъы барды. Американы Лос-Анджелес шахарында жашайды.

Азамат Ленинградда Репин атлы Художество академияны тауусханды. 1997 жылдан башлап, кёп жерледе энчи сурат кёрмочлери болгъанды: Биринчи Чегемде атасыны юйюнде-музейинде, Нальчикде, Краснодарда, Тюркню Анкара шахарында бир ненча кере эм башха жерледе да. Бусагъатда Тюркню Стамбул шахарында жашайды.

Артда уа Къайсын актриса Къулбайланы Элизат бла юйдегили болады. Жашлары Ахмат Чегем районну налог инспекциясыны таматасыны орунбасарады. Атасыны атына кир кьондурмагъан уланды.

Бюгюн-бюгече да Къулийланы Къайсынны жүрек тазалыгъы, халаллыгъы, акъылманлыгъы да кесине миллионла бла адамланы сагъайтып тургъаны сейир туююлдо. Аны: «Къайсын а бюгюн не айтыр эди?» – деп излейдиле. Ол адамлагъа суймеклигин, фахмусун да къызгъанмагъанды, тегерегине огъурлулукъ нюрюн чомарт жая билгенди.

Къайсынны аты, Пушкиннича, Лев Толстойнуча, башха закийленича, эсден кетмей, жарыгъанлай къаллыгъы хакъды. Малкъар халкъ сау къадар, Къайсын, аны жүрек уруууча, дайым биргесинеди!

МАЛКЪАР

Мени бийик журтум, сен –
Къууанчым, жарсыуум,
Мени кём-кёк журтум, сен –
Ётмегим эм сууум.

Кёп кыйналгъан журтум, сен –
Жюрегим эм оюм.
Саулай къалгъан журтум, сен –
Жиляуум эмда тоюм.

Акъбаш таулу журтум, сен –
Умутум эм жырым.
Суху суулу журтум, сен –
Жашауум, къабырым.

Кёрюнсенг да тюшюмде,
Жарыкъ бийик атынг, – насыплы,
Тилемем мен кишиден
Сен барынгда бир затны.

Сенсе кечем, кюнюм да
Кючюм, кючсюзлюгюм.
Сен – мени ёлюмюм да,
Сен – ёлюмсюзлюгюм!

Республиканы биринчи Жигити

**МЫЗЫЛЛАНЫ Таубий
БИТИРЛАНЫ Аминат**

**БАЙСОЛТАНЛАНЫ
АЛИМ**
(1919–1943)

Тауланы жашы – Балтиканы илячини. Малкъар халкъны айтхылыкъ уланы, Совет Союзну Жигити деген эм сыйлы, эм даражалы атха бизни республикадан бек биринчи тийишли болгъан батыр. Тенгизчи лётчик-истребитель, гвардияны капитаны Байсолтанланы Юсюпню жашы Алимге ол ат СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла 1942 жылда 23-чю октябрьде аталгъан эди. Андан аз алгъарагъ’ а ол Къызыл Байракны ордени бла эки кере да саугъаланган эди.

Алим Аскер-тенгиз флотда 1937 жылдан башлап къулдукъ этгенди. Ол аскер буйрукъну толтурургъа 380 кере учханды, Ленинградны эм Эстонияны тийрелеринде гитлерчи аскерле жыйылган жерледе разведкада 27 кере болгъанды. 50 хауа сермешге къатышханды. Негерлери бла бирге 21 самолётну, кеси жангыз а 10 фашист самолётну кюйдюргенди (8-син хауа сермешде, 2-син а жерде).

Бийик Малкъарда туугъан ёхтем эм жигит жашны ахыр юйю Балтика тенгизи болгъанды... Анга тюгел 24 жыл окъуна толмагъан эди...

Байсолтанланы Алим Чегем районну Яникой элинде туугъанды. Уллу юйюрге ёсгенди. Атасы Юсюп бла анасы Таужан жети сабий ёсдюргендиле: Сафар, Магомет, Алим,

Исмайыл, Зулкърний, Узейир эм Марзият. Школдан сора Алим Нальчикде педучилищеде окъугъанды эм шахарда болгъан аэроклубха да жюригенди. Ызы бла Ейск шахарда аскер-тенгиз авиация училищеге киргенди. 1939 жылны ахырында уа аны Балтиканы истребительный авиополкунда иедиле.

Нальчикде аэроклубда, Ейскде тенгиз авиациягъа лётчик-истребительле хазырлагъан училищеде окъугъанында да, Алим чөрчеклиги, ангылаулугъу, самолётну хар затын да билирге итиниуюлюгю бла айырмалы болгъанды. «Бу керти да тау къушду», – деучю эдиле юйрениуледе аны учханына жерден къарагъан инструкторла.

Лейтенант чыны бла Байсолтанланы Алим аскер къуллугъун бардырлыкъ жерине келеди, эскадрильяда аны бла бирге учарыкъ жашла бла танышады. Жарыкъ келлю таулу батыр мында кесине керти шуёхла да табады. Аскер юйрениуле уа къыстау бардырыладыла, жашланы усталыкъларыын ёсдюредиле. Кёп да бармай а Финляндия бла уруш башланады. Финн урушда кёргюзтген кишилиги ючюн Алим Къызыл Байракъны ордени бла сауғаланганды. Ол заманда бу орден алай кёплеге берилмегенди.

Уруш башланырны аллында Алим оруслу къыз Вера бла юйдегили болады. Ол Май районну Котляревская элинден эди. Ала Нальчикде педтехникумда окъугъанда танышхан эдиле. Алим хауа сермешде жоюлгъанда, аны жашы Валерийге жылдан бир кесек атлагъан эди. Ол да, атасыча, авиацияда къуллукъ этгенди. Авиацияны подполковниги, пенсиядады. Аны да эки жашы барды: Алим бла Вадим.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Балтика тенгизни фашистлени суу башында, суу туюнде айлануучу кемелери толтурадыла. Ленинградны кёгюнде уа гитлерчи самолётланы гюрюлдеген тауушлары кече-кюн да тохтамайды. Алимге да немислиени айырмалы лётчиклери бла урушну биринчи кюнлеринде окъуна туюбширге туюшгенди. Урушну ал кезиуюнде фашист авиация хауада бийлик этгенлей тургъаны белгиледи. Жауну самолётлары, бизникиледен кёп болуп, аскерлерибизге уллу халеклик сала эдиле. Аны себепли Байсолтан улу жаяу аскерлеге болушургъа артыкъда бек суюгенди. Аны звеносу Перновдан Марьяногъа баргъан жолда душманны мотоциклле бла келген жюзге жууукъ офицерин бла солдатын къыргъанды.

Не тюрлю къыйын борчну буюрсала да, Алим аны толтурмай къоймагъанды. Фашист самолётла бизникиледен кёпмюдоле деп бир заманда къарамагъанды. Араларына кирип, къызыу сермешгенди.

Кюнлени биринде Байсолтан улу къуллукъ этген тенгиз

авиация полкга Балтика флотну Аскер-Хауа Кючлерини командуючиси генерал-лейтенант Самохин келеди. Полкнуну командирина, картада бир точканы кёргюзтюп, былайгъа бек иги лётчикледен бирин жиберигиз, дейди. «Фашист самолётла тургъан жерни суратха алдырыргъа керекди», – деп ангълатады.

Полкнуну командири, Байсолтан улуну чакъырып:

– Бу кыйын, кьоркьуулу ишни сенден башха кимге ышаныргъа билмейме, – деди.

– Хар затны да тап этербиз, жолдаш командир, жарсымагъыз, – деп кетди Алим.

Ол душман аэродромну башындан билмей тургъанлай чыгып къалады. Самолётун иги да энишге тюшкюрюп, чархларын да бошлайды. Немислиле совет истребитель алагъа кесинлей жесирге келген сунуп, атдырмайдыла. Таулу батыр а, аэродромну башында эки кере тегерек айланып, немисли зенитчиклени да пулемёт бла атып, кёкге жумулуп кетеди. Аэродромну да суратха алдырып! Экинчи кюн а бизни бомбардировщиклерибиз фашист аэродромну чачтук этеди.

Алим 4-чю гвардейский авиаполкда къуллукъ этеди, кеси да 3-чю эскадрильяны командирина заместители болуп. Кертилиги, адамлыгы, батырлыгы ючюн аны нёгерлери бек суйгендиле, бек ышангандыла. Ленинград фронтада авиация белюмлени арасында гвардиячы деген атны Байсолтанов къуллукъ этген полк биринчиледен болуп алгъанды. Алим эм аны нёгерлери – украинлыла Пётр Бринько бла Алексей Антоненко, дюгерли Геннадий Цокалов, оруслу Михаил Васильев эм башхала хауа сермешледе бир бирлерин туугъан къарындашлача кьоруулагъандыла. Артадан алааны барысына да Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды.

...Бюгюн самолётла учмайдыла. Лётчикле, техникле, алайда аскер къуллукъларын бардыргъан башхала бирер зат бла жубанадыла. Алим а юйюне письмо жазады: «Багъалы анам! Сени письмонгу алдым, сау-эсен болгъаныгъызгъа къууандым. Мени да жокъду хатам. Жауну самолётларын агъызама. Тенгизни башында учханыма кьоркьгъанынгы билеме. Жарсыма, анам, бир зат да болмаз. Жигит жашла бардыла биргеме.

Мен да санга бек тансыкъ болгъанма. Кьоншуда, тийреде адамланы, тауларыбызны кёрюрге термилеме. Не этериксе, заман алайды. Эшта, гитлерчи малгъунла ууатылгъынчы, сизни кёраллыкъ болмам. Сау-саламат тюбешейик. Сени Алиминг».

Байсолтан улуну письмосун бошагъаны бла аны штабха

чакыргъанлары тенг болду. Полкнун командиринден энчи буйрукъ алып, ол кесини къаууму бла душманла таба учду. Гитлерни къара чаукалары уа, «мессерле» да «юнкерслени» къоруулай, бизни аэродромубузгъа келе эдиле. Бийик кёкню кенглигинде къаты уруш башланады. Алда келген бомбардировщикни Алим агъызады. Тенглери да юч самолётну кюйдоредиле. Сау къалгъан немислиле кеслериникиле жанына къачадыла. Бизникиле уа сермешден къоранчсыз чыгъадыла, эки самолётубузгъа душман заран салгъанларын айтмасакъ.

Кесини аскер ишлерини юсюнден Байсолтанланы Алим былай жазгъанды: «Авиацияда 1937 жылдан бериме. Акъ финнле бла къазауат этгенме. Ата журт урушну биринчи кюнюнден бери фронтдама. Фашистлени жаяу эм атлы аскерлерине, окъ топлары болгъан жерлеге чабыууллукъ этгенме. Кемелерин суу тюбюне батдыргъанма, самолётларын агъызгъанма. Мени истребителими да кюйдюргендиле. Жана тургъан самолётдан секиргенме. Кесими ёллюк суннган эдим. Кёресиз да, саппа-саума! Гитлерчиле бизни абызырарыбызны, кёлсюзлюк этерибизни сакълай эдиле. Алай жау муратына жетмеди.

Ким чыдаса, хорлам аныкъы боллугъун эсибизде тутабыз. Ата журтубузну чыдамлыгъы хар бирибизни къатылыгъыбыздан, батырлыгъыбыздан къуралады. Биз а чынтты жигитлеча сермеширге керекбиз! Елюмден къоркъмай, алай сермеширге! Къаныбыз-жаныбызны аямай!

Дагъыда бир затны юсюнден. Бек къыйын кезиуледе звенубуз къаты биригирге керекди. Алайсыз биз борчубузну толтураллыкъ тюйюлбюз. Биреу – барыбыз ючюн, барыбыз да – биреу ючюн! Ол бизни жоругъубузду».

...Фашист самолётла, сатыр-сатыр тизилип, бизникиле орналгъан жанына ашыгъадыла. Алимни звеносу къара къузгъунланы алларына чыгъады. Аны оюму былайды: «Душман авиацияны фронтну чегинден ётдюремезге! Жаяу аскерлерибизни, аэродромубузну башларындан бомбала тёкдюремезге!»

Жууукълашхандан сора, Байсолтан улу алда келген «мессерге» чабады. Гитлерчиге тутхан жолун тюрлендиртеди, манёвр этип башлайды. Алим аны ызындан къыстау болады. Немисли лётчик пулемётдан, топдан да атады. Алим да кесин илишаннга алдырмайды, ары-бери бурула, ёрге уча, энишгерек тюше, хар тюрлю фигураланы эте, душманнга хорлатмазгъа кюрешеди. Фашист, ызындан къуугъан совет лётчикден къутулур муратда, энишге кетип башлайды. Сора, жангыдан ёрге кётюрюле келип, ёз аэродромлары таба тебирейди. Эштада, ол совет асны кеслери-

не элтип, жангыз истребительни тынч агъызыргъа итине болур эди. Алим терк окъуна аны юсюне чабады. Ол жиберген топ окъла душман машинаны «быдырына» тиедиле... Самолёт, къара тютюн этип, энишге кетеди. Гитлерчиле, бомбаларын къайры болса да тегюп, ызларына къчададыла.

Голубев Василийни эскадрильясы кеп хауа сермешлеге къатышханды. Эм алгъа ол кеси, аны ызындан а Алим бара эди. Ала, бирлешип, кеп кере бирге бардыргъандыла атакаларын. Душман самолётланы тизгинлерин буза, бирин кюйдюре, башхасын жаралы эте... Алим а командирни кез туурадан кетермей эди. Аллай сермешледен биринде юч самолёт Голубевни ызындан тюшгенлерин эслейди. Алда самолётну ызындан болуп, Алим аны къара тютюнюн бардырады. Ол кезиуде Голубев, кеси да бирин агъызып, Байсолтан улугъа:

– Алим, энди мени къоруулагъанынгы къой да, тап тюшгенинги ат! – деп билдирди. Буйрукъ башхалагъа да берилди.

Бу сермешде жауну онюч самолётун агъыздыла. Эскадрилья кесини аэродромуна къоранчсыз къайтды. Полкну командованиясы уа Голубев Василийни, Байсолтанланы Алимни, Кожанов Пётрну къыралыбызны бек сыйлы саугъасына кёргюзтдю. Бир эскадрильядан бир жолгъа ючеуленнге берилген эди Совет Союзу Жигити деген бек бийик эм сыйлы ат.

1943 жылда июнь айда уа, госпитальдан чыкыгъандан сора, Байсолтанланы Алим, кёкюрегинде Алтын Жулдузу бла, туугъан эли Яникойгъа къысха отпускга келеди. Анга чынтты Жигитгеча тюбейдиле. Къалай къууана эди, къалай ёхтемлене эди миллети айтхылыкъ Жигити бла! Алим а, анасына СССР-ни Баш Советини Президиумуну Грамотасын бере:

– Бу мени саугъамды санга урушдан, анам. Муну, тас этмей, иги сакъла. Ол заманда санга бир заманда да, бир киши да тиймез. Бу мени Совет Союзну Жигити деген сыйлы атым болгъанына шагъатлыкъ этген грамотады, – деди.

Билеми эди батыр, таза жүрекли Алим аны халкъына келлик къара кюнню? Къара чёпге тюшген миллетлени эшитген а болур эди, ансы, анасына грамотасын бере, алай айтмаз эди. Ийнана эди алыкъа аны жаш жүреги къыралны Жигитини анасына киши базынып тиймез деп... Жигитни миллетин къаралап, дунияда эшитилмеген зорлукъ сынагырла деп. Ол ийнаныуу бла кетди фронтха. Арадан юч ай да озгъунчу ёллюгюн да билмей...

Ол кеп жигитлик этгенди урушда, биргесине учхан лётчикле кеп кере шагъат болгъандыла аны батырлыгъына. Газетледе да жазгъандыла малкъарлы лётчикни юсюнден.

Нёгерлери анга кеслеринеча ышангандыла, уллу хурмет этгендиле. 24 жылы толмагъанлыкъгъа, Алим кёплеге юлгю эди. Ол Ханкону, Таллинни, Ленинградны, Кронштадтны, Балтий тенгизни башларында уруш этгенди. Немис лётчикле аны кёкде олсагъатдан таный эдиле. «Байсултанов кёкдеди!» – деп, юч кере къатлап билдире эдиле ала бир бирлерине. Андан асыры къоркъгъандан. 1968 жылда Яникойгъа келгенде айта эди ол хапарны Василий Голубев.

...1943-чю жылны 23 сентябрини кюню бирда болмагъанча ариу кюн эди. Чууакъ кёк жюрекни къууандырады. Байсолтан улу учаргъа хазыр болуп тургъан жангы истребительни къатына келди. Дагъыда юч «ЛА-5» учаргъа буйрукъ сакълай эдиле. Алим энди боллукъ сермешни къалай бардырыргъа кереклисини юсюнден сагъыш этеди...

Ол кезиуде учаргъа буйрукъ бериледи. Къарап-къарагъынчы самолётла кёкге кётююдюле. Гитлерчиле бизникиледен талай кереге кёп эдиле. Къазауат этмей жанларгъа уа онг жокъ.

– Хазырланыгъыз! – деп буюрду Байсолтан улу нёгерлерине. – «Сокол», ызымдан кел! – деди кесини нёгерине уа.

Ала душман самолётлагъа бетден-бетге жууукълашдыла. Алим башхаладан ёхтемирек келген немислини алды илишаннга. Ол, жанып, тенгизге ташайды. Бу бир жанына болуп, башха самолётха чабар умут этгенлей, башында булутчукъну ичинден эки самолёт чыгъып, аны таба чапдыла. Ызындан келген тенги бла ала таба бармасала, болум къыйыннга кетерин ангылап, бурулуп къарады. Аны къоруулагъан лётчикни фашист самолётла бла жан къазауат этгенин эследи. Байсолтан улу болушлукъсуз къалгъанын ангылады. Ол кезиуде жан-жанындан жетдиле. Алим башындан келгенледен бирин агъызды. Алай кесини самолётуну моторуна да окъ тийди. Жана башлады. От кабинагъа да жетди. Алим ахыр кючюн, усталыгъын салып, топ огъу тауусулгъунчу къазауат этди. Кийимлери кюйюп, самолёт да бу айтханни этмей башлагъанында, жаралы лётчик истребителдин жууугъуракъ келген фашист самолётну юсюне бурду. Эки машина да, бир бирине тийип, хауада чач-тюк болдула... Тауланы жигит уланын Балтика тенгизи жутду...

Сентябрьни ахыр кюнлеринден биринде Яникойда Байсолтанланы Юсюпню юйюне экеулен келдиле – граждан кийимлери бла. Къолларында сумкалары да бар – анда уа Алимни кийимлери... Малкъар батыры, республиканы биринчи Жигити, сермешде къалай жоюлгъаныны юсюнден хапарны да ала айтдыла. Арбаз къарангы, такъыр да болду... Анасыны кёзлери уа жиялукъладан зат да кёрмей эдиле...

Жарым жыл да озгунчу уа битеу малкър халкъ бла бирге Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни ата-сы бла анасы төрт акъылбалыкъ болмагъан сабийлери бла сюргюнню зорлугъун сынадыла. Батырланы да батыры Алимни, фронтда фашистле бла сермешген къарындашы Сафар, алача башха жигит таулу жашларыбыз а узакъда эдиле, урушда... Алимни насыбы да болур эди ол артыкълыкъны кѳрмегени... Урушдан къайтхан жигит солдатла, офицерле, кѳкюреклери уруш саугъаладан толуп тургъанлай, «спецпереселенецле» болгъан эдиле. Фашистлени сермешледе хорлагъанла, топ окъларын сууутханла Орта Азияда ачыудан ѳле эдиле, тюзлюк ѳлген къыралда...

Байсолтанланы Алимге аталгъан назмула, жырла да кѳпдюле. Аны юсюнден китапла да жазылгъандыла: Занкишиланы Хусейнни «Сын гор – сокол Балтики», Мызыланы Таубийни «Алим Байсолтанов – легенда Балтики», Гуртуланы Салихни «Алим Байсолтанов» деген поэмасы...

Боташланы Иссаны Байсолтанланы Алимге аталгъан бу назмусу уа халкъ жыргъа айланып къалгъанды:

Сабийлигинден сен бийиклени
Сюйюп ѳсгененг таулада,
Сен къыралынгы къушу болгъаненг,
Уча эдинг булутлада.

Сен ѳлнорме деп къоркъа билмеген
Бир батыр лѳтчик болгъаненг.
Къыралыбызгъа душманны иймей,
Къурч къала кибик тургъаненг.

Совет лѳтчикле, тау къушла кибик,
Кѳк бийигинде учханда,
Фашист лѳтчикле къача эдиле,
Алим ызларындан болгъанда.

Жигитлигинг, батырлыгъынг, Алим,
Битеу къыралгъа айтылгъанд,
Балтий тенгизи сени жутса да,
Атынг халкъынг бла къалгъанд.

Къыралыбызны душмандан сакълай,
Бергененг батыр жанынгы.
Жырларыбызда жашарса, Алим,
Унутмазбыз биз атынгы.

«Салам алейкум, народный!»

БИТИРЛАНЫ Аминат

КЮЧЮКЛАНЫ МАГОМЕТ

(1919–2006)

Россей Федерацияны эм Къабарты-Малкъарны халкъ артисти, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты, гвардияны отставкадагъы капитаны, Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну биринчи эм экинчи даражалы орденлери эм кѣп майдалла бла саугъаланган аскерчи, халкъ ийнагъы Кючюкланы Шабазны жашы Магомет сахна искусствобузну фахмусу бла къууатлы, къыйматлы да этген уллу артист эди. Урушда кѣргюзтген батырлыгъы ючюн, не къыйынлыкъда да бюгюлмей, жашау кѣллю бола билгени ючюн, башхалагъа эс тапдыра, игиликге ийнандыра билгени да ючюн Кючюкланы Магометни уллу-гитче да чексиз бек суйгендиле. Ол малкъар сахнаны жарыкъ-жарыкъ жанып турлукъ жулдузу болгъанлай да къалгъанды.

Магомет сахнагъа чыгъар-чыкъмаз, бир сѣз окъуна айтхынчы, анга гюрюлдеген къарсла бла тюбей эди халкъ – алай уллу эди миллетини соймеклиги анга. Театрда ишлегени къадар (75-жыллыгъына да ол хайт деп тюбеген эди), къыйын ауруу аны хорлагъынчы, ол малкъар сахнаны берекети болгъанлай тургъанды. Артистни иши къыйын эсе да, огъурлуду. Бизни республикада, андан тышында да Кючюк улу онла бла минглени къууандыргъанлай, кѣллендиргенлей, игиликге ийнандыргъанлай тургъанды. Андан

жоралагъанды анга КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти
Мокъбаланы Магомет кесини «Халкъ адамы» деген бу ала-
мат назмусун да:

Сен, жарыкъ Таулу, кечеден, кюнден
Дерс ала, аудунг кѣп бийик аууш,
«Аллах бизни оюндан-кюлкюден
Айырмасын!» – дейсе, эте алгъыш.

Чариште ат жан атады алгъа,
Сен да алай келгенсе ъмюрде.
Боран кече къонар жерсиз къалгъан
Уясыз къушча да болдунг бирде!

Палах тейриси танытып кючюн,
Малкъаргъа таш жауунла жаугъанда,
Эмен чюйле жаргъанча тюкгючню,
Жюреклени терс даула жаргъанда.

Жазда кырдык чыкъмай къалмазына
Ийнаннганча, ийнандынг тюзлюкге.
Таяндынг кишилик къаясына,
Зорлукъ, хорлукъ да тыйгъанда тикге.

Умут юздюрмедиле жанынга
Иги къууум, эркин чыдам, тѣзюм.
Бош къалгъан тау элдеде жангыдан
Таулула от жагъып кѣрдю кѣзюнг.

Биргебизге сен болсанг, отубуз
Бютюн жарыкъ жанады!

Бийикге

Учады, зурнукча, умутубуз,
Чакъыра къууанчха, игиликге.

Сени бла татыулуду аш-суу,
Къыйынлыкъгъа сени бла тѣзген
Тынчыракъды, – жан эритген жарсыу, бушуу
Селейгенча кѣрюнеди бизге.

Халкъ ийнагъы! Алгъыш сѣзюнгю мен
Къатлайма, ол ауума жараша:
«Аллах бизни оюндан-кюлкюден
Айырмасын!» Энтта жюз жыл жаша!

Кючюкланы Шабазны жашы Магомет 1919 жылда 15-чи
октябрьде Черек районну Огъары Малкъарда Зылгы деген
элинде туугъанды. 1932 жылда Нальчикде пионер слѣтха

къатышханды. Мында жырлагъан, тепсеген да эте эдиле. Къулийланы Къайсын бла да мында танышадыла. Магомет – Малкъар ауузундан, Къайсын а – Чегемден. Ол кезиуде Магомет Нальчикде интернатда окъуй эди. Алай бла башланады аланы шуӊлукълары.

Бир кере уа Къайсын, Магометге келип: «Окъургъа сюе эсенг, кел Москвагъа барайыкъ. Андан адам келгенди – иги жырлай, тепсей, ойнай билгенлени сайларыкъдыла», – дейди. Алай бла, тамата къарындашы Наний да ата-анасындан эркинлик алып, Магометге ыразылыкъ береди. Къайсын а шуӊхундан эки жылгъа тамата болгъанды. Москвадан келген И. Я. Судаков эди. Экисин да ол театр студиягъа алады. 1935–40 жыллада ала Луначарский атлы театр институтда окъугъандыла.

Биринчи профессионал малкъар студия Москвадан 1940 жылда юч диплом спектакли бла къайтханды: Лопе де Веганы «Къой шауданы», Вс. Ивановну «Бронепоезд 14–69», Ж.-Б. Мольерни «Скапенни хыйлалары». Къабарты-Малкъарда профессионал театр сезонну бизни малкъар студия Лопе де Веганы «Къой шаудан» деген оюну бла ачады. Ол бизни миллет тарыхыбызда бек магъаналы, къууанчылы ишледен бири эди. Пьесаны уа малкъар тилге Къулийланы Къайсын кӊчюрген эди. Малкъар студия оюнун 1940 жылда 26-чы октябрьде, къабартылыла уа 27-чи октябрьде кӊргюзтгендиле. Аны себепли 1940 жылда 26-чы октябрь республикабызда профессионал театрны ачылгъанына саналады.

1940 жылны ахырында уа жашланы асламын аскерге аладыла. Узеланы Мусса, Бачиланы Атлы эм Кючюкланы Магомет бирге тюшедиле. 1940 жылдан 1948 жылгъа дери Кючюк улу Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этгенди, Уллу Ата журт урушха тири къатышханды. Урушну Берлинде гвардияны капитаны деген чын бла бошагъанды. Бир неча кере ауур жаралы эм контузия болгъанды. Латвияда, Белоруссияда, Днепр, Днестр, Прут деген уллу череклени жагъаларында баргъан сермешлеге, кӊп сахарланы азатлаугъа къатышханды.

Фронтда Кючюк улу кесине кӊп шуӊ тапхан эди. Жашау нӊгери Вера Морозова бла да анда тюбешгенди. Ала Берлиннге дери бирге баргъандыла. Магомет ауур жаралы болгъанда, анга къан къуяргъа керек эди, Вера уа ол заманда кесини къанын бергенди. Алай бла ала бир юйюрлю боладыла. Алагъа юч сабий да туугъанды: Люда, Лариса, Аслан. Ала барысы да Нальчикде жашайдыла. Юйдегиси Вера уа 90-чы жылланы аллында ауушханды.

Алай Магометни биринчи суймеклиги да болгъан эди.

Аны эсгере, Кючюк улу былай айтхан эди: «Москвада мени бла бирге Биттирланы Жаухар деп бир ариу кыыз окъуй эди. Сёз да тауусхан эдик, манга жаулукъчугъун да берген эди. Аскерден къайтханлай, бир юйор къуаргъа эди умутубуз. Алай ким биледи къадарын? Мен 1948 жылгъа дери тургъанма аскерде. Урушда уа Верагъа тюбедим... Ауур жаралы болгъанымда, къатымдан да кетмей къарагъанды, къанын бергенди. Бек иги эди манга. Жаухарны да унутмай эдим, Вераны да къоюп кеталмадым... Урушну уа кыйыры-чеги кёрюнмей эди. Артда, юч сабийли ата болгъандан сора, арада 18 жыл озгъандан сора, тюбешдим Жаухар бла. Ол а Орта Азияда да сакълап тургъанды мени. Биз бери ата журтубузгъа къайтхандан сора тюбедик аны бла. Уялгъандан, кёзлерими энишге ийген эдим, абызырагъан эдим, жаш адамча. Ол кертичи болду айтханына, мени къадарымы уа уруш башха жанына бурду. Вера тауча сёлеширге да юйренген эди, юйор жашауум да тап эди... Алай Жаухарны аллында терслигим а жүрегими эгегенлей келеди...»

Урушда Кючюкланы Магомет Павел Фёдорович Батицкий бла да уллу шуёх эди. Генерал Батицкийге адъютант керек болгъанда, ол ишге Павел Фёдорович малкъарлы жашны сайлайды – кертилиги, батырлыгъы, кишилиги ючюн. Артда маршал болгъан Батицкий ма былай айтханды татлы нёгерини юсюнден: «Фронтда кесингеча ышанган нёгеринг бар эсе, не узакъ жол да кысха кёрюнеди, не кыйын болумда да абызырамайса. Мени хар заманда да аллай шуёхларым болгъандыла эм аланы араларында бек багъалы кёрген шуёхум Кючюкланы Магометди. Сермешледе ол мени окъдан сакъларгъа кюрешип тургъанды. Алай адамла ёмюрде да эсингден кетмейдиле».

Батицкий ёлюп кетгинчи, ала шуёхлай къалгъандыла. Шуёхун ахыр жолгъа ашырыргъа да баргъан эди Магомет. Аны юйоруу бла да байламлыкъ жүрютүп тургъанды.

Къулийланы Къайсын къайда, къалайда тюбесе да: «Народный, салам алейкум!» неда: «Народный, сен а не айта-са?» деучю эди Магометге. Закий поэтибиз Къайсын Магометни фахмусуна анстан баш урмай эди, «народный» деп да керти алай санап айтханды. Къайсын ёлгенде, Кючюк улу анга кемсиз бек кюйген эди. Шуёхуну осуятын толтура, Магомет Къайсынны Чегемде кеси кёлуу бла асырагъан эди. Жиляй-жиляй, кюе-кюе... «Мени насыбым болса, Къайсын да, Аскер да менден алгъа кетмез эдиле жашаудан, – деучю эди Магомет. – Адам Аллах буюргъан къадарын жашамай, кёрюрюн кёрмей кетмейди. Батицкий кеси заманында таулуланы кёчюргенлерин манга билдиртмегенди, жан аурутуп. КГБ-ны келечилерине ол заманда

«СМЕРШ» дей эдиле. Аладан бири келип, Батицкийге адъютантынг аскерден кетерге керекди дегенинде, ол а «смершчини» аузуна ургъанлай этгенди. «Магомет жигит, ёхтем адамды, кесине бир палах иш этер», – дегенди. Мен а 1944 жылны ахырында, жууукъларымдан кёп заманны къагъыт алмагъанымдан сора, къабартылы актёр Алий Тухужевге жазама. Ол, жаралы болуп, юйюне келип тура эди. Ма ол билдирген эди манга малкъар халкъгъа жетген зорлукъну... Тюз бёрюча улуй эдим, аны эшитгенде. Кёкге къарап улуй эдим, торлукъча бурула... Жаханым не зат болгъанын ма ол кюн толукъ сынадым. Аллай кюйюклюкню жауум да сынамасын».

Кючюкланы Магомет туугъан жерине 1956 жылда келеди, биринчилени санында. Аны Культура министерствогъа инспектор этип аладыла. Бираздан а малкъарлыла толкъун-толкъун къайтып башлайдыла. Магометни Къыргыздагъы жууукълары да жыйыладыла. 1958 жылда уа, малкъар театр ачылгъанлай, Магомет министерстводан термилип тургъан сахнасына кетеди.

«Адамларыбызны кёбюсю театрны ачылгъанына, оюну-бузну кеси тилибизде кёргенлерине, эшитгенлерине асыры къууаннгандан, жилягъан окъуна эте эдиле. Биз да алагъа кёошулуп, кёзлерибизни сыйпай эдик», – деп эсгере эди ол заманны айтхылыкъ актёр, терен кючюне.

Халкъы бла бирге не кёп кыйынлыкъ кёрген эсе да, Магомет жашау кёллюлей квалгъанды, тегерегиндегилеге жарыкылыкъ нюрюн бере. Миллет культурабызны бек суйген, анга къайгъыргъан адам эди.

Артистни жашауу адамны кьол аязындача кёрюнюп турады. Къараучула энди уа Магомет сахнада бизни не бла сейирсиндирлик болур деп сакълаучу эдиле. Боташланы Иссаны, Тёппеланы Алимни, Токумаланы Жагъафарны, Жантууланы Иссаны пьесаларына кёре салыннган спектакльледе, суйюп, битеу фахмусун салып ойнагъанды. Андан сора орус эм тыш къырал драматурглары чыгъармаларына кёре салыннган кёп спектакльледе да баш рольланы ойнай, эсден кетмезлик сыфатла къурагъанды. «Таулада танг жарыйды», «Сын таш», «Сени жарыгъынг», «Сюймекликни поэмасы», «Ауанала», «Кёк къанатлы», «Нарт Ёрюзмек», «Осуят», «Эмина», «Коммунист», «Жолгъа тюшген таш», «Азап жолу», «Ай тутулгъан кече», «Хайырлы жер»... Къайсы бирин сагъыннгын!

Бир жанындан, актёрну жашауу, иши да байрамлы, тынчлыкылы да кёрюнеди. Жарык кёллю Кючюкланы Магометни таныгъан а бютюнда алай суннганды. Кесини жарысуу бла адамланы мудах этерге арталлыда суймегенди,

башхалагъа болушханды ансы. Аллах берген уллу фахмусу бла республикабызны жамауатын угъай, саулай да Шимал Кавказны да къуандыра келгенди Магомет. Чамчы актёр къаллай бир сейир бояу таба эди тюрлю-тюрлю сыфатланы къурай, жигитлерини къылыкъларын къалай тюз эм керти кёргюзте биле эди!

Миллет театрыбыз малкъарлыланы ниет байлыкъларын айнытыугъа, аланы культура эм эстетика сезимлерин ёсдюрюуге себеп бола келгенди. Бютюнда, Магометча, аллай жарыкъ, уллу фахмулары болгъан актёрланы ишлерини магъанасын а айтып айтхан да къыйынды. Аны аты миллет маданиятыбызны тарыхына алтын харфла бла жазылыргъа тийишлиди.

Магометни ойнагъанына къарай, аны фахму къудуретине къууана эм сейирсине, ол кюлсе – кюллюгюнг келе, ол тегерек бурулса – буруллугъунг, тепсесе – тепсеригинг келе, сахнадан кетсе уа – ызындан чабарыгъынг келе эди! Ма фахму десенг!

Жаланда Къабарты-Малкъарда угъай, Къарачай-Черкесни эм Дагъыстанны шахарларында бла эллеринде да аны бла тюбешиуню къараучула ашыгъып сакълагъандыла. Кючюк улу Татарстанны, Къзахстанны эм Орта Азияны сахналарында да ойнагъанды. Анга хар заманда да бек уллу, терен магъананы тутхан, эм къыйын рольланы берип болгъандыла. Алгъадан окъуна баям эди ол ойнарыкъ спектакль жетишимли боллугъу – халкъ ёз ийнагъын кёрюрге, эшитирге деп келе эди. Уллу Артист Кючюк улуну даражасы алай бийикде жюрюгенди.

«Мен Магомет деген атны эшитсем, ол манга огъурлулукъ бла, чам бла, жарыкълыкъ бла байламлыды. Тюз да ол атны эшитгенимлей, бек алгъа эсиме Кючюкланы Магомет тюшеди – Артист, Адам, Огъурлулукъ, Фахмулулукъ», – дейди аны юсюнден РФ-ни сыйлы артисти Валерий Балкизов. «Бизни театр искусствобузну айнытыуда Кючюк улуну къыйыны болмагъанча уллуду. Ол кеси – сау эпохады. Сахнада кесини энчи сыфатын, энчи ызын къоялгъанды. Ол, къыйын ауруп, ишин къойгъандан сора, театрны алгъыннгы берекети да аны бла бирге кетгенди», – дейди КъМР-ни сыйлы артисти, Магомет бла кёп жылланы бирге ишлеген Тетууланы Анатолий.

Хау, миллет искусствосун бек суйген адам бериледи ишине, Магометча. Ненча тёлнюю къууандыргъанды ол актёрлукъ фахмусу бла! Аны чамы, сёлешгени да башха эди – жюреклени жарытхан, къууанч келтирген, эс тапдыргъан. «Къайда болсам да, театрда ишлерге сую эдим... студент жылларымда, уруш жолларында, кёчгюнчюлукде да...

Къаллай уллу насыпды кесибизни Кулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрыбыз болгъаны, анда ана тилибизде ойнагъаныбыз!..» Алай айтып къууана эди Магомет хар заманда да. Малкъар халкъ жашагъан къадарда, Кючюкланы Магомет миллет искусствобузну жарыкъ жулдузу болгъанлай къаллыкды.

Зорлукъ ачыуу жойгъан жигит

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алай

УММАЙЛАНЫ МУХАЖИР

(1922–1948)

Ол жаланда жыйырма алты жыл жашагъанды. Алай аны ол кысха ёмюрчюгю окъуна зауукъ жашау дегенден кери эди. Тёрт жылы – уруш ёртенинде, ызы бла да – ыспассызлыкъ, кёчгюнчюлюк учузлугъу... Окъ жаралары жана тургъан, анга уа зорлукъ, артыкълукъ азабы да къошулуп, ачыудан жүреги жарылып ёлген Жигит Таулу. Гитлерчиледен шахарланы, эллени азатларгъа керек болгъанда, гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажирге, аны ротасына да къор бола келип, жалгъан дау бла малкъар халкъны репрессиягъа къалдыргъанларында уа, аны этген жигитлигин, къыйынын да сыйырып, урлап кюрешгенлеге сюдю бир Аллах кесиди...

Эртге-кеч болса да, тюзлюк тохташдырылмай къалмайдды. СССР-ни биринчи Президенти Михаил Горбачёвну Указы бла Уммайланы Махаметгерийни жашы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъанды (ёлгенден сора).

Къырал башчысы М. Горбачёвну Мухажирни эгечи Байханатха жиберген алгъышлау къагъытында былай айтылады:

«Хурметли Байханат Магометгериевна! Сени къарындашынг Мухажирге Уллу Ата журт урушну кезиуонде коммандованияны буйругъун жетишимли толтургъаны, уруш-

да этген кишилиги эм батырлыгы ючюн Совет Социалист Республикаланы Союзуну Президентини 1990 жылда 5-чи майда Указы бла Совет Союзну Жигити деген ат аталганды.

Совет халкыны Уллу Хорламыны 45-жыллыгы бла алгышлайма!

Сени саулукчу, насыплы болурунгу, суйген кыралыбызны кючлеуде этген муратынга жетеринги суйгеними билдиреме.

Санга хурмет бла Совет Социалист Республикаланы Союзуну Президенти М. Горбачёв.

1990 жылда 7-чи майда».

1990 жылда 15-чи майда уа, 46 жыл озгандан сора, Огъары Малкъарда Уммайлары Мухажирге эсертме салынырыкъ жерге таш орнатыуга аталган митинг болганды. Мухажирни иги таныган эллилери, Нальчик шахардан эм Украинаны Чертков шахарындан келген кьонакыла да аны юсюнден кеп ариу сёз айтхандыла.

Бир талай жылны Огъары Малкъар эл Советни председатели болуп ишлеген Улбашланы Сафият (жаннетли болсун) Мухажирни 3-чю, 4-чю класслада окьутханды. «Билим алыргыа суйген, фахмулу жашчыкъ болуучу эди», – деп эсгере эди ол.

Ким билсин, фашист Германия бла кьанлы кьазауатка кирирге тюшмесе, Мухажир алаамат математик (школда ол предметни бек суйгенин айтадыла) неда аты айтылган назмучу болургыа да болур эди. Аны уллу хунерине 1945 жылны май айында жазылган «Ышан Аллахха» деген назмусу да шагъатлыкъ этеди:

*...Аллахны, адамны танымагъан ит,
Ай Сталин, сен ёчюлгюн!..
Къарачай-малкъар халкыны не ючюн
Къызыл кьум тюзге кёчюрдюнг?!*

*Ачыу кюйдюрген ташлагыа эрий,
Жиляп-жарылып кыалама.
«Къоркъма, биз энтта кыайтырбыз бери», –
Дей, ташла сылай барама...*

Назмуну жазылган жылына кёре, Мухажир, уруш бошалгандан сора, тууган элине – Огъары Малкъаргыа келгенди. Къуругъан журтуна, кёзкөрмезге сюрюлген халкына жарсыуун, бу зорлукгыа, законсузлукгыа ачыуун назму тизгинлеге салганды. «Туугъан журт ючюн!», «Сталин ючюн!» деп, тёрт жылны ичинде кюн сайын атакагыа барган, ёшюню орденледен толган офицерни орунуна кесигизни салсагыыз, ол заманда ангылашынырыкъды аны жюрегини

къалай кюйгени. Къыралын къоруулай жан атып, къан тегюп айланган солдат кишиге да керек болмай къалады. Аны жюреги къалай эзиллип жашагъанын киши эслерге суймей эди.

Ол угъай эсенг, урушну жаланда кинода керген, аскер къуллукъ не болгъанын да билмеген комендантла кеслеринден эсе уллу чынлары болгъан кечгюнчю офицерлени ыспассыз этерден къалмай эдиле. Сёз ючюн, Акмолинск шахарда кичи лейтенант чынлы бир комендант малкъарлы майорну инбашларындан погонларын жыртып алгъан эди. Къалай тезерге боллукъ эди анга?! Майор керохуну битеу окъларын ол комендантны юсюне къуйгъан эди... Мухажирни да ёлген кюнню аллында кюн аяусуздан бир комендантны туюген хапарын айтадыла. Андан сора, кёлю бузулуп, къаны къайнап, ёпкесинде жарасы ачылгъанды – анда топ окъ жаркъа къалып тура эди. Къанын тыялмагъандыла...

Туугъан журтун къанын-жанын аямай къоруулагъан офицер Къазахстанда жер юйчюкде жашайды. Юй ишлеб' а башлагъан эди. Аны битдиргенлей, къатын алыргъа эди умуту. Не медет...

Аны къадарыны юсюнден сагъыш эте, «Къызчыкъ» деген назмусун окъусанг, кёлюнг толмай къаллыкъ туююлдо. Баям, суйген къызына атагъан болур эди. Ма аны бир ненча тёрттизгини:

*Къозгъама мени, ариу жан,
Жанынга къурман болайым.
Кимде туууп ёсгенинги
Къоншуларынга сорайым.*

*Къозгъама мени, ариу жан,
Кече тынчлыгъымы алгъанса,
Лакъырда эте, ойнай-кюле,
Борбайларымы къыйгъанса.*

*Жюрекчигинги билдирчи –
Жаз келечиси келгенлей.
Мени жюрегим ачылды,
Къол жсаулугъунгу бергенлей.*

*Былай ариу нек кёрюндюнг,
Айгъа кёгюрчюн къонганлай?
Элинге барып къаллыкъма,
Саулугъум иги болганлай.*

Къазауатда адамланы мингле бла къырылгъанларын керген, уруш жолларында кёп душманны къанын текген, кеси къаны да тегюлген аскерчини суймекликни юсюнден

алай ариу жазгъанына сейир этесе. Жюреги къатмагъанына, не тюрлю болумда да адамлай къалгъанына.

Гитлерчи фашизмни ууатыугъа, Хорламны кюннон келтириуге салгъан уллу къыйынына сау заманында эс бурулмай къалгъанына Мухажирни жюреги къалай кюйгенин биз билмейбиз. Ол урушда этген жигитлигини юсюнден хапар айтыргъа суймегенди, чынтты эр кишича, аскерчица, Туугъан журтуну аллында кесини борчун толтургъаннга санап къойгъанды. Уммай улуну таныгъанла: «Мухажир бет-къол жууаргъа келегин тешгенде кёрюочю эдик: этини табы асыры кёпден, бармакъ басар жери жокъ эди», – деучюдоле. Баям, таулу жаш гитлерчиле бла сюнгю урушха кёп кере кирген болур эди. «Сюнгю уруш» дегенлигибизге, кезиуледе ушкок, автомат къалакъланы, керох сапланы, бичакъланы, тап, сапер жугарчыкъланы да хайырлангандыла. Уммай улуча командирлеге «окопный офицер» дегендиле. Мухажир керти да чынтты офицер болгъанды. Хар заманда да ол ротасыны аллында кеси баргъанды, душманны траншейлерине биринчи болуп киргенди. Ненча кере жаралы болгъанын ол, эштада, кеси окъуна айталлыкъ болмаз эди.

Гвардияны тамата лейтенанты, бу чырайлы жашны ёшюнюнде Ата журт урушну, Александр Невскийни, Къызыл Байракъны орденлери, «За отвагу» майдалы жылтырай эдиле. Кертисин айтханда, «За отвагу» деген майдал солдат сауугъагъа саналады. Алай аны бла офицерлени да сауугъалагъандыла – эм жигитлерин сайлап. Мухажир да биринчи сауугъасын – ол майдалын – бек сыйлы кёргенди.

Жыйырмажыллыкъ командирни сауугъалау къагъытларындан биринде быллай жазыу барды: «Привольный элни къатында «1630» бийикликни алыр ючюн фашистле бла сермешде Уммайланы Мухажир уллу кишилик эм жигитлик юлгюсюн кёргюзтгенди, не тюрлю къыйын болумда да аскер бёлюмге башчылыкъ этерге къолундан келгенин ачыкълагъанды».

1943 жылны сегизинчи майында Мухажир солдатлары бла бирге къуршоугъа тюшеди. Аланы юслерине фашист танкла, ызларындан а автоматчыла тебирейдиле. Ол кюн гитлерчиле атакагъа беш кере кётюрюледиле. Хар жол сайын Мухажирни солдатлары, душманнга уллу къоранч сала, аны артха айландырадыла. Мухажир кеси да ротасын контратакагъа тёрт кере элтеди. Алайда рота жюзге жууукъ фашистни къырады, бир ненча танкны кюйдюреди. Хар замандача, сермешни бек къыйын жерине Мухажир кеси кире эди. Аны автомат окъларындан кёп фашист жоюлады. Ол кюн алайда этген жигитлиги ючюн Уммайланы Мухажир Къызыл Байракъны ордени бла сауугъаланады.

...Совет аскерле, кюйсюз душманни ууата, хар шахар, хар эл ючюн кеп кьан теге, алгъа барадыла. Ала бла бирге Мухажирни ротасы да. Къызыл Байракъны, Суворовну, Богдан Хмельницкийни орденлери бла саугъаланган 59-чу гвардиячы жаяу аскер дивизия Краматорск шахар ючюн къызыу сермешлени башлайды. Гитлерчиле анда къаты бегинип тохтагъан эдиле. Душманни эки жаяу аскер ротасы Мухажирни солдатларына чабыууллукъ этедиле, миномётладан кючлю от ачадыла. Уммай улу, жаралы болгъанына да къарамай, станковый пулемётну артына кеси тохтап, гитлерчилеге окъ жаудурады. Немислилени эки ротасындан хазна адам къалмайды. Дивизиягъа «Краматорский» деген сыйлы ат аталады, бизни солдатларыбыздан бла офицерлерибизден кепле орденле эм майдалла бла саугъаланадыла. Мухажирни саугъаларына уа Ата журт урушну биринчи даражалы ордени къошулады.

Биз Ата журт урушну историясындан билгенликден, Одессаны къоруулагъан совет аскерчиле кеслерини жигитликлери эм чыдамлыкълары бла дуняны сейирсиндиргендиле. Немис-фашист аскерле бу Къара тенгиз портну алалмай бир ненча айны кюрешгендиле. Бермез ючюн да бек къаты сюелгендиле. Бу шахарны азатлагъан аскерлени намысларына Москвада салют берилгенди. Алай анга кесини ротасы бла биринчи болуп кирген гвардиячы офицерни аты не Совинформбюронун билдириулеринде, неда газетледе сагъынылмагъанды. Ол – Уммайланы Мухажир эди, ёмюрледен бери жашап келген жеринден зор бла къысталгъан халкъны жашы.

Кертиди, аны Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтген эдиле. Былайда Мухажирни командирлерине дау этер жерибиз жокъду. Алай ол «бешинчи графа» уа таулу жашны къыралны бек уллу саугъасына – Алтын Жулдузгъа жолун кесген эди...

1965 жылда журналистле Ностууланы Магомет бла Гадийланы Ибрахим, Уммайланы Мухажирни юсюнден материалла табаргъа болушурун тилеп, «Коммунизмге жол» («Заман») газетни атындан СССР-ни Къоруулау министерствосуна къагъыт жазадыла. Андан а быллай жууап келеди:

«1944 жылда 10-чу апрельде Одесса шахар ючюн сермешледе жаяу аскер ротаны командири гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажир болмагъанча уллу жигитлик этгенди. Одессаны къатында душман контратакагъа кётюрюлген эди. Уммай улу, ротагъа башчылыкъ эте, гитлерчилени юч атакаларын тыйгъанды. Андан сора уа ротасын алгъа элтгенди эм шахарны къыйырына биринчи

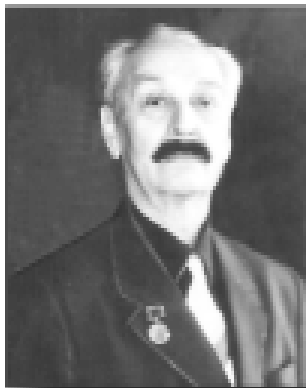
болуп киргенди. Сюнгю урушда Мухажир кеси 18 фашистни ёлтюргенди, аны ротасы уа 200 гитлерчи солдатны бла офицерни кьыргъанды. Немислилени онусун жесирге алгъанды, кёп сауутун сыйыргъанды. Душманны ызындан сюре, Уммай улу Одесса шахарны ортасына жетгенди эм кесини ротасы бла бирге дагъыда жюз немисли солдатны бла офицерни кьыргъанды».

Ибрахим бла Магомет бек ахшы иш этген эдиле. Ала жазмасала, ким биледи, Мухажирни Жигитге кёргюзтюлген кьагъытлары бюгюн да Кьоруулау министрствону архивини тапкаларында саргъалып туругъа болур эдиле. Москвадан келген жууапны ала Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну ол замандагъы Председатели Уяналаны Чомайгъа кёргюзтгендиле. Ол иш бла ара шахаргъа баргъанында, Чомай Уммайланы Мухажирни юсюнде тюзлюкню тохташдырыргъа болушурун СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели Микояндан тилегенди. Ол а: «Бир жигитлик ючюн эки саугъа берилмейди», – деп кьойгъан эди. Мухажирге Алтын Жулдузну орунуна Александр Невскийни орденин берген эдиле.

Уммайланы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъынчы, дагъыда жыйырма бла беш жыл озады. Битеу да уа – 46 жыл.

Мухажирни Алтын Жулдузун кёкюрегине тагъар насыбы тутмагъан эди. Алай малкъар халкъны жигит уланыны аты уа ёлюмсюздю.

Къушкъанат тепсеулени айтхылыкъ устасы

БИТТИРЛАНЫ АМИНАП

УЛБАШЛАНЫ МУТАЙ

(1923–2005)

Россей Федерацияны халкъ артисти, Къабарты-Малкъарны, Ингуш Республиканы да халкъ артисти, КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, айтхылыкъ балетмейстер Улбашланы Исмайылыны жашы Мутай. Гитчелигинден бери тепсеулени сый-намысха, халкъ хурметине да тийишли болгъан таулу жаш. Черек ауузуну эм бийик эллеринден бири – Шауурдатда туугъан жашчыкъ Мутай, онжыллыгъында тукъум жууугъу Улбашланы Назирни хайырындан Нальчикге тюшюп, школгъа да жюрию, жангы ачылгъан жыр-тепсеу ансамбльге алынады. Ма алай бла башланнган эди тепсеу дунясына жети эгечни жангыз къырандашлары Мутайны жолу.

1933 жылда ВКП(б)-ни Къабарты-Малкъар обкому бла облысполком окъуу шахарчыкъда миллет тепсеулени биринчи халкъ ансамблин ачаргъа оноу этген эдиле. Тепсерге хунери болгъан малкъарлы эм къабартылы жашланы бла къызланы жыядыла да, ансамбльни башчысына Рахайланы Якубну саладыла – бек фахмулу, жигит, ётгюр да жашны. Мутайдан бла Аталиков Магометхандан къалгъанла абаданла эдиле.

Ансамбль гастрольла бла Россейни жер-жерлеринде болады, атын айтдырады. Республикада да ала бармагъан эл къалмайды. 1937 жылда уа ансамбль правительствону аты бла

Москвагъа чакъырылады эмда Большой театрда биринчи Совет Конституцияны къабыл этген Советлени VIII съездини делегатларына аталгъан къууанчлы концертге къатышады. Ансамбль тепсегенден сора, Мутай кеси, сахнагъа эрлай чарта лап чыгъып, къолларын, санларын да ариу ойната, аясуз, аякъ бюгюп, болмагъанча уста тепсегенде, ложасында олтуруп тургъан Сталин таулу жашчыкъгъа къарс къагъып башлайды. Ызы бла уа театрда битеу олтургъанла Мутайгъа гюрюлдеген къарсла бла тубейдиле.

1942 жылда Мутайны аскерге аладыла да, ол Бакудагъы аскер бѐлюмге тюшеди. Алай аны урушга иймейдиле, аскерден да эркин этедиле. «Къабарты-Малкъарны культурасын айнытыугъа бек керекди» деп, аны артха Нальчикге къайтарадыла. Ол кезиуге немислиле республикадан къысталгъан эдиле. Ансамбльни тепсеучюлерин жыйып, иш тап къуралгъан кезиуде уа малкъар халкъны туугъан жеринден кѐчюредиле. «Жашауумда бек къыйын, жюрегими, эсими да эзген кезиу эди ол зорлукъ, – деучю эди Мутай, ол заманны эсгере. – Къысылып эди жюрегим. Тепсеу деген затха умутум юзюлген эди». Алай анда бир ауукъдан «Кавказ» деген ансамбль къуралып, Мутай ол къауум бла ишлеп башлайды. Болсада аны да жабадыла – кѐчгюнчюледиле деп. Кесини биринчи юйдегиси да, дюгерли къыз, бу ансамбльде тепсей эди. Андан Вадим деген жашчыгъы да бар эди. Алай ала бирге кѐп жашамагъан эдиле. 1947 жылда уа Мутай ол тепсеу ансамбльге жюрюген Евгения Стукалина бла бир юйюк къурайды. Мутайны ѐмюрю да аны бла ѐтгенди. 1950 жылда жашы Игорь, 1964 жылда уа къызы Мадина туугъандыла.

1957 жылда Орта Азиядан къайтханлай, Улбаш улу ансамбльге келеди. Юч жылдан а аны ансамбльни балетмейстери этедиле. Къысха заманны ичинде ол коллективни репертуарын кенгертеди, артистлени усталыкъларын ѐсдюреди. Жер-жерледе концертле кѐргюзтгенлеринде, ансамбльге гюрюлдеген къарсла бла тубей эдиле. Эки жылдан а Мутайны балетмейстер-постановщик этедиле. 1965 жылда республиканы жыр-тепсеу ансамблини атын «Кабардинкагъа» тюрлендиредиле, Улбаш улу Мутайны уа аны искусство башчысына саладыла.

Ол башчылыкъ этген заманда, «Кабардинка» ансамбль, дуняда атлары айтылгъан, тарыхда къаллыкъ тепсеу ансамбльлени тизгинине салынып, аланы санларында махтау бла айтылгъанды. Мутай юйретген тепсеучюлеге бизни къыралда угъай, Африкада, Европада, Америкада да къарс къакъгъандыла. Ансамбль бармагъан къырал хазна жокъ эди. Мутай, ишине къаны-жаны бла да берилип, онла бла

жылланы ичинде тепсеуню байрамын кзурай эди. Республиканы тепсеу искусствосуну жылдан-жылгъа айнып баргъаны – Улбашланы айтхылыкъ жашларыны закийлигини хайырындан эди.

Искусствону керти адамы эди ол, керти нёгери. Творчество жаны бла бийик таугъа ёрлей баргъан. Ким да сейирсинирча интернационалист. 1985–88 жылла да жетдиле. Мутай да кесини «Кабардинкасын» игиден-иги, алааматдан-аламат этерге кюереше эди. Ала тыш кырал гастрольлагъа кетгенлеринде уа, ансамбльни тепсеучюлери сахнада малквар миллет тепсеуню кёргюзтюрге унамагъандыла деген хапар жайылды... Ансамбльни тепсеучюлерине таулула ол этгенигиз не эди деп соргъанларында, кёзлерин эниште этип кюя эдиле. Бир ауукъ заман озады. Тепсеучюледен бирлери: «Болгъанды аллай иш... эриши эсе да, иги эсе да. Бизни арабызда барыбызгъа да ол атламны этдиргенле болгъандыла. Къабартылыла кеслерини, малкварлыла да кеслерини тепсеулерин тепсесинле», – деген эди. «Да сизге онла бла жылланы ичинде малкварлы Улбашланы Мутай башчылыкъ этип келеди да, ол юйретгенди да сизни тепсерге?» – дегенни айтханлагъа:

– Юйретгенди, сау болсун. Алай заманла тюрленгендиле, бизге кеси адамыбыз башчылыкъ этсе сюебиз, – деп жууаулагъан эдиле.

Хау, заманла тюрленген эдиле. Миллет эсни, миллет сезимни ёсген, айныгъан заманы эди ол. Къудайланы Мухтар да, жаш заманындан бери миллет тепсеулерибизни жыйышдыра, кесибизни малквар ансамблибизни кзурауда биринчи таукел атламын этген заман. Аны ызындан а алчы интеллигенцияны келечилери сюелген эдиле: Къайталаны Исмайыл, Тёппеланы Алим, Созайланы Алим, Жабелланы Лида, Мызыланы Далхат эм кёп башхала. «Балкария» уллу, битеумиллет кюерешде кзуралады. Къушкъанат тепсеулерни бла халкъын кзууандырыргъа, миллет тоюн ёнюлтмезге деп жаратылгъан «Балкария»! Жан кирди халкъыбызгъа; ёхтем этди, кзууат салды жашауубузгъа – бизни да барды ансамблибиз!

Бир ауукъдан а Улбашланы Мутай, жанын-къанын аямай, онла бла жылланы ичинде ишлеп келген ансамблинден кетеди... Огъесе, ол тюз ниетли адам, бир къауум терсбоюн миллетчи бла бир коллективде ишлеялмазлыгъын билипми кетди? Культура министрствону оночулары да тыймадыла аны, миллетчилени да жерлерине салмадыла. Алай бла белгили маэстро, тепсеуню айтхылыкъ устасы, ишсиз къалады. Кюе болмазмы эди ол? Не сагъышла бийлей эдиле аны – жашауун тепсеуге жоралагъан адамны?

Алай ол кезиуге «Балкария» фольклор-этнография ансамбль кьуралып эди да, Мутайны ары чакьырадыла. 90-чы жылладан башлап, 2005 жылда ахыр кюнне дери Мутай аны башчысы болуп ишлеп турду. «Кабардинкадан» нек кетгенини юсюнден ол селеширге суймеучю эди. «Айтханым марда болуп тургъанды. Мен да аны аты айтылырча кьолумдан келгенни аямагъанма. Ол Россейни культурасында да тийишли жер алырча этгенме. Алай... аманла кьайда да бардыла. Аман хансны тамыры уа терен болады...»

Чыгъармачылыкь ишинде анга чеклени узакьлыкьлары, тиллени башхалыкьлары да чырмаулукь этмегендиле, бек кючбюсюреу кьараучула окьуна аны сийгендиле, дуняны тюрлю-тюрлю кьыралларында аны фахмусуна, таркьаймагъан жюрек учунууна кьарс ургъандыла. Ол тепсеуню сейир дунясын ишлегенди. Онла бла тепсеу композицияла кьурагъанды. Аны концертлерине адамла сыйынып болмазча келгендиле.

«Хар зат ырысхы бла ёнчеленнген, уллулукь да кьарыу бла белгиленнген бу кьыйын ёмюрде Мутай, жангыз бир таулу жаш, жаланда тепсеу устасы, фахмусуну кючюнден миллетин уллу этгенди. Халкьны адам санын процентле бла айтыргъа бетсинмей, аны хар заманда халкьны бетине тутуп, азсыз да, энши болургъа керексиз дегенча, кёзлери айбутос жумула туруучу адамлагъа ол бек уллу дерсди – таулу Мутайны Европа бийиклигине жетген усталыгьы! Ол да аз туююлду.

Тепсеу – юзмез ичинде жаухар жаныууча, алай жаннган саулукьду. Юзмез ичинде жаухар кибик халкьыбыз!

Азлыкь, айхайда, дуняда бек жарсыулу ишледен бириди. Азлыкьдан, халкьы аздан ансы, Мутай, тепсеулени тейрисича, бары дуняда нек айтыллыкь туююл эди? Махтау, ыспас, ырысхы, саугъа дегенча, усталагъа берилген намыс Мутайгъа нек берилрге керек туююл эди? Мен кеси республикабызда демейме, андан тышында, уллу кьыралны уллу маданиятында дейме – кюн сайын телевизорда устала кьалай айтылгъанларын кёрюп, ичим кюеди да, андан айтама. Кертиси да, кьалай кьыйын тюшеди аз халкьны закыйине! Бютюнда усталыгьы жаланда ёз халкьыны тили, маданияты бла байламлы болгъан адамгъа!

Мутай, тепсеулени бек уллу поэти, бары дунялада Лиепадан, бирси орус, не англиз, усталадан кем айтылмазлыкь адам! Ким биледи, Мутай, Махмуд Эсамбаевча, кеси тепсеген болса, миллет тепсеулеге дуня тепсеулерин да кьошуп, айтылгъан да этер эди. Дуняда айланып, бары кавказ тепсеулеге кьарс урдургъан «Кабардинка» – ал башындан Мутайны кьыйыны, иши бла туугъан эди. Сора ол,

«Балкариягъа» келип, аны да аякъ юсюне салды. Алай Москвада неда Лондонда аны ким айтды? Ара телевиденияда къайсы бериуню къурадыла? Азлыкъ деген олду.

«Балкария» сахнагъа чыкъгъанлы, биз кесибииз а башхаракъ болмагъанбызмы? Миллет жашауубузгъа ары дери болмагъан даража келмегенмиди? Къалай эсе да бир базыннулулукъну, эрттегиликни къууаты! **Биз да халкъбыз** деген къушкъанат сезим. Тенглик сезими. Аны къаллай багъа бла къайтарыргъа боллукъду?» – Ма алай жазгъанды Тёппеланы Алим айтхылыкъ балетмейстерни юсюнден.

Бразымы эди Мутай къадарына? Ушакъларыбыздан биринде ол былай айтхан эди: «Къадарны ийнагъыма деп айталмам, алай кесими насыплы адамгъа уа санайма. Биринчиден, 70 жылны ичинде сюйген ишим бла кюрешеме. Не уруш, не кёчгюнчюлюк айыралмагъандыла мени андан. Дагъыда бек кёплени тепсерге юйретгенме. Аланы жетишимлерин кёрсем, бек къууанама.

Андан сора да, къадар мени къыралыбызны битеу башчылары бла тюбешдиргенди – Путиннге дери да; дуняны кёп къыралына жолоучу этгенди, литератураны, искусствону айтхылыкъ келечилери ушакъ нёгерлерим болгъандыла. Сёзсюз, мени жашаумда уруш, кёчгюнчюлюк болмасала, бек сюерик эдим. Алай насып жулдузumu ёчюлтюрге аланы да къолларындан келмегенди».

Улбашланы Мутай Къабарты-Малкъарны халкъ тепсеу искусствосун айнытхан, жангыртхан, аны профессионал даражагъа жетдирген адам эди. Ол кеси ишинде шыйых эди. Аны иги кесек сохтасыны бюгюн-бюгече да ол ызлагъан ыздан таймай баргъанлары да анданды. Ол битеу да Кавказны ёхтемлиги эди, ийнагъы, – сахна тауруху.

Жулдузлагъа жол салгъан

КЮЧМЕЗЛАНЫ Рая

ЭНЕЙЛАНЫ ТИМУР

(1926 жылда туугъанды)

Энейланы Магометни жашы Тимур кёк бла байламлы прикладной механика сартындан эмда учуучу аппаратланы динамикаларын тинтиу жаны бла белгили алимди, Россейни Илмула академиясыны академигиди. Кёп жылланы прикладной математиканы М. В. Келдыш атлы институтуну космос системаланы бла процесслени математика модельлерин къурау бёлюмюне башчылыкъ этип тургъанды.

Аны аппасы Энейланы Алий эфенди кесини сохталары бла мажюсюле табынган Раубазы терекни кесип атханды. Ол аны халкъыны диннге кёз къарамын тюрлендирир мурат бла этгенди. Алай бла, Малкъарда муслийманлыкъны тохташдыргъанладан бирлери ол болгъанды. Ууаз бериучю, жарыкъландырыучу, кёп ишлени башламчысы, арыйтала билмеген, дунягъа энчи кёз къарамы болгъан адам, Алий эфенди халкъыны миллет культурасында кесини терен ызын къойгъанды.

Алийни жашы Магомет да тынч жолну сайламагъанды – жангы дин, жангы низам тохташдырыргъа, жашауну, жангыча, тюзлюк, тенглик мурдорунда къурааргъа суйгенди. Ол бу борчну тамамламай да къоярыкъ туйюл эди. Нек дегенде Магомет дунялыкъ не жолну барыргъа кереклисин кимден да уста биле эди. Алай аны ангылаялмагъандыла, сакъ-

лаялмагъандыла. Магомет ёлгенден берисинде, кыралны тарыхын кыурагъанладан кёплени кёзлери ачылгъандыла, кёпле сокбурангандыла. Ол а 1928 жылда окъуна: «Мени партияны аллында жангылычларым кёпдюле. Кече, мен хар затны юсюнден сагъыш этгенме да, мындан ары жашаргъа эркинлигим жокъду деген оюмгъа келгенме», – деп жазаргъа базынган эди.

Аны ахыр сагъатларында жазгъан письмосуну хар сёзюню жашырын магъанасы барды, алыкъа иш да киши ачыкълалаймагъан. Алай бир зат а баямды – ол этгенни жаланда жигит, таза жүрекли, терсликге чыдаймагъан адам эталлыкъды. Север Кавказны айтхылыкъ адамы, аны ёхтемлиги, Малкъарны ийнагъы – Магомет миллетибизни махтаулу жашларындан бирлери болгъанлай къалады.

Айтханыбызча, аны жашы Тимур алимди. Бек уллу алим. Алай ол аны махтап сёлеширлерин суймейди.

Энциклопедияда да Эней улуну юсюнден аз жазылыпды: «Кёк бла байламлы прикладной математикадан, аппаратланы кёкге учуруу жаны бла, космос бла байламлы да бир къауум ишлери барды». Бу шартла магъаналы еселе да, Тимурну жашаууну жаланда бир кесегин ачыкълайдыла. Бек башы уа – ол школда окъугъан заманында Циолковскийни атын эшитгениди, аны муратын билгени. Ма ол чагъындан башлап, аны акъылыны, хорламларыны, хорлатыуларыны да жоллары гъаршха (космосха) элтгендиле.

Аны ол сайлауунда жангылмагъанын а биринчи атламлары окъуна кёргюзтген эдиле. Москвада кырал университетни (МГУ-ну) механика-математика факультетини 3-чю курсуну студенти – таулу жаш Энейланы Тимур ракеталаны учурууну юсюнден илму иш жазады. Студентлени конференцияларына Сергей Павлович Королёв келеди да, жашны фахмулу болгъанын кёрюп, кесини конструктор бюросуна чакъырады. Ол а ракетала ишлеуде бла космонавтикада илму программаны арасы эди. Энейланы Магометни жашы Тимур, Жерни битеу жалгъан спутниклери кёкге учурулгъанда, С. П. Королёвну жанында сюелгенин биз билирге керекбиз.

Университетни бошагъандан сора уа, аны Мстислав Всеволодович Келдыш Стеклов атлы институтну ол кеси башчылыкъ этген механика бёлюмюне чакъырады. Космонавтика эм атом энергетика жаны бла СССР-ни башхаладан алгъа чыгъарыргъа себеплик этген эки закий алимни байламлыкълары, бирге ишлеулери кёп жыллагъа сакъланганды. М. Келдышны «Сайлама ишлеринде» ол Эней улу бла бирге жазгъан статьяла да басмаланыпдыла. Бу жы-

йымдыккыны жууаплы редакторларындан бири да Тимур кеси болганды.

Ракетаны тохтаусуз учуруну формуласын да Эней улу тапханды. Отуз юч жылында анга илмуда болдургъан жетишимлери ючюн Ленинчи саугъа бергендиле, 44 жылында уа СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айыргъандыла. Аспирант болгъан кезиуюнде окъуна, Эней улу юч кандидат иш хазырлагъан эди. С. П. Королёв а: «Биринчиси доктор даражагъа тийишлиди, экинчиси, ючюнчюсю да алай», – деген эди. Ызы бла Тимур төрт доктор илму иш да хазырлайды.

Ма аллай уллу фахмусу, кыыралгъа керек болгъаны кыутхаргъан эдиле аны репрессияладан. Тёгерегинде адамла атасы ким болгъанын, миллетин да уста билгендиле. Сталин «алышындырылмазчала жокъдула» деучю заманлада окъуна аллай адамла болгъанларын ангылагъанла бар эдиле. Эней улуну керти окъуна алышындыралыр адам болмагъаны асыры ачыкъ кёрюнюп тура эди. Аны себепли къайсы халкъдан чыкыгъанына, атасы ким болгъанына (атасы Магометге жалгъан дау жазгъандыла, аны сылтауу бла жойгъандыла аны) да кёзлерин жабып къойгъандыла. Алай академик’ а жаланда амал болмай къалгъандан сора этгендиле, Кыырал саугъаны да амалсыздан берген эдиле. Асыры магъаналы эдиле Тимур Магомедович бардыргъан тинтиуле, асыры уллу эди аланы хайырлары.

Энейланы Магометни жашы Тимурну алимлени окъуна жаланда бир къаууму таныгъанды. Аны сылтауу уа – ол тинтген ишлени асламысы кёп заманны жашырылынып тургъанларында эди. Экинчиден а, Тимур «махтау алыу» деген затха сансыз къарагъанды, кесини илму учшине бир тюрлю административ борчла къошаргъа унамагъанды.

Алай, аны башха сылтауу да барды. Эней улу кюрешген иште – математика моделированияда – илмуну кючю жетмеген башламчылыкъла бла информацияла да тюбеучюдоле. Алимни уа, энчи фахмусундан, техника политикада энчи хунеринден, энчи сезиминден сора да, билгичлиги, артда не зат чыгъарыгъын алгъадан тергей билмеклиги да барды. Эсеплеучю-тергеучю техниканы (ЭВМ-ни) хайырланып, тергеуню математика амалларын авиация эм ракета-космос техникагъа сингдириу, жулдузлагъа учхан системаланы бла планетала аралы станцияланы математика модельлерин къурау – Энейланы Тимур кюрешген ма бу ишлени ангыларгъа, билирге жаланда уллу специалистлени къолларындан келгенди.

«Планеты солнечной системы» деген китабында М. Маров былай жазады: «Планета эм спутник системаланы къу-

рауну жангы амалларын арт жыллада жаланда Энейланы Тимур бла Н.Козлов тинтедиле».

Кантны бир сёзю барды. Аны Тимур Магомедович да айтыргъа эркинди: «Жюрегиме жангы кюч берген, дайым да кёл этдирген, сейирсиндирген да эки зат барды – башым-дагъы жулдузлу кёк бла мени кесими адеп-кылыкъ законум». Алимча, ол гъаршны жашырынлыкъларын ачыкълъау бла, аны адам улусуна жууукъ этиу бла кюрешгенлей келеди. Космос аппаратланы учурууну, аланы жюрютююню теориясын бла аланы орбитагъа чыгъарыуну амалларын жарашдыргъанды, планетала аралы космос проектлерин салгъанды. Кысхасы, ёмюрден ахыргъа жулдузлу кёкню юсюндендиле аны сагъышлары.

Айтханыбызча, Эней улу махтауну суймеген адамды. Аны дуния илмугъа салгъан уллу кыйынындан сора да, юсюнде болгъан адеп-кылыкъ закону да кимни да сейирсиндирчады. Эслилиги, кертилиги, керек, керексиз затланы айыра билгени, адежлиги – бу сёзле аны инсанлыгъын толу да ачыкълъаялмайдыла, аны бла «ушакъ этиуню хычыуунлугъу» уа айтып айтмазчады.

Ол, кабинетде олтуруп, планетала аралы учууланы юслеринден сагъышлагъа батылып, заманны проблемаларындан а хапары болмагъан адам туююлдю. Хар затха да эс бурады, терслик аны жарсытады, тюзге – къууанады. Политикагъа къатышмагъаны уа ёч этгенден туююлдю. Аны анга заманы жокъду. Жашагъан дуниясында ол бек кыйын борчланы толтургъанды, бийик муратлагъа итингенди, башын кётюрмей ишлегенди, умутлары, илму да аны битеу эсин, кючюн, заманын да алгъандыла. Болсада алимлени бир къаууму, анга келип, Сибирьде череклени кёчюрююню проектине экспертиза этиуге къатышырын тилегенлеринде, ол угъай демегенди. Заман кытлыкъны къуруда сынап келгенине да къарамай, бу ишни терен тинтгенди, «ёмюрню проектини» къарыусулугъуна, болмачылыгъына, жакхиллигине да сейир этип, анга къажан кюрешгенди. Илмуну къаты бла да озмагъан бедишлик проект къабыл этилмегенде Тимур Магомедовични уллу кыйыны барды.

Ол «Экология эм дуния» деген ассоциацияны правленине киреди.

Жер жюсюнде табийгъатны тюрленмезлик законларын бузаргъа кюрешгенлеге Тимур Магомедович сансыз къарап туралмайды.

Бюгюнлюкде ол аламны космогония эм астрофизика жаны бла ишин андан ары бардырады, молекуляр биологияны проблемаларын да тинтеди. Айгъа, Марыхха (Марсха), Чолпаннга (Венерагъа) учууланы хазырлай, Кюн сис-

теманы, жулдузланы да модельлерин къурай, жерни, аны айныууну, болумуну, тюрлениуюню жашырынлыкъларын ачыкъларгъа кюрешеди.

Илмуну айнытыугъа уллу къыйын салгъаны ючюн, Энейланы Магометни жашы Тимур Демидовну саугъасына да тийишли болгъанды. Ол бек сыйлы академия саугъаладан бириди. Аны бла Ата журтха уллу хайырлары тийген, тамал илмуланы айныуларына къыйын салгъан айырмалы россей алимлени саугъалагъандыла. Бу саугъаны айтхылыкъ меценат Павел Николаевич Демидов 1832 жылда къурагъанды. Аны бу ниетин Нобель окъуна хайырланганды. «Бек игиси уа – бу саугъаны къллукъчула угъай, адамны илмуда жетишимлерине тюз багъа бераллыкъ алимле тохташдыргъанларыды», – дегендиле мындан жюз бла жарым жыл алгъа Демидовну саугъасыны лауреатлары. Бусагъатдагъы алимле да аланы ол оюмлары жанлыдыла.

Бу саугъа 1865 жылдан сора берилмей тура эди. 1903 жылда уа аны жангъидан тохташдыргъандыла.

2006 жылда уа Демидовну сураты болгъан кюмюш майдал, малахит кюбюрчюкге салынып (470 минг сом бла бирге), Энейланы Магометни жашы Тимургъа прикладной математикагъа бла механикагъа, ол санда кёк бла байламлы механикагъа бла космонавтикагъа уллу къыйын салгъаны ючюн берилгенди. Андан сора, ол саугъаны академикле В. В. Алексеев бла В. И. Кулаков алгъандыла. Бу алимлени ишлерин россей илмуда алтын хазнагъа санаргъа боллукъду.

Къуру Энейланы Тимурну ишлерин алып къарасакъ окъуна, аны математика тергеулерин эрттеден бери да космонавтланы жерге кюркълуусуз тюрлюлерин жалчытадыла. Космонавтикада аны космос аппаратланы учар ызларын белгилеген, аланы учууларына къарап турургъа онг берген амалларыны магъанасы айтып-айталмазча уллу болгъанын эртте билгендиле. Тимурну Кюн системаны планеталарына учууланы теориясын къурауда эм аны жашауда бардырыуда уллу къыйыны болгъанына уа ол затла бла кюрешген математикле, инженерле да шагъатдыла.

Кюнюнз ахшы болсун, Танзиля!

ТЁШЕЛАНЫ АЛИМ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

(1934 жылда туугъанды)

Зумақбулланы Танзиля Россейни, Кавказны да уллу поэт-леринден бириди. Аны «Чирахтан», «Тау аяз», «Ата юйюм», «Ичги сёз» деген китаплары атын айтдырып, кёп миллетлеге белгили этгендиле. Ол «Ичги сёз» («Сокровенность») деген китабы ючюн 1978 жылда РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасын алгъанды. Адабият жаны бла Къабарты-Малкъар Республиканы Къырал саугъасыны лауреатыды. Малкъар, Къарачай адабиятны айнытыуда уллу къыйыны ючюн анга алгъа «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти», ызы бла «Къарачай-Черкесни халкъ поэти» деген сыйлы атла берилгендиле. Ол дагъыда СССР-де, Россей Федерацияда да кёп сыйлы саугъалагъа тийишли болгъанды.

Шимал Кавказны алаамат шайыры, халкъыбызны атын айтдыргъан Зумақбулланы Мустафаны къызы Танзиля 1934 жылда Гирхожанда туугъанды. Зумақбуллары шкантычыла эселе да, ынгкылап кюрешлеге къатышып, халкъны жангыртхан, бирикдирген, алгъа элтген жоллада кёбюрек кёрюне эдиле. Малкъар ауузунда Мустафа да, жашлай, жамауат къуллукъчу болургъа жетишип, ол заманда Элбрус районда ишлей эди. Танзиляны анасы – Мустафаны юйдегиси – Юсюпланы Мариям, нукъура (чынтты, таза) басханчы къыз, биринчи сабийинден ауур болгъанда, Мустафа жаш

сакълай эди. Кёп жылладан сора Танзиля «Анам от жагъада от жагъа» деген автобиография поэмасында атасыны алай сакълауун ийнакъ сезим бла да суратлагъанды.

Басхан тары да, дуня тарыхында жангы кыраллыкъны кыуаргъа алланган бары жерледеча, эскиден жангыгъа, ол заманда жюрюген тил бла айтсакъ, кырангыдан жарыкыгъа алланып эди. Зумакулланы Мустафаны Гирхожан тешюнде юйюм айтханда уа, ол бары жангылыкъланы – жангы иги жашау кыуарар жанындан оноуланы, жолланы, излем даулашланы ара межямы-мехкемеси болгъанына не сёз. Бир бирлерин бек суйген Мариям бла Мустафаны тунгуч сабийлери – Танзиля – аллай эл арасы юйде туууп ёсгенди. Ана тилни дерслерин да ол хар неге да эси бар анасындан ала, Гирхожан тешлеринде ойнагъанды; саууллукъ сауулуп, орунга жыйыллыкъ да жыйылгъандан сора, Мустафа юйде болса, аны бла ушакъ этерге, мангылай жарыкылы Мариямгъа да кеслерин сыйлатыргъа деп келиучю эл-тийре кишиле да сейир эдиле – ариу айтып, кыбултуп, аны бир кыуандырмай кыоймагъандыла. Бу кезиуде жырла да кёп айтыла эдиле, бири бирин унутдургъан хапарла, суйюнчюле, элберле... Танзиля китап-кыалам тутарча болуп, школгъа барыргъа уа, Уллу Ата журт уруш башланды да кыалды. Совет кыралда кёп сабийленича, Танзиляны да окыур кыуанчы кесилген эди.

1944-чю жылны март айында уа таулу халкыгъа урушдан эсе да уллу кюйсюзлюк жетди.

Танг ата, Гирхожан этеклеринде деменгили «студебеккерле» гюрюлдей эдиле. Бир ат суу ичер кемине Гирхожан ол «палах келтирген» машиналагъа сюрюлдю. Мариям да, ууакъ сабийлерин тегерегине жыйып, мухажир азабыны ачы бетине кыарады.

Ол заманда халкъланы кёп ахшы, алчы адамлары, жалгъан дау бла тутулуп, ёз кыралларында жесир кыыйынлыгъын сынагъанлары, ёлом да кёргенлери белгиледи. Ол талауул Мариямны арбазындан да керу ётмегенди. Халкыгъа кёчгюнчюлюк жетгенде, Мустафа тутулуп эди.

Ууакъ сабийли Мариям, кыыйын кюнде аналыкъ, тенглик, адамлыкъ даражаларын атмагъан, «ийнек болуп сауулгъан, ёгюз болуп жегилген» бары таулу аналча, юйюрюн сакълаялгъанды. Мустафа жалгъан дауну азабын чегип кыайтыргъа, жашларын, кызын да сау-эсен аллына сюегенди. Ол арада Танзиля, сабий эсе да, анасына билек болуп, юйюр кыыйынлыгъын аны бла тенг кётюргенди. 1947 жылда Орта Азияда жазылгъан «Мени жюгюм ауур жюк» деген назмусунда поэт: «Мен тартхан ауур жюкню тарталмазла ёгюзле», – деп бош айтмагъанды.

Алай бла Танзиляны инсан-сезим къурулушу, шайырлыкъ къарамлары уруш, кѣчгюнчюлюк жыллада къуралгъандыла. Таулу халкъны жашауунда бу кезиуню юсюнден айтханда, Танзиляны артыкъ айырып, энчи этип айтыргъа тюшмейди. Сабийликлери, жетген заманлары да урушха, кѣчгюнчюлюкге тюшген таулу къызла – бусагъатдагъы ыннала, анала, эгечле – бары да къыйынлыкъны ачы дамын бирча татхандыла. Алай Танзиляны энчилиги кесини чыгъармачылыгъында ма ол бары таулу къызлагъа тюшген энчи къыйынлыкъны бетин ъмюрледе да сѣнгмезча ачыкълагъанындады. Аны ътюрюксюз-омакъсыз назмулары жер-жерледе айтыладыла, таулу тиширыуну къадарын, сыфатын къайда да таныгъыулу этедиле.

Кѣчгюнчюлюкде Танзиля, жаш къыз, уллу юйюрню тиричилигин эте, окъургъа, кѣрюрге термиле, къарындашчыкъларын ъсдюреди. Ол жюрегине суратлау сѣзню ажайып сыры тюшгенин ангылайды, устазы да, юйюне чакъырып, «сени окъургъа фахмунг барды, дерсге уа жюрюялмайса» деп, амалсыздан жилягъан окъуна этеди. Да не этсин, ол школгъа жюрюсе, ауругъан анасына ким къарар? Къызчыкъны ийнек бла ушагъы ол заманда киши жеринде жан сакъларгъа кюрешген таулу юйюрлени жашау-турмушларын толу ачыкълайды:

*Сен а къалай къарайса,
Бек жсараулу хайыуан?
Мен ары кетип къалсам,
Сени окъун ким сауар?*

*Ким къайнатыр хударну?
Быстырларын ким жсууар?
Асхат бла Ахматны,
Жилясала, ким тъяр?*

Алай ъсген къызчыкъ ахшы кюнле келирле деп ийнанады. Артда, керти да, аллай кюнле жетип, Танзиля, адабиятта уллу адамла бла тенг жюрюй, нѣгерлик жюрюте башлагъанда, жыйрыгъына майдал орунуна мырхыкла тагъылып ишлеген, окъургъа онгу болмай къалгъан жылларын бек адежли эсгереди:

*О, мен алагъа уа къайдан жетеме!
Эрнимден да чий сют ийис урады.
Кесим да кырдык, жсер ийис этеме,
Жюрек сѣзюм да ийлене турады.*

Хар уллу черек сызгъа сууладан, тагыладан башланнганыча, чыгъармачылыкъны уллу жолу да андан башланады –

гитчеликден иш ылыгыын билиуден, туугъан жерине табындыдан, адам хунерине, иш ахлулугъуна хурмет этиуден. Табийгъатха, тиричиликге сейирсиниуню биринчи толкъунлары кетип, киши жеринде кыйыын кечинмекликни татыуун сынагъанда, поэт бек алгъа тюз жашагъан, тѣзе да билген адамны уллулугъун кѣреди. Сѣзню айта билип, айталгъан, айта билмегенде уа, ичинде тыялгъан бек уллу дерс болады. Жашау тиричиликни чархын бургъанлагъа жакъ басыу, къарыусузгъа таянчакъ болуу, кертиликни, жандаурлукъну сакълау – сѣз айталгъаннга олду кереги.

Жер юсюнде ачыу кѣпдю. Ол саулагъа кыйда да келеди, жол да сурамайды. «Келсе уа, кылай ачытад./ Кѣзюнден къан тамарыкъ!» Жаланда тиширыу айтыргъа боллукъ кызыу ахтыныуну, тѣзюмню да бирикдирген сезим! Игилликни, адамлыкъны жакълагъан кыйыын иш болгъанын Танзиля бек жашлай ангылайды. Да аны бла бирге, адамлыкъны жакъламаздан шайыр а кылай болургъа боллукъду? Угъай, поэт болургъа базыннган, «жол жокъда, кеси аллына баралмакълыкъды», ачыгъанда, эринлерин кыаты кысып, тѣзерге, бирсилени да тѣзерге юйрете билмекликди:

*Угъай, кетсек дуниядан,
Жана-жана кетейик...*

1957 жылда Фрунзеде чыкыгъан «Бизни сѣзюбюз» деген китапта, андан сора да «Бирге жырлайыкъ» деген ат бла тойоюн жыйынлагъа багышланып чыгъа башлагъан сахна жыйымдыкъда Танзиляны назмулары да басмаланадыла. Туугъан журтуна кыйтханлай, Танзиля билимге, бегирекда орус тилни, орус адабиятны билирге талпыды. Ол кеси аллына да кюрешеди, билимли тенглерин нѣгер этип, окъуу юйлеге кирип да окъуйду. Кысха заманда уа аны СССР-ни Жазыучуларыны союзуна аладыла, 1964 жылда уа ол Москвада Бийик адабият курсласгъа кирип, анда эки жыл окъуйду.

Танзиляны бек уллу университетлери – адамла арасында болгъаныды, уллу кыралны адабият дуниясында. Ёз фахмусу кѣтнорген бийикликде ол кесин журюте билгенди, махтаугъа терилип, башын уллу кѣрмей, таулу тиширыугъа тийишлисича жашагъанды. Намысы да алай бийикде аны себепли журюйдю.

1960-чы жыллада Танзиляны «Назмучу таулу кызла» деген назмусу кыралда бек белгили адабият чыгъарма болгъан эди. Халкъ жыйылгъан жерледе, тубешиуледе, орус тилде, ана тилде да ол окъулмай хазна кыалмай эди. Не Танзиля кеси, не бир белгили артист.

Алай бла «Назмучу таулу кызыла» уллу поэзияда Танзиляны атын айтдыргъан чыгъармаларындан бири болгъанды. Аны ызындан а Москвада «Молчание», «Сокровенность» деген китаплары чыгъып, ара басмада, республикада да Танзиляны аты ол заманда Межелайтис, Зульфия, Олжас Сулейменов, Белла Ахмадулина, Роберт Рождественский кибик, кыралны белгили поэтлери бла тенг айтылады. Мустай Каримни, Расул Гамзатовну, Давид Кугультиновну, Къайсынны алып айтханда уа, ала Танзиляны, поэзияны жаухар ташыча, сыйлы кёрюп, къайда да ёхтемлик бла сагъына, кеслеринден алгъа салып айтхандыла. Танзиляны алай кётюрген, айхайда, фахмусу эди, алай аны бла бирге, бир заманда кесин кётюрмеген, аны ючюн а намыс даражасына кир къондурмагъан, адепли таулу тиширыугъа тийишли кыылыгъы да болгъанды.

Белгили москвачы кесаматчыла, бир бирге ал бермей, «Кавказда алыкъа чыкъмагъан назмучу» дерге жетишип, алай жаза эдиле. Ол болумлада, Танзиля биринчи болууну алдаулугъун угъай, малкъар халкъ анга дери жыйышдыра келген рухий байлыкъны келечиси болууну ыспаслыгъын сайлагъанды. Аны жазгъан затлары узакълада да кёзге илине эселе, сёз усталары алай бюсюрерча бола эселе, сора ол бек бурунгулу битимли тамырдан чыкъгъанды. Аны ачыкъларгъа керекди! Эсе да, «кесимме» дегенден эсе (жаш миллет адабиятлада уа ол бек терен жукъгъан аурууду – биринчи деп айтылыргъа тартдыруу), асабама, келечиме демеклик кёп да махтаулуду, тап, закийлик окъуна! Бурунгу назмучу таулу кызыла, къарангылыкъ, басмасызлыкъ жүрек сёзлерин тунчукъдуруп, жырлары «тамакъларында тыйылып», кёрге алай кирген эселе, аланы айтылмай къалгъан ийнарлары Танзилягъа борч болуп тюшгендиле. Жангы – басмалы – заманны шайыры, аланы биргелерине къабыргъа кирген жырланы жангыдан жаратып, дунягъа эшитдирир ючюн туугъан эсе уа?

Дуня махтауу, сыйы башын тели этген болса, Танзиля «Санга деричи сенича поэт туумады тауда» деген хурмет сёзню байракъ этип, кесин ким эсе да бир сунар эди. Бизни кёз туурабызда аллайла болгъандыла, бюгюнлюкде да аз туюлдоюле. Насыпха, Танзиляда фахмуну махтаугъа терилтмеген сыры бар эди. Анга кёре, «Назмучу таулу кызыла» деген чыгъармасы бир жолгъа анга махтау бергенлеге жууабы да, кесини чыгъармачылыкъ жолуна кесаматы да болгъандыла.

Халкъны кёлден чыгъармачылыгъын, бегирекда кюйлени, ийнарланы иги билгенлеге «Назмучу таулу кызыланы» суратлау кючю бютюнда терен ачыкъланады. Анда

«Жюрек кюймай, кюй этилмез» дегенни сезим кючю былайды:

*Алагъа буюрулду, эркин солумай,
Тынгылагъанлайын ёлюп кетерге.
Ненча ахишы мурат, башы ачылмай,
Кёмюлген болурла ала бла бирге!*

*Аланы тиллерин заман сыйырды,
Къулакъларын да битеди ол къаты.
Да ол къызланы жюреклери болду,
Хар бирини да жазарыкъ къагъыты.*

Уста табылгъан тенгешдириу жангы танг кибикди. «Ол къызланы жюреклери болду/ Хар бирини да жазарыкъ къагъыты» – жазылмагъан неда, Танзиля кеси айтханча, сакъланмагъан жазгуланы, къадарланы китабы. Бурунгу назмучуланы (жюреклери кюе, жыр этгенлени) къагъытлары жюреклери болгъаны себепли, аланы кюйлери, ийнарлары, бюгюн да жюрек таралта айтыладыла. Танзиля поэт къадарында излеген да олду – аллай усталыкъгъа, кертиликге жетмеклик. Жазар къагъыты жюреги болургъа жетишмеклик.

*Да бюгюн мен а сёз айтала эсем,
Аны ючюн манга не махтау керек, –*

дегенни кёзбаусузлугъуна, керти жюрекден айтылгъанына ийнанабыз. Танзиляны назмулары – бурунгу назмучу къызланы аманатлары кибикдиле. Ала айталмай кетген баллада, поэмала, кюйле, ким биледи, сарынла окъуна... Танзиля рухий байлыкъланы байламлыкъларын алай келишдиреди.

*Таулу назмучу къызла, ёнюгюзню
Мангамы кююп кетдигиз хатыргъа?
Сиз айталмагъан жюрек сёзюгюзню
Салалырمامы да тизгин сатыргъа?*

Закийлик ана адабиятха кимни аты бла келсе да, аны мурдорунда рухий асабалыкъ турады. Ана сёзню тамыры теренде болгъанын, аны агъымлары жашау-турмуш тиричиликни кёп къатларындан келгенлерин билиу, Танзиляны да насып юлюшно болуп, аны суратлау чыгъармачылыгына миллет энни алай эртте салганды.

Бюгюнлюкде малкъар халкъны къадарын алып айтхан заманда, аны жанын, тил, адет къудуретин сакълагъан ти-

ширыу болгъанына киши да даулашмайды. Къыйын кюнюбюзде тиширыуларыбыз, кертиси да, «ийнек болуп сауулгъандыла, ёгюз болуп жегилгендиле». Аны бетинде, сёзюнде, алгъышында, къаргъышында да жашауубуз кёрюнеди, къылыгъыбыз, адеп къолайыбыз, даражабыз. Къыз – ана – тиширыу... Аланы жоллары кёкде Илкер жұлдузланы жоллары кирик, жерде шайырланы бек уллу сейирлери болгъанлай къалады. Ол жаны бла алып айтханда да, Зумакъулланы Танзиляны чыгъармаларын окъугъан адам халкъны жүрегин, бетин, къылыгъын, къыйынлыгъын, тынчлыгъын да кёрлюгю хақыды.

Айта келгенибизча, поэтни инсан жигитлигине, оюм-лугъуна багъа бичгенде, бек алгъа ол къаллай заманда, къаллай болумлада ёсгени, жашагъаны эсге алынады. Бютюнда халкъ кётюрген къыйынлыкъланы юслеринден ачыкъ айтыргъа, жазаргъа амал болмагъан заманда поэтни усталыгъы изленеди. Къыйынлыкъда халкъны таукеллигин сакълар ючюн, жан садагъа этерге хазырла тюрлю-тюрлю жолла излейдиле. Бирле, ачыкъдан къыралны кюйсюз ишлерине къажар чыгъып, кеслерин да, жазуларын да жойдурадыла. Бирсиле андан эсе файдалы амалла излейдиле. Ол файдалы амалдан бек игиси уа – жаз тилди. Айбат чыгъармачылыкъны байтамал жоругъу! Жаз тил бла не сюйгенинги да айтыргъа онг барды. Жазычу, былай къарагъанда, кеси заманына тиегеги болмагъан эрттеги окуяланы суратлайды. Алай а окъугъанла ол нени къагъып, нени уа жакълап, неге уа жол салып жазгъанын ангылайдыла. Жюрекге бютюн терен окъуна аладыла. Танзиля кёчюнчюлюкню юсюнден ачыкъ айтыргъа онг болмагъан заманда, «Адамны журтуна, журтну да адамгъа термилиую» деген лакъап поэмасын жазып, эрттеги болгъан ажымлы суратда ёз халкъыны къадарын кёргюзталгъанды. Мухажирлик не болгъанын иги билген таулула, ол поэманы окъуй, кеслерин кёргендиле, кеси термилиулерин жангыдан сынагъандыла.

Киши жерини ачы ётмеги адамны тюзню, терсни да туура кёрюрге юйретеди, къаты болургъа, тёзерге, сакъларгъа, энди мени тас этер затым жокъду демезге. Не сейир, киши жери аны кёзюн кёп затха ачады, къарамларына бир башха инсан «кёралмазны кёрюр» кирик уютюлюк береди. Нек дегенде ол «от къуюлгъан аякъдан ичгенди», аны себепли туугъан жеринде чапыракъны тилин да биледи, баргъан сууланы не деп шорхулдагъанларын ангылайды. Танзиляны тюрк дунияны сюргюн назмучусу Назым Хикметге аталгъан «Шайырны жырлары» деген лирика поэмасы ол тюрлю баямлыкъны туугъаныды. Назым Хикметни

жигитлик симфониясы, таулу шайырны кесини да дунягъа сёзю болуп, сюргон сынагъан башха уллу назмучу Овидийден бери, «эркинлик излей», азат сёзю кыралын кыуларгъа термиле, зинданланы, тюремелени кыарышларгъа тюшген Керти Сёзлю кюрешчилени барына адабият эсгертеме салады. Аллай зат жазылгъан ана тил Малкыарны да дуняны маданият керуанын кыурагъан уллу халкъланы даражаларына чыгъарады.

Келечиликни, ёкюллюкню, шайырлыкъны да алай ангылап, Танзиля кёп кыраллада, шахарлада болгъанды; сёз таулу назмучу Зумакулланы Танзилягъа бериледи дегенде, анга толу залла кыарс ургъандыла; кёп кере тилеп-тилеп, назмуларын кыайтаргыш окыутхандыла. Ол, кеси кибик, сёз, оюм усталарыны арасында дайым кёрюмдюлю болгъанды, туугъан ташыны намысын алай кётюргенди. «Къаяда гюлле» деген Танзиляны биринчи китабыны аты болуп къалмай, аны халкыны сур табийгъатын, жашау келишин кёргозтген белги да болгъанды.

Алай бла малкыар поэзия деп аталгъан ниет къала юч деменгили тамалны юсюнде ишлене келеди: юч тамал – Кязим, Къайсын, Танзиля. Аллай ниет къаланы таныгъыулу этип, кесине тартхан да юч магъананы бирикген кючюдю: юч магъана – акылыманлыкъ, кишилик, тиширыу къачы, – миллетликни бетин кыурагъан юч агъым. Кязимни бетинде – халкыны жашау тиричиликге, адамлыкъгъа кыарамлары; Къайсынны бетинде – жалкыаланнган дуняда халкыны таукеллиги бла эрлиги; Танзиляны бетинде – жашауну ёлюмсюз тамырын сакылауну сыйлылыгы. Ол формалы ниет агъымла малкыар халкыча кыыйын жашагъан, адам саны да аз халкыгъа кыайдан кыуюлдула деп сейирсине да болурла: ойнагъанмы этесиз, бир адам ёмюрю деген кыысха заманчыкъда, тау тарладан чыгып, чегем, черек, холам атлы агъымла дуняны поэзия тенгизлерине жетселе! Жетип, тунчугъуп къалмай, чегем, черек, холам тарафларында жашагъан жамауатла бурун заманладан бери да, дуня кеминде, жашай, ишлей, оюм эте, ойнай-кюле да билген халкы болгъанларын кёргозтселе!

Малкыар халкыны ниет кыолайын кыурагъан эки закий эр кишини – Кязим бла Къайсынны – ызларындан тиширыу, ол да Зумакулланы Танзиля болуп келгенине сейир этерча туююлду. «Эр киши юйню башы эсе, тиширыу аны къабыргъаларыдыла», – деген халкыбыз тиширыуну къачына табыннганды. Таулу болуп, кесине не бек базыннган эр киши да тиширыуну аллында аман кыылыкъ этмегенди. Ахырында, таулу тиширыу юйюрюню, жамауатны, халкыны аллында бир заманда кесим дегенди; не тюрлю кыыйын

сынауно юсюнде да ариулугъун, адамлыгъын, уллу тѣзюмюн, жол-хал табаргъа усталыгъын кѣргюзтгенди. Ёмюр сюрююн барыуунда, эртте-кеч болса да, таулу тиширыуну алайлыгы халкъны ниет тарыхына тюшмей амалы жокъ эди.

Танзиляны юсюнден аз жазылгъанды дерге жарамаз – эсселе, докладла, назмула... Китапла да. Жазгъан адамланы атлары да айтхылыдыла – Расул Гамзатов, Къулийланы Къайсын, Эдуардас Межелайтис, Давид Кугультинов, Зульфия, Николай Доризо, Наби Хазри, Лев Ошанин, Сергей Баруздин, Л. Анто польский, Батчаланы Мусса, Толгъурланы Зейтун, Орусбийланы Фатимат... Аны юсюнден «Слово и судьба» деген китапны къурагъан Моттайланы Светлана... Белгили къарачайлы назмучу, прозачы Хубийланы Осман «Эки да халкъны эммечи» деп, Танзиляны поэзия жарыгъына Къарачайны да тутханды. Азербайджанлы назмучу Рамиз Гейдарны Танзилягъа аталгъан «Хозяйка гор» деген назмусунда быллай тизгинле бардыла:

*Я к Эльбрусу с поклоном пришел от Шахдага,
Где издревле искусство в чести и отвага,
Я принес тебе песнь Мехсети и славу,
И завет, и поклон Натаван по праву,
Благодарное слово любви и привета.
Ты прими от земли Низами и Самеда,
Казымбека потомок, Кайсына сестра, дочь народа,
Ты достойно взошла на вершину стиха и почёта.*

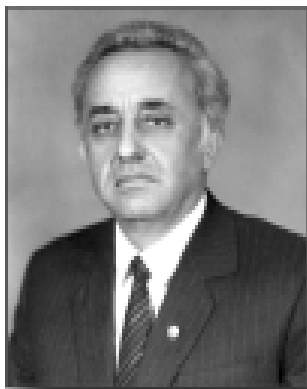
Чингиз Айтматов тюрк тилли поэтлени арасында Танзиляны бек закийлеринден бирине санайды. Расул Гамзатов «Танзиля бизге табийгъатны бек уллу саугъасыды», – дегенлей туруучу эди.

Адабиятыбызгъа Танзиля келтирген суратлау сыфатла, ол къууаннган, жарсыгъан тиричилик халла, къылыкъла – малкъар халкъны жерин, энин алай танытхандыла, сюйдюргендиле. Танзиля уллу поэт эсе, кесича уллуду, ариу тиширыу эсе, кесича, таулу тиширыуча, ариуду. Кавказда, Росейде да алай айтылыргъа жетишген эсе, халкъны жашауун, сыфатын, ич дуниясын ѳтюрюксюз-омакъсыз суратлагъаны себепли жетишгенди.

Бизни эр кишиле, таулула, къарындашла къадарында бет жарыкълы этген дагъыда бир иш – Танзиляны лирика сыфаты бла кесини арасында хазна айырма болмагъанды: кеси дуниясы, дуния къарамлары къалай эселе да, къурагъан сыфатлары да алайдыла. Ненча къайтарып окъусанг да, аны назмуларында жюрекден айтылмагъан, жашауну тамырындан чыкъмагъан оюм тапмайса.

Бюгюнлюкде, барыбызны да адабиятыбызны от жагъасына жыйышдыра, сабыр сёзюн не жарсыуун айта жашайды ол бизни арабызда. Бирде Хасания бийигинде юйоне, бирде шахар арасында фатарына жыйылабыз. Этген хычинлерин ашайбыз, поэзияны юсюнден сёлешебиз. Ол, къарындашларынача, келинлерине, къоншуларына да сакъды. Алагъа аталгъан назмуларында жүрек ыразылыгъын, алгъышын кёребиз. Жашы – химия илмуланы доктору Иттииланы Абдуллах эл-мюлк академияда ишлейди. Къызы – кесини ариу халлы бетинде Къабартыны бла Малкъарны бирикдирген Жанна Кажарова къырал мехкемелени биринде кьуллукъ этеди. Туудукъларына, къарындашларындан туугъанлагъа, къоншуларына да бирча кьууана, Танзиля алай жашайды.

Тюзлюкню ёкюлю

БИТТИРЛАНЫ Аминат

МЫЗЫЛАНЫ ДАЛХАТ

(1938–1996)

Мызыланы Далхат... Дуниядан замансыз кетген халкъ жакъчысы эсине тюшюп, мудах болмагъан таулуна тапхан къыйынды. Тюзлюкню ёкюлю, акъылы, билими, кишилиги бла да халкъы ючюн къая болуп сюелген Далхат.

Вольфрам-молибден комбинатны айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн Мызыланы Далхат Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла эки кере, «Шахтёрская слава» деген белгини бар юч майдалы бла да саугъаланнганды. Билим берген органлагъа болушханы ючюн, «СССР-де халкъгъа билим бериуню отличниги» деген атха да тийишли болгъанды. Аны тюрлю-тюрлю саугъалары кёп эдиле.

Мызыланы Адрайны жашы Далхат 1938 жылда 6-чы январьда Чегем районну Думала элинде туугъанды. Атасы Адрай биринчи малкъар устазладан эди, уруш башланнганда, устазлыкъ ишин къююп, кеси ыразылыгъы бла фронтха кетеди. Тасхачылары ротасыны политругу болуп тургъанды. Урушдан а сакъат болуп къайтады.

Адрай бла аны юйдегиси Газаланы Абий жети сабий ёсдюргендиле: Зайнаф, Далхат, Роза, Ниязбий, Лида, Зариф, Къаншаубий. Бююнлюкде, жарсыугъа, аладан жаланда экиси саудула – Роза бла Къаншаубий. Роза Нальчикде, Къаншаубий а Тюркде жашайдыла. Бирсиле уа замансыз

ауушхандыла, кими – ауруп, кими уа – ажымлы. Аланы хар бири да ата-аналарыны намысларына тийишли адамла болуп, билим алып, бирер жерде ишлей, кеси борчларын тынгылы тамамлай келгендиле.

Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Адрайны юйюрю Яникойда тохташады. Урушдан сакъат болуп келген, беш эгечни жангыз къарындашлары, ата-анасын да киши жеринде асырагъан, жети сабийини атасы Адрай 1981 жылда ауушхан эди.

Бек кыйын кюнлерибизде миллетни бетин, адетин, төресин, тилин сакъларгъа себеплик этген, кыйынлыкъланы кётюрге кёллендирген, не жаны бла да сабийлерине батырлыкълны ариу юлгюсюн кёргюзтген ана эди Абий да. Яникойда ишлеген юйлеринде жашы Зариф бла тургъанды. Кеси да 90 жыл жашап, 1998 жылда ауушханды.

Бу юйор миллетибизге эки айтхылыкъл жашны ёсдюргенди – Далхат бла Къаншаубийни. Бек кичилери Къаншаубий бюгюнлюкде Башкъртостан Республиканы Тюркде келечисиди, ол кыралны «Идиль» фирмасыны СНГ-да координаторуду, Халккъла аралы Тюрк академияны академигиди.

Далхат миллети ёхтемленирча акъыллы, билимли, батыр да адам эди. Тюзлюк ючюн къаяча сюелген чынтты халкъл депутат. Аны айтхылыкъл адам боллугълу гитчелигинден окъуна белгили эди.

Мызыланы Далхатха школда устазлары жазгъан характеристикаладан биринде былай айтылады:

«Мизиев Далхат, 1938 года рождения, балкарец, учится в данной семилетней школе им. Ленина г. Туркестан с 1945/46 уч. года.

За время пребывания в школе проявил себя как дисциплинированный ученик.

Ученик с настойчивым характером, отличными способностями к учёбе. На уроках всегда внимательный и серьёзный. Строгости не любит. Охотно выполняет поручения, данные ему в ласковом тоне. В пятый класс перешёл с похвальной грамотой. Имеет исключительную память. Хорошо развита устная речь.

Дисциплинирован, справедлив. Отзывчив, готов помочь товарищу в беде. Много читает художественной литературы, очень любит арифметику.

Он председатель совета отряда, пользуется авторитетом среди учащихся. Мизиев хороший организатор. Со старшими вежлив и предупредителен. С детьми дружен. Критически подходит к себе и к товарищам. С поручениями справляется очень хорошо. Принимает активное участие

в жизни школы. За это имеет две благодарности от дирекции.

25/V–49 г.

Учит. Нугиев»

Сабийлигинден да ол тюзлюкню, тенгликни жакъчысы болгъанды. Ёхтем да. Жашчыкъгъа ол заманда жалаңда он жыл бола эди!

Далхат тау инженерни усталыгъын сайлайды. Алма-Атада тау институтха бир тюрлю чырмаусуз кирип, анда окъуй тургъанлай, малкъар халкъ сюрюнден Кавказгъа къайхандан сора, ол да, Ленинградда Плеханов атлы тау институтха кечюп, аны жетишимли бошап, Тырнаууз шахарны «Молибден» руднигинде ишлеп тургъанды. Далхатны ишини ол кезиуюню юсюнден «Тырнауузские вертикали» деген ат бла 1971 жылда Москвада «Металлургия» басмада чыкъгъан китапта уллу очерк барды. Аны бир кесегин юлгюге келтирейик: «...Магъаданчыланы урунуу жетишимлеринде «Север-Запад» шахтаны начальниги тау инженер Мызыланы Адрайны жашы Далхатны юлюшю айтып тауусмазча уллуду...

Школда жалаңда бешлеге окъугъан жаш, Ленинградны тау институтун жетишимли бошап, андан бери Тырнаууз шахарны «Молибден» руднигинде ишлейди.

Ол бюгюнлюкде магъаданчыланы арасында уллу намысы жюрюген специалистди эм оноучуду. Далхат къуллукъгъа, ырысхыгъа жан атхан адам туююлду. Аны айтханыбыз, бу терен билимли специалист мында кесини урунуу жолун ууакъ, кезге хазна кёрюнмеген ишледен башлап («Молибден» рудникде не тюрлю ишни да сырын терен билирге, ангыларгъа, аны кеси къолу бла тамамларгъа итингенди), вольфрам-молибден комбинатны директоруну экинчиси болуугъа дери жетишгенди...»

Мызыланы Далхатны Москвадан бери Къабарты-Малкъарны Министрлерини Советини Председателини къуллугъуна салабыз дегенлеринде, республиканы ол замандагъы башчысы унамагъанды. Мызы улу айтханындан таймайды, мен аны бла ишлеяллыкъ туююлме деп сюелгенди. Далхат а – эштада, тасхасын билдирмейме депми, ол ёхтем адам эди да! – кабинетде олтургъан ишни соймейме, комбинатны бла шахтаны сайлайма деп къойгъанды.

Болсада, жокъ эди анга тынчлыкъ. Билимли, батыр кёллю, ёхтем жашларыбыз аз чырмаулагъа тюбемегендиле. Далхатха да къара сабан сюргенле табыладыла. Ол миллетчиди деп, болмачы юлгюле келтирип айтадыла, жалгъан къагъытла жарашдырадыла, жалгъан шагъатла да тутадыла. Ахырында КПСС-ни обкомуну бюросу Мызыланы

Далхатны партиядан, ишинден да чыгырады. Сора аны бир кырулуш бѐлюмге тамата этедиле. Кысыха заманны ичинде ол аны бийикге кѐтюреди, битеу кыралгга айтылырча шахта-кырулуш трестге айландырады. СССР-ни Тюрсюнлю металлургия министерствосу бла металлургия промышленностьда ишлегенлени профсоюзларыны Ара Комитети уа, ол уллу жетишим бла алгышлай – эришиуде 1-чи жерни алган эди Мызыланы Далхат башчылыкъ этген шахта-кырулуш трест, – кѐчюучю Кызыл Байракъны бла биринчи ахча саугыаны береди.

Ол кыйынлыккага бой салып кѐюучуладан тѐйюл эди. Кырулушда борчун да толтура, илму ишни да кѐлгга алады. 1981 жылда 18-чи мартда ол Москвада диссертациясын жетишимли кѐруулап, экономика илмуланы кандидаты болады. Ол заманны эсгере, Далхатны атасыны эгечи Мариям былай айтхан эди: «Жарлыны ызындан болуп, кынын бек кѐп бузгандыла. Бир тынчлыгы болмаганды. Айтханларын эт да кѐй, сен жангызса, ала уа кѐпдѐле десем, унамай эди. «Мен да алай этсем, халкымы сейирин а ким кѐрууларыкды?» – деп тохтай эди. Былай кюрешип турсанг, ауруулу болуп кылырса десем, тынгылап кѐя эди. Ол заманда тапхан болур эди ауруу, харип...»

Тюзлюкню излеп, партияны тизгинлерине кыайтыр ючюн, Далхат Москвагга бир кере барып кыалмаганды. Ахырында андан, Ара Комитетден, Далхатны жангыдан КПСС-ни тизгинлерине кыайтарыгыыз деп обкомгга сѐлешедиле. Алай бла Мызыланы Далхат жангыдан партиягга алынады. Сѐзсюз, кюреш кыаллай болса да, ол адамны саулугун седиретеди. Бир тюрлю хатасы болмаган Далхат а ма аллай артыкылыкны сынаганды совет властыны хайт деген заманында. Алай мында анга не кысыулукъ этерге кюрешселе да, Москвада аны дайым СССР-ни Тюрсюнлю металлургия министерствосуну кыйылыуларына чакыргандыла.

Ол бир жеринде турмаганды. Кызахстанны шахталарына, башха жерлеге да барып, андагылыны алчы сынауларын Тырныаузда сингдиргенди. Производствону жангыртыугга эм жангы амалланы хайырлануугга уллу эс бурганды. Районну, Тырныаузну да жамауат ишине тири кыатышханды. Айтхан сѐззоне да ие болганды, аны себепли Мызы улуну намысы бийикде жюрюгенди. 1971 жылдан (эсе да 32-жыллыгындан) аны Тырныаузну сахар Советини депутатына айырып башлайдыла. Андан сора депутатлыкъ иш аны юсюнден кетмегенди – алай ийнана эдиле анга, алай хурмет эте эдиле.

Аны бла бирге ишинде да алчылай кыалганды. Ол баш-

чылыкъ этген шахта-къурулуш управление артда «Севкавцветметшахтопроходка» трестге тюрлендириледи. Бёлек жылны ичинде уа Совет Союзда аны кибиб къурулуш организацияланы араларында жаланда биринчи жерни алгъанлай тургъанды.

1990 жылла... Миллет эсни, миллет сезимни айныгъан, кётюрюлген заманы. Малкъарны ёхтемлиги – «Балкария» ансамбльни къуралгъан кезиую. Къайталаны Исмайылдан сора, ахча бла ансамбльге бек иги болушхан Мызыланы Далхат болгъанды, деучюдю «Балкарияны» къурагъан Къудайланы Мухтар. Тамам ол кезиуде малкъар бла къабарты театрла бёлонедиле, алай малкъарлы артистле, мекам берилмегенден сора, Политпросвещенияны мекамына дау бла киредиле. Артистле къалауурлукъну (мекамдан къыстап къоймасынла деп) кезиу-кезиу бардыргъандыла. Къара «Волгась» бла жетип къалыучу эди театркъа Мызы улу – артистлени не жаны бла да кёллендире, алагъа болуша, таукеллик да бере. «Хайт дегиз, биз да сизни жанлыбыз, малкъарлылагъа да театр керекди!» – дей эди ол. Алай, Далхатдан сора, къуллукъда андан ёргерек, энишгерек олтургъанладан да кёпле келмей эдиле артистлеге, миллет культурасына къайгъырып. Ансамбльни, театрны юсюнде да ол кёп иш этгенди, хар неде биринчи батыр бола, къолундан да кёп зат келе. Аллай жашы болгъан къадарда, ыспассызлыкъны сынамай эди аны халкъы!

Депутатлыкъ ишинде уа аныча ким сёлешалгъанды, ким ачыкъ сюелгенди, миллетини сейирлерин къоруулай?! Битеу таулу депутатланы да бирикдирип, ызындан тизип! Не уа КЪМР-ни Баш Советини бир къауум депутаты, миллетлени араларында эсленнген чюйреликлени таплыкъ бла тюзетип къоярны орунуна, болмачы, эссиз даулашланы къозгъап, къабына тургъан отну ышырыргъа къорешгенлери барыбызны да эсибиздеди. Ол заманда да Мызыланы Далхат, депутат къадарында, тюз, таза ниетли адам, айтхан сёзюне халкъны тынгылата билгенин биз унутмагъанбыз. Сабыр, акъыллы да Далхатха бир-бир сессиялада, жыйылыулада ауазын кётюрюп сёлеширге да тюзгенди. Болсада, ол кишини намысын эниш этмегенди, не къыйын кезиуде да адеплилей къалгъанды. Айтханындан таймагъаны бла, халкъын учуз этерге, сындырыргъа къорешгенлеге тийишли жууапларын тапдыргъанды. Аны энчи оюмуну теренлиги республиканы башчыларын сагъыш этдирмей къоймагъанды. Не жаны бла да Мызыланы Далхат халкъыны чынтты уланы эди, ёкюлю. Аллай жашларыбызны болушлукълары, таукелликлери бла байламлы эди 90-чы жыллада культурабызда болдурулгъан жетишимле – миллет сезимни

ёсюю, «Балкария» ансамбльни ачылыуу, энчи малкъар театры ишлеп башлауу, Малкъарны Жазычуларыны союзуна къуралыуу, малкъар тилде чыкъган «Минги-Таугъа», «Нюрге» да къабартылыла угъай, малкъарлыла кеслери башчылыкъ этип башлагъанлары, дагъыда анга кёре кёп жетишимле бар эдиле.

«Эл бирлешсе, къырал болур, бирлешмесе, мал болур» дегенлей, Далхат халкъын бирикдирген жашларыбыздан эди.

1992 жылда Мызы улуну Тырнауузну вольфрам-молибден комбинатына генеральный директор этип саладыла. Ол битеу миллетни да къууанчы эди: биринчиден, Далхат айтхан сёзюне ие болгъанын, борчун тынгылы толтургъанын биле эдиле; экинчиден а, аллай уллу къуллукъну таулу жашха тийишли кёргенлери хычыуун эди. Бютюнда ол комбинатны коллективи да письмо жазгъаны директорну къуллугъуна Мызыланы Далхатны салыгъыз деген тилек бла. Анда уа республиканы къайсы элине ол не зат бла болушханы – барысы да жазылып.

Къалай да жетише болур эди ол адам? Бир элде суу баргъан быргъыланы алышындырып, башхасына газ баргъан быргъыла бла болушуп, дагъыда аны кибик кёп иш эте эди ол. Аллай ишлени тамамлагъанбыз деб' а башхала махта-на эдиле трибуналадан.

Далхатны комбинатха башчылыкъ этген жылларында болгъан ауараларын айтып ангылатхан къыйынды. Анда ишлегенле аны кимден да иги биледиле. Комбинатны кёп бёлюмлеринде иш тохтап, адамланы асламысы ишсиз къаладыла. Ол затлагъа къыралны жанындан эс бурулмагъанын а биз да билебиз. Россейни аламант кезиую тюйюл эди ол заман, жер-жерледе оноусузлукъгъа да киши эс бурмай эди.

Болсада, Далхат комбинатны, чач-тюк этдирмей, сакъларгъа кюрешгенди, адамланы иш бла жалчытыуну мадарларын да кёргенди. Ол башчылыкъ этген жыллада комбинатны ишлеген заманы кёп болгъанды, тохтагъанындан эсе.

Битеу къыралда чыгъарылгъан вольфрамны 50 процентин, молибден концентратны 25 процентин берген Тырнаууз комбинатны ишине аллай бир уллу кёллюк этилгени окъуна тууаргъан болур эди Далхатны саулугъун.

Къаллай ишни юсюнде да акъылынгда болгъанны ачыкъ айтып къоюу алай тынч тюйюлдю, – аллай зат адамны ёз жашаууна уллу хата келтириучюдю. Алайсыз а адамны кеслиги къуралмайды.

Битеу халкъы уллу намыс бергенди Мызыланы Далхатха, суйгенди, ёхтемленгенди. Анга хурмет асыры уллудан,

жангы туугъан жашчыкълагъа аны атын атай: «Я Аллах, сен да Мызы улу Далхатча жаш бол», – дей эдиле. Кесини юйюрюнде да ол ахшы ата эди, юйдегисине, сабийлерине къайгъыра билген. Таулу къыз Бачиланы Александра бла, ариу юйюр къурап, төрт сабий ёсдюргендиле. Бир къызлары юйюрю бла Тюркдеди, къалгъанлары уа мында жашайдыла. Барысы да бийик билим алгъандыла, юйдегили да болгъандыла. Насыпха, Далхатны аты жашларында айтылгъанлай турлукъду.

Далхат къыйын ауругъанында да, ишинде болум, барындан да бег’ а – заманны тозурагъаны, ёз миллетини жунчуулу жашауу аны терен сагъышха къалдыра эдиле. Ол къыралгъа, халкъына да тюз ниетли къуллукъ этгенди.

1996 жылны 1-чи мартында уа малкъар халкъны чынтты уланы, тюзлюкню ёкюлю Мызыланы Далхат ауушады. Халкъ анга болмагъанча кюйгенди, жилигъанды. Кёп тюрлю хапарла жюрюй эдиле ол заманда. Ауругъан этгенликге, Далхат аягъы юсюнде айланганды, жаланда уколлагъа жюрюй эди ансы. Кезиулю кере капельница салдырыгъа барып, андан къопмай къалады...

Далхатны ахыр жолгъа ашырыгъа келгенле Яникойну орамларына сыйынмай эдиле. Аллай хурметли адамны дунядан замансыз кетгени миллетибизге уллу бушуу эди... Тырнауузгъа бла Яникойгъа жер-жерледен къайгъы сёз берген телеграммала келе эдиле: Швециядан, Къазахстандан, Израильден, Москвадан, Харьковдан, Санкт-Петербурдан эм башха жерледен. Аны кёп жерледе таный эдиле, багъалай эдиле.

Малкъар эллени биринден къалмай жыйылгъан эди халкъ аны ахыр жолуна ашырыгъа. Къайсындан бери миллет кесини адамыны керти кюнюнде алай бирикмеген эди...

Далхатха аталып, кёп назму, жыр да жазылгъанды – халкъыны алай уллу эди чынтты уланына сюймеклиги:

Басхандан, Малкъардан суху келелле
Чегемге къайгъы сёз берирге.
Абий кёл этип, энгта къысды, дейле,
Къара ботасын белине.

Ахшы умутла сен этиучю эдинг
Зорлукъ сынагъан халкъынга.
Кимге аманат этерге да билмей,
Къарай кетгенсе артынга.

Алай халкынгга таянчакъ болурла
Къылычла кибик жашлары.
Жарыкъ сыфатынг жарытып турады
Сен суйген тауланы башларын.

Сен эртте жаннган жарыкъ жулдузент
Жерде жулдузла ичинде.
Эртте ёчюлсенг да, ёчюлмей жюрегинг,
Жашайса халкынггы эсинде.

Минги тау башын алай жарытады
Сени ёчюлмез муратынг.
Жиляйма, жиляй, алай кёл этеме –
Жашларынгга сени къууатынг.

Далхатха атасыны эгечи Мызыланы Мариям да этген-
ди кюй:

Дертими барды март айны бизге:
Энтта къыйынлыкъ сынатды.
Ачыу череги, ырхыча, талап,
Жарлы жанымы сарнатды.

Март айын кёрюп болмаучу эдим,
Халкымы сюргюн этгенд деп.
Энди бютюнда жаулайма аны,
Далхатха ууу жетгенд деп.

Мен, кече жатсам, жукълаялмайма,
Да шинжи болуп тёшегим.
Ой, кюнюм батып, отум кёмюлюп,
Жабылып къалды эшигим.

Билмей тургъанымлай, ачитдынг, Далхат,
Не къысха эди ёмюрюнг!
Суйген халкынггы таянчагъы эдинг,
Ой, жаннет болсун кёрюрюнг!

Инша-Аллах, Мызыланы Далхат халкыны эсинден бир
заманда да кетмез. Булунгуда бла Яникойда уа эки орам-
гъа аны атын атагъандыла.

Айтхылыкъ, фахмулу, чынтты халкъ адамларыбызны
тизмесиндеди Мызыланы Далхат.

Илмуну асыл адамы

**УЛАКЪЛАНЫ Махти
БИТТИРЛАНЫ Аминат**

АХМАТЛАНЫ ИБРАГИМ

(1938–1998)

Айтхылыкъ тюрколог, Халкъла аралы Тюрк академияны академиги, КъМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу, филология илмуланы доктору, профессор, 150 илму эм дерс-методика иш жазгъан, бир талай китапны да автору... Ма аллай алим эди Ахматланы Хашимни жашы Ибрагим, илму ишлери ара шахарда чыкыгъан «Совет тюркология» журналда, Россейни тюрк республикаларыны журналларында да кѣп кере басмаланнган закий таулу.

Аны жашауу илму эм окъутуу ишге къуллукъ этиу бла байламлы болгъанды. Озгъан ъмюрде, бюгюн да къарачай-малкъар тилни тинтиуге къыйын салгъан алимлерибиз аз туйюлдюле. Алай аланы санында Ахматланы Ибрагим энчи да, сыйлы да жерни алады. Сѣзсюз, ол кѣп къыйынлыкъ кѣрген малкъар халкъны бек мажал уланларындан бири эди, миллетин чексиз суйген, анга дайым къуллукъ этген, адамлыкъ даражасы да Минги тауча бийик болгъан.

Ахматланы Ибрагим Тырнауузда (Гирхожанда) туугъанды. Сюргюнню ал жылларында Ибрагимлары Къыргъызны Жарбаш деген элинде тургъандыла. Аны анасы Этезланы къызлары Сафу эди, – колхоз бахчада баш кѣтюрмей ишлеген, «спецпереселенецни» ачылыгъын толу сынагъан,

тёрт сабийинден гитчесин жерге салгъан таулу тиширыу. Сафуну юч жашы – Ибрагим, Мажит, Магомет – школгъа 4–5 километр узакълыкъдан жүрюгендиле.

Сабийлигинден окъуна окъургъа итинген жаш, туугъан жерибизге къайтханлай, университетде малкъар тил бла литератураны бёлюмю ачылгъанын эшитгенлей, ары киреди. Студент жылларында хапарла жазады. Артда, аланы жыйышдырып, 1966 жылда «Боранда» деген хапарла жыйымдыгъын Къабарты-Малкъар китап басмада чыгъарады. Аны очерклери, хапарлары, статьялары да газетледе басмалана, радио бла бериле тургъандыла. Диплом ишин да литературандан жазады.

Алай бир кюн а аны филология факультетни ол кезиудеги деканы белгили тюрколог Алийланы Умар кесине чакъырады. «Миллетни къадарында аны тилини магъанасы бек уллуду. Миллетни миллет этген аны тилиди. Бизни тилибизде тинтилмеген вопросла кепдюле, алимлерибиз а аздыла. Аны себепли сен жашауунгу да тилибизни тинтиу, айныгъыу бла байламлы этерге керексе», – дейди. Алай бла башланады Ибрагимни тил илмугъа жолу.

1967 жылда Ахмат улу Къабарты-Малкъар илму-излем институтну малкъар тилни секторуна ишлерге келеди. Къысха заманны ичинде «Айтымны бош членлери эм къарачай-малкъар тилде аланы къуралыулары» деген ат бла илму монография жазады. 1969 жылда уа Бакуда, Азербайджан ССР-ни Илмула академиясыны тил билим институтнда кандидат диссертациясын къоруулайды. Заманына кёре, бу бек тынгылы иш эди.

Къарачай-малкъар лексикографияны айнытыуда да Ибрагимни къыйыны уллуду. Сёзлюкле жарашдырыу тынч иш болмагъанын, бу зат бла дайым илму, система халда кюреширге керегин ол хар заманда да чертгенди. Илму-излем институтну малкъар тил бёлюмю аны башчылыгъында къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюн жарашдырып башлайды. Ол, кертиси бла да, бек къыйын иш эди. Нек дегенде бизни миллетде лексикографла жокъну орунунда эдиле. Болсада гитче коллектив алгъан жумушун керекли даражада тамамларгъа итинеди. Саулай малкъар интеллигентияны болушдуруп, сёзлюкге материал жыйышдырады. Аны мурдорунда ангылатма сёзлюкню бир миллион картотка кирген илму картотекасы къуралады.

Алай сёзлюкню жарашдырыу ючюн, чынг алгъа аны баш жорукъларын белгилерге тийишлиди. Бу затны эсге алып, Ибрагим ангылатма сёзлюкню къалай жарашдырыргъа керек болгъаныны юсюнден инструкция жазаргъа тебирейди. Боюнуна салынган борчну айыпсыз толтурур муратда,

Москвага, Ленинградха эм башха шахарлагъа жюриюдю. Сёзлюкле жарашдырыу бла кюрешген кёп алимни илму ишлерин окъуп, «Инструкция...» хазырлайды. Бу ишге тюркологла бийик багъа бичгендиле. Аланы ичлеринде битеу тюрк дуняда белгили алим-лексикограф А. А. Юлдашев да. Ол «Принципы составления тюркско-русских словарей» деген илму ишни авторуду. Аллахха шукур, Ибрагим «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» 1-чи томуну басмаланнганын кёргенди, анга бек къууаннганды. Алимге андан уллу саугъа къайда!

Къарачай-малкъар тилни илму-тинтиу жаны бла ишлени кёбюсю Ибрагимни аты бла байламлыды. Ана тилни «Грамматикасыны» ол ыз къоймагъан жерин тапхан къыйынды. 1966 эм 1976 жыллада чыкъгъан «Грамматикаларыбызны» иги кесек бёлюмюн Ахмат улу жазгъанды, ючтомлукъ «Ангылатма сёзлюк» да аны башчылыгы бла къуралгъанды. 1969–1973 жыллада малкъар тилни сектору Ибрагимни башчылыгында «Къарачай-малкъар тилни грамматикасын» басмагъа хазырлайды. Бу тынгылы китап 1976 жылда орус тилде чыгады. Анга алимле бийик багъа береди, синтаксисге жораланнган бёлюмюне уа – бютюнда. Аны да Ибрагим кеси жазгъан эди.

Уллу алимни баш борчларындан бири – жаш тёлуге билим бериу, аны тюз жолгъа салыу эди. 1974 жылда ол ишге университетге кёчеди. Кёп жылланы ичинде Ахмат улу малкъар тил бла литература кафедрасына таматалыкъ этгенди, миллетибизни талай тёлүсюню жашау жолунда ёкюлю болуп тургъанды. Къысха заманны ичинде ол малкъар тилни кафедрасыны ишин бийик даражагъа кётюрген эди.

Аны устазлыгыны юсюнден кёп айтыргъа боллукъду. Ол терен билимли алим болгъаны кибик, алаамат устаз да эди. Кафедрада иш хоча туююл эди, Ибрагим ары келгенде. Тилден, литературадан, башха предметледен да ишчи программала, окъуу эм методика пособияла жокъну орунунда эдиле, илму жаны бла да хал алай эди. Ибрагим бу ишлени да къолгъа алып, тынгылы тамамлайды. Кафедрада сакъланнган грамотала, дипломла аны уста къураучу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Дерсени бек бийик даражада бардыра, Ибрагим бирсиледен да аны излегенди. Студентлени методика, илму ишге къатышдырыугъа уа бютюнда уллу магъана бергенди. Аны башчылыгы бла жазылгъан диплом ишле Битеуроссей эришиуледе алчы жерлеге тийишли болуп тургъандыла. Кеси да ана тилде шатык, ариу сёлеше, тилибизни байлыгын, теренлигин студентлеге жетдире билгенди.

Ахмат улуну хайырындан кафедрагъа филология илму-

ланы юч кандидаты кьошулгъанды. Ол билимин студентледен, башха жерледен келген аспирантладан аямагъанды.

Ахматланы Ибрагим школлада малкъар тилни окъутуугъа да бек къайгъыргъанды. Бу ишни игилендирир ючюн, кьолундан келгенни аямагъанды. Кёп жылладан бери школлада ол 8–9-чу класслагъа деп жарашдыргъан дерслик китап хайырланылады.

Ана тилни школда окъутууну программасын да Ибрагим жарашдыргъанды. Ол жаланда дерсликле, пособияла жазгъан бла чекленмегенди. Кёп жылланы ичинде Устазланы билимлерин ёсдюрген институтда малкъар тилни устазларына лекцияла окъуп тургъанды. Ол ишлери не кёп заманын алсала да, Ибрагим илму излемлерин бир заманда да тохтатмагъанды. Тюрлю-тюрлю тюркология арала бардыргъан Битеусоюз эм башха илму конференцияланы ишлерине тири къатышады. Алада докладла окъуйду. Ол айтхан затла жаланда къарачай-малкъар тилге угъай, тюрк тиллени барысына да келишедиле.

Синтаксисде эрттеден келген төрелени, адетлени башха ызгъа бургъан алай тынч болмагъанын ким да ангылайды. Анга фахмудан, хунерден тышында, кишилик да керекди. Алай бла 1980 жылда, тюрк тил билимде биринчи болуп, ол синтаксисни магъана эм форма жаны бла тинтиуге доктор диссертациясын жоралайды. Ол аны СССР-ни Илмула академиясыны тил билим жаны бла институтунда кьоруулагъанды. Темасыны аты «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде бош айтымны кьуралыу эм магъана жаны бла тюрлюлери» деп алай эди. Анга атлары бизни кьыралдан тышында да белгили алимле бийик багъа бичедиле.

Ахматланы Ибрагимни илму ишлеринде айтылгъан оюмла бусагъатда тюрк тилли дерсликледе, программалада, грамматикалада белгили жерни аладыла. Москвада, Алма-Атада, Ташкентде, Ашхабадда, Уфада, Къазанда, Бакуда бардырылгъан халкъла аралы илму конференциялагъа Ибрагимни чакъыргъанлай, ишлерине, оноуларына кьошханлай тургъандыла. Ол тюрк тил билимде атлары айтылгъан алимле бла кёп жылланы ичинде байламлыкъ жюрютгенди. Доктор эм кандидат диссертацияланы юслеринден оюмун эшитирге, Ибрагимни кёп жерлеге да чакъыргъандыла.

1983 жылда уа Ибрагимни «Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке» деген ат бла илму иши чыгъады. Бу монографияны кыйматлыгъын битеу тюркологла да бирча чертгендиле. Бусагъатлыкъда Ибрагим салгъан ыз бла татар, уйгъур, алтай, шор эм башха тюрк тиллени материалларында диссертацияла эм башха илму ишле жазыладыла.

Аны ишлерине кёре, тюрк тилли республикалада студентлеге бла аспирантлагъа энчи курса окъуладыла, семинарла бардырыладыла. Анга бюгюн-бюгече да кёп шахарладан малкъар кафедрагъа келген къагъытла шагъатлыкъ этедиле.

Уллу Алим, Уллу да Устаз кесин аямай ишлегенди, тил билимде жангы жолла излегенди. Халкъны жарыкъландырыугъа, республиканы илму-педагог кадрларын хазырлаугъа, миллетибизни тил билимин ёсдюрюуге уллу къыйын салгъанды. Студентле, аспирантла, устазла, жамауат саулай да намыс-сый берген эр эди Ахматланы Ибрагим.

Ибрагим ана тилибизни тинтиуню бийик даражагъа кётюрюрге итингенди. Тилсиз халкъ болмайды. Къарачай-малкъар тил халкъыбызны баш белгисиди. Ахмат улу ол затны кимден да иги ангылай эди. Анга шагъатлыкъ аны 2006 жылда «Эльбрус» китап басмада «Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках» деген аты бла чыкъгъан китабы да этеди. Ары алимни бийик илму даражада орус эм малкъар тилледе жазылгъан сайлама статьялары киргендиле. Аланы араларында уллу тарых магъанасы болгъан «Балкарские топонимические названия предгорной зоны Кабардино-Балкарии» деген статьяны энчи белгилерчады. Окъуучуну кёп сейир затха кёзюн ачады алимни бу иши. «В последнее время на страницах периодической печати много пишут о границах между Кабардой и Балкарией, появились люди, которые стремятся доказать, что их народ древнее, чем другие народы, и таким образом сеют вражду между жителями республики. Некоторые ораторы позволяют себе использовать высокие трибуны митингов и съездов, пытаясь доказать, что балкарский народ в прежние времена жил за г. Тырнаузом, т.е. там, где вечные снега и недоступные скалы. В этих целях авторы отдельных публикаций обращаются к выяснению этимологии географических названий и при этом часто доходят до абсурда. Это вредно, поэтому показ происхождения топонимических названий отдельных регионов республики при нынешней ситуации действительно имеет большое значение», – дейди Ибрагим жер атланы ангылатуларын жазардан алгъа.

Бизни республикада жерлеге атланы ким, къайсы тилде бергенин, аланы атларына кёре, алайлада эртте заманладан бери да ким жашап келгенин Ахмат улу бу статьясында шарт кёргюзтеди. Кёп тюрлю юлгюле да келтирип, бек уллу алимлени ишлерине да таяна. Кертиси бла да, 1990-чы жылладан бери республиканы кёп жер атлары тюрлендирилгендиле. Эллени, жерлени атлары уа ала миллетни тарыхыдыла. Аны жокъ этерге кюрешгенле тюрлендиредиле аланы атларын.

«Можно надеяться, что вышеизложенные факты помогут современным историкам глубоко задуматься о достоверности совершаемых ими в наши дни «великих открытий» в области установления границ между Кабардой и Балкарией. С их помощью начался процесс переименования географических объектов в республике. Балкарские топонимические названия из карт можно стереть, а из истории – никогда!» – деп айтады статьясыны ахырында Ахматланы Ибрагим, битеу жашаууну бек магъаналы ишине халкъына, тюзлюкге къалкъан болууну санагъан асыл адам.

Дунияда не закий, не аты айтылгъан адам болса да, аны юйор жашауу къуралмаса, насыплыгъа саналмагъанды. Ахматланы Ибрагим а бу жаны бла да насыплы эди, ким да сукъланырча юйюрю болгъан. Ибрагим юй бийчеси Шауланы Харунну къызы Жаухарат бла бирге 34 жыл жашагъандыла.

Жаухарат Нальчикде кооператив техникумну, ызы бла Москвада кооператив институтну экономика факультетин тауусханды. Андан сора ол Къабмалкъпотребсоюзда, ызы бла уа Нальчикни шахар администрациясында ишлегенди.

Жаухарат бла Ибрагим болмагъанча огъурлу, адепли, халал, ачыкъ жюрекли адамла болгъанлары себепли, алагъа кѣп адам келиучю эди.

Аланы сабийлери да бек ариу ёсгендиле. Жашлары Расул, Керим, Рустам Нальчикни 2-чи номерли лицейин алтын майдаллагъа бошагъандыла. Абаданлары – Расул бла Керим –Нальчикде художестволу школну да тауусхандыла. Аланы атлары бу школну да бек фахмулу сабийлерини санында Сыйлы къангада жазылгъанлай тургъандыла. Ала кѣп ариу суратла ишлегендиле, ол ишлерин бюгюн да къоймагъандыла.

Расул Къабарты-Малкъар къырал университетни инглиз бѣлюмюн очно, экономика факультетин а заочно бир кезиуге окъуп бошагъанды. Экисин да айырмалы белгиле бла тауусханды. Ол бир къауум жылны ичинде АБШ-да жашагъанды эм анда стажировканы ётгенди. Нью-Йоркнуну бек даражасы жюрюген жеринде –Манхэттенде – аны энчи кѣрмючю да болгъанды.

Керим а школдан сора Москвада къырал университетни (МГУ-ну) кибернетика-экономика факультетине киреди. Андан сора ол аспирантурада да окъугъанды. Керим аспирантурада болгъан кезиуонде РФ-ни Правительство-суну Эсеплеучю палатасында да ишлегенди. Бюгюнлюкде ол Нью-Йоркнуну администрациясында ишлейди. Расул, Керим да Америкада бирге жашайдыла.

Ючюнчюлери Рустам КъМКъУ-ну экономика факультетинде

тетин бошагъандан сора, юристле хазырлагъан факультетине заочно киргенди. Бир ауукъну «Минеральные воды» деген акционер общества тыш экономика байламлыкъла жаны бла эксперт болуп ишлегенди. Бюгюнлюкде уа фирмада урунады. Ибрагимни эки абадан жашы да юйдегили болгъандыла.

Бу юч жаш да ата-аналарына ушагъандыла – огъурлу, адепли, билимли адамладыла.

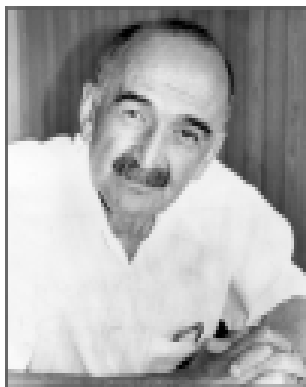
«Сабий, ариу кылыкълы болур ючюн, иги юлгю кёрюрге керекди. Ибрагим кеси бек жумушакъ адам эди, сабийлени уа болмагъанча бек суйгенди. Ишден не бек арып келсе да, ала бла, тюз да аланы тёртюнчю къарындашларыча, ма алай ойнай эди. Сабий садха жашланы кеси элтип, ингирде да кеси барыучу эди алыргъа. Ол алагъа къуруда огъурлулукъну юлгюсюн кёргюзтгенлей тургъанды. Ариу бла юйретирге суйгенди аланы.

«Сабийни жюрегине огъурсузлукъ тюшсе – ол бек уллу палахды», – деучю эди ол. Аны жашауу, былай айтхандача, тап къуралып да бармагъанды, болсада, жюреги не бек кыйналгъан кезиуде да, мен аны бир хыны этип, не бир аман сёз айтып эшитмегенме», – деп эсгереди Ибрагимни юй бийчеси.

«Жашы атасыны ызын ызлар», – деп бош айтмайдыла халкъда. Ибрагим да атын, тукъумун, миллетин да махтау бла айтдырлыкъ аламан жашла ёсдюрюп кетгенди.

Ибрагимни аты халкъыбызны эсинде кёпге дери сакъланырыкъды. Нек дегенде, ол адамлыкъ къачы бла, уланлыкъ кертичилиги бла, огъурлулугъу бла, алимлиги бла да миллетине къуллукъ этген, тюрк дуниясына малкъар халкъны атын айтдыргъан Чынтты Таулу эди.

Сахнагъа жан салгъан режиссёр

ТЁПЕЛАНЫ АЛИМ

КЪУЛИЙЛАНЫ БОРИС

(1938 жылда туугъанды)

Чегем ёзденлери Къулийлары айтылгъан уучула, жырчыла, абрекле бола келгендиле; бойсунмаз къылыкълары, жигерликлери, женишликлери, батырлыкълары бла да айтылгъандыла. Къулийланы Хажимусаны жашы Борисни къылыгъында да биз тукъумну ол формалы кёп илишанларын кёребиз. Жырчы, оюнчу, алаамат хапарчы, гитараны устасы, макъамчы, бек башы уа – усталыгъы бла бийик даражагъа жетишген театр режиссёр, Борис – кесини иши, жюрюш-туруш энчилиги, кёз къарамлары бла да толусунлай Къулий къанды, бир затха кёз къарамын сау дуня малы ючюн да алышмазлыкъ адам. Борисни атасы Хажимуса, уруш отунда болгъан, кёчгюнчюлюк сынагъан таулу, ариу адам эди – жумушакъ сёзлю, ариу жюрюшлю, алаамат лирика назмуланы устасы. Аллай адамланы къатында хар заманда игиди, зауукъду.

Фахмулу адам, ол сени татлы тенгинг, къара жауунг эсе да, кеси бир тауду, аны юсюнде тенгликни, жаулукъну да багъаларын толусунлай билирге боласа. Фахмуну миллет магъанасына къарап айтханда уа, фахмулу адам кеси жерлешинг эсе, башха миллетден эсе да, – башха туюнюлдо, – аны иши, сёзю, усталыгъы бир кибик юлгю болады. Фахмулу адамны къатында кесинг кесинге игирек, къарыулу-

ракъ кёрюнесе. Борис бизни тёлубюзге аллай асыурукъ берген жашладан бириди.

Мен аны 1958 жылдан бери таныйма. Ол менден кичирек эсе да, биз бирге къазанлаша, окъууда, иште да бир бирге билек бола келебиз. Аллах берген фахмусу кёп тюрлюдо, хунер сюрююню кёп жанындан хапары барды.

Ишин иги билген, дунияны сахна санатына терен шагъырейлиги болгъан Борис 1970-чи жылланы башындан бери малкъар сахнаны профессионал даражасын кётюргенлей келеди.

Борис кёп тюрлю окъуулада окъугъанды. 1958 жылда Щепкин атлы бийик театр училищеге кирип, аны тауусханды. Бир талай жыл ишлегенден сора, Москвагъа къайтып, ГИТИС-де режиссёр бёлюмню толу курсун да ётгенди. Малкъар маданиятны закийлик излеген уллу таласына 1960-чы жылланы арасында келип, бюгюнлюкде миллетибизни театр къолайын ёсдюрген, аны халкъла арасында намысын, даражасын белгилеген режиссёр болгъанды.

Баям, чыгъармачылыкъ насыбы да болур эди. Нек дегенде, ол тукъум табийгъатындан келген фахмулукъну, былай айтханда, къанына ана сютю бла тюшген алтын тамычыны маданият черегине айландырыргъа онг, жол тапханды. Алай деп, не айтыргъа сюеме? Не ди ол – онг, жол тапхан деген? Къалай табады адам иги умутларына жетер жолун? Къалай келеди анга сезимлик, фахмусун ачыкъларгъа талашмакълыкъ?

1958 жылда, Борис бийик театр окъуугъа жол излеген заманда, андан не алгъа, не артха угъай, Москвада Щепкин атлы театр училищеге малкъар студия алыр ючюн, Нальчикге СССР-ни Маданият министерствосундан комиссия келгенди. Конкурс болгъанды – малкъар халкъ, ата журтуна къайтып, миллет жашауун жангыдан башлай тургъан заман. Уллуда, гитчеде да кёллениу уллу! Конкурсно хапарын эшитип, жашла, къызла угъай эсенг, аланы аталары, аналары да аягъы юслерине боладыла. Миллет кёллениулюк бирикдирген халкъ, жалгъан жала тунчукдургъан намысын жерине къайтарыр ючюн, таш чайнаргъа окъуна хазыр эди. Конкурсха жюзле бла жашла, къызла келедиле. Сайлау бек къаты барады. Къууанганла, жилигъанла да бар. Ёзге уа, Азия тыгъырыкъларындан жыйыла келген жаш адамлагъа Москвада беш жыл окъургъа боллугъу – ол къаллай тилек эди, насып! Къаллай сайлау эди ол, къаллай байрам! Унутургъа амал жокъду. Ахырында конкурс комиссия онбеш адам айырады – алты къыз бла тогъуз жаш. Борис да аладан бирлери.

Къысха заманда мени окъуу, иш къадарым да ол студия

бла байламлы болады. Мен да ол жыл Москвада М. Горький атлы Адабият институтха окъургъа кирген эдим да, театр училищени дирекциясы мени студияны ана тилден окъутургъа чакъырады. Алай болгъанлыкъгъа, студиячыла да, мен да кѣп къалмай, биржыллыкъла эдик, тилни да мен аладан артыкъ билип, аллайым жокъ эди. Болсада, бирге ишлеу барады. Мен да эсимде уллу ыразылыкъ бла тургъан ол эрттегили театр училищедде бизни студиячыла бла тенг окъуйма, аланы окъутхан устазла мени да кѣп затха юйретедиле.

Борис Москвагъа гитарасын алып келген эди. Барыбыз да аны тѣгерегине жыйыла эдик, жырлагъанына тынгылай эдик. Устазла уа, аны кѣргенлей, халына къарагъанлай окъуна, ол сахнагъа деп туугъан жанды деп къойдула. Да не, Борис туугъанындан окъуна артист эди, тынч эди анга окъуған, зауукълу окъуна.

Сахнагъа чыкъгъаны болуп, мен аны 3-чю курсдан эсгереме. Студия Н. Островскийни «Гроза» деген пьесасындан юзюкле салгъан эди. Окъуу спектакльчикле. Къулий улу анда Борисни ролюн ойнай эди – Катеринаны сойген жашын. 3-чю курсну студенти Борис орус классикада къуралгъан сыфатны, жетген артистча, жетишимли къурагъаны кѣпню кѣрген щепкинчи устазланы къалай ыразы этгенин унутмайма.

Училищедде орус сахнаны айтхылыкъ усталары ишлей эдиле, чынты орус интеллигентле. Театр хунерликни аланы къолларындан ала, Борис тунгуч табиийгъатына сахна ажайыплыгъын сингдиргенди. Сахнада айтылгъан сѣзню кючю нени тутханын терен ангылагъанды. Хау, Борис окъуған училище сахна санат не болгъанын, сахна адамы къалай жашаргъа, къалай жюрирге, сѣзню къалай айтыргъа керегин толу билдирген насыплы мектеп эди.

Андан ары Борис, малкъар театрда бир ненча жыл ишлеп, аз халкъда артист болууну къыйын ѳтмегин татханды. Миллетни сахна маданиятын ѳсдюрге боллукъ жолланы башланган жерлерине къарагъанды. Аны бек алгъа ана сѣзню шатыклыгъына, кючюне сейирсиниюу бар эди, къараучуланы сейирсиндирирча да айта эди аны. Аны сѣзню кючю бла сахнада къаллай жашауну сыфатын къуаргъа боллугъуна ийнаныуу къараучулагъа ѳтюп, ала, спектакль бошалгъандан сора да, солуу алалмай тургъанлары кѣп болгъанды. Сѣз ючюн, ол «Отеллода» Рекалону ролюн ойнагъанда. Кеси ойнагъаны бла къалмай, бирси жигитлени оюнларына да ийнаныу, кертилик бералгъаны.

Не уа «Дорога на край света» деген эки сериялы кинофильм – бизни кѣчюрюлген кюнубюзню, мухажир жолу-

бузну суратлагъан. Айтып болмазча къарыусуз чыгъарма! Жолда, жыртыкъ вагонлада бара, халкъны азабын кёре, акъылдан шашхан таулу къартны сыфатындан сора бизни эсибизде не къалгъанды ол таулу халкъны ахчасын ашагъан, аны къыйынлыгъын а кёргюзталмагъан хосу (учхара) кинодан? Ол да къалпыкъ болмаз эди – аллай бушуулу сыфатны Къулийланы Борис къурамаса! Хакъды: Борис къурагъан сыфат не болумсуз сценаристни, не кинону салгъан бегеуюл режиссёрну «усталыкълары» бла туумагъанды, ол жаланда Борисни кесини чыгъармачылыкъ жетишимиди.

Кесамат этгенде, фахмулу адам къурагъан сыфат бирси артистлени оюнларына да къарыу бергени сейрди!

Малкъар сахнаны жангы тарыхында Борис – европа биллим алгъан, сахнаны тасхаларын толусунлай билген режиссёрду. Ол деген а, таулу режиссёр, жаланда таулу сахнаны чеклеринде айтылыудан чыгып, спектакльни къайсы тилде салса да, ол тилде жаппа-жангы суратлау дуниясын къурайды, демеклик болады. Сёз ючюн, Борисни къабарты сахнада «Медаяны» къалай салгъаны. Мен Еврипид жазгъан «Медаяны» кёп театрлада кёргенме, кёп режиссёрну иши бла шагъырейме. Ол угъай эсенг, жаланда бурунгу Урум драматургияны ойнагъан Пирей шахарны театры Москвагъа гастрольлагъа келгенде, аланы спектакльлерине да къарагъанма. Куна Мисостишхова баш ролюнда болуп, къабарты тилде Борис салгъан «Медая» не уллу сахналада да ойналырча оюн болгъанын айтыргъа тийишлиди. Билмейме, Медаяны ролюн фахмулу артистка Куна Мисостишхова аламат ойнагъаны ючюнмю, Борисни режиссурасы устандымы, – ол къабарты сахнаны бек уллу жетишимлеринден бири болгъаны хакъды.

Къулийланы Борис кёп театрлада кёп тилдеде спектакльле салгъанды. Кёп къараучуланы ыразылыкъларын алгъанды. Алай Борисни режиссёр да, жазыучу да, жырчы да, артист да къадарында насыбы ёз миллети бла байламлыды, кеси миллетини маданиятына къошхан юлюшю бла айтхылыды. Мен быллай тенгleshдириу этерге сюеме: бизни тепсеу хунерибизде Ульбашланы Мутайны бла Къудайланы Мухтарны закийликлери къалай эсе, сахна санатыбызда Борисни закийлиги да алайды. Аны гюржюлю А. Чхаидзени «Кёпор», румынлы Деминганы «Жамауатны оюму», татарлы Миннулинни «Сагъыш», французлу Мольерни «Жалгъан дохтур», бразилиячы Фигейредону «Эзоп», испанлы Гарсия Лорканы «Къанлы той» деген пьесаларына кёре ана тилде салгъан спектакльлери малкъар театрны тарыхыны жарыкъ бетлеридиле. Бегирекда Юсюпланы Хамит Эзопну ролюнда болуп, «Эзоп» спектакли. Ол оюн

жашауну малкъар хыйсабына, акъылманлыкъ бла менсиниулукню малкъар къарамына бирда алаамат келише эди. Аны режиссурасы да, баш рольну кертилиги да бизни театр сезимибизни ёсдюрген, театрны кесин а профессионал даражагъа кётюрген толу чыгъармачылыкъ ишди.

Дуния драматургияны алып айтханда уа, бизни Борис салгъан юч оюнубуз – Шекспирден «Отелло», Гарсия Лоркадан «Къанлы той», Мустай Каримден «Ай тутулгъан кече» – Малкъарны театр къулталыгъыны бийикге чыкъгъан кезиуюдюле, чыгъармачылыкъ жаны бла алып айтханда – классикадыла.

Къулийланы Борис малкъар драматургла Маммеланы Ибрахимни, Боташланы Иссаны, Токумаланы Жагъафарны пьесаларын да салгъанды. Мен жазгъан пьесаладан экиси – «Коммунист» бла «Артутай» – аны спектакльлеридиле. Мен жазып, Борис салып, таулу артистле ойнап, «Коммунистде» биз барыбыз да колхоз къурулуш тау элlege бек ажымлы иш болгъанын, аны сылтауу бла кёп ахшы адамыбыз жоюлгъанын, кёп ахшы адетлерибиз малтаннганын, Совет властыны ызындан угъай, аны кёзюне айтхан эдик. Аллай кертиликни жазгъан да тынч туююл эди ол заманда – аны ким окъуй эди, ким окъумай эди, – алай а сахнагъа чыгъарып, ачыкъ айтыу ким да эталлыкъ иш туююл эди. Борис а ол ишни этгенди, къоркъмагъанды. Ол – фахмуну биргесине батырлыкъ да болуучусуна шагъатды! Ол заманда кызыл комиссарла этген артыкълыкъ Кочарны сыфатында жыйышдырыла эди. Кочарны ролюн Бапыналаны Зариф къалай ойнагъаны уа кёплени эслеринде къалгъан болур.

«Коммунист», Россейде театр чыгъармаладан игиси болуп, Москвагъа чакъырылгъаны – Борисни режиссёр фахмусуну уллулугъуна шагъатды. Дагъыда: жашау кертилик суратлау теренликде ачыкъланса, анга дау этген не уа аны сансынмай къоюу кыйын ишледен болгъаны туурады. Бусагъатда, Совет власть атдан жыгъылгъандан сора, аны ызындан жумдурукъ кезегенле ол заманда бизге кезей эдиле жумдурукъну! «Эй-хей, суюген властыбызгъа кир жагъып, ол неге ушагъанды!» – деп, кёзбау-текота кокаланып, аллай кир тауушлу пьесаны жазгъанны, аллай жалгъан даулу спектакльни салгъанны кычан тутадыла деп сакълай эдиле. Шукур болсун, биз тутулмагъан эдик, кертини уа айталгъан эдик!

Къарындаш халкъланы театрлары кеслерини сахналарында спектакльле салыргъа Борисни терк-терк чакъырадыла. Ингушда уа Саид Чахкиевни пьесасына кёре салгъан оюну кёп тюрлю саугъалагъа тийишли болгъанды. Ингуш

театрны от жагъасын къурагъан режиссёр да бизни Борисди.

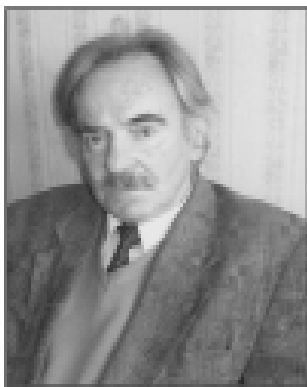
Режиссёр, жырчы, макъамчы, гитарачы деп, санат жанындан къайсы хунерни алып айтсанг да, Къулийланы Борисни энчи ышаны, ауазы, тамгъасы барды. Аны жырларын халкъда суююп айтадыла, кеси жырласа не уа гитара сокъса, балсып, зауукъ этип тынгылайдыла. Жарыкълыкъ ишлерибизге жан салгъан адамыбыз.

Андан сора да, Борис жазычуду. Ол «Минги-Тау» журналда бир жангыз хапар басмалагъанлай окъуна, аны хатына эс бургъандыла. Тилини шатыклыгъын, къысха, кесгин айтыуларын жаратхандыла. «Сараякъ къазла» деген романы басмадан чыкъгъандан сора уа, аны жазычулукъ хунери режиссёрлугъундан кем болмагъанын кёргендиле. Мен бир тюрлю арсарсыз айтыргъа боллукъма: Борисни биринчи проза китабы окъуна адабият хазнабызгъа къошулгъанды. Аны жазылып, басмаланмай тургъан проза чыгъармалары, жазылып, салынмай тургъан пьесалары аз туююдюле. Кесини жазгъан, этген затларына азчыкъ да уллу кёллю болмаучу, къаты къараучу адам, аланы басмаларгъа, салыргъа ашыкъмай эсе, сора биледи суратлау сёзню кючю нени тутханын!

Бюгюнлюкде Къабарты-Малкъарны халкъ артисти, Къули Къайсын атлы театрыбызны художество башчысы, профессор Къулийланы Борис Искусстволаны шималкавказ институтунда ишлейди. Шимал Кавказны миллет театрларына артистле, жырчыла хазырлайды. Аны окъуучулары бек алгъа фахмулу затлагъа, фахмулу адамлагъа сакъ болургъа юйренедиле.

Борис кёп иш этгенди, мындан ары бютюнда кёп иш этерине да сёз жокъду. Кесини жарыкъ фахмусу бла халкъыбызны кёп иги илишанларын, иш ахлу, чомарт, хунерли къылыкъларын бирикдиреди. Суратлау чыгъармачылыкълары къайсы жанындан алса да, сезим къозгъарча, жангы сёз айтады, жангы сыфат къурайды.

Милетине тепсеулерин къайтаргъан

ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР

(1938 жылда туугъанды)

Къудайланы Чукайны жашы Мухтар 1938 жылда Яникойда туугъанды. Анасы Гилястанланы Патинка юч гитче сабийи – Мухтар, Фатимат, Маржан бла – Орта Азиягъа кёчюрюледи. Экижыллыкъ эгешчиклери 1944 жылда окъуна ёледи. Маржан а 2004 жылда ауушханды.

1954 жылда Мухтар Фрунзеде эл мюлк техникумгъа киреди. 1959 жылда КъМКъУ-ну агрономла хазырлагъан бёлюмюне (заочно) эм ол жыл окъуна КъМР-ни культура-жарыкъландырыу училищесини хореография бёлюмюне окъургъа (очно) киреди.

1960-чы жылладан башлап, къарачай-малкъар тепсеуленни жыйышдырып келеди. 1970-чи жыллада бардырылгъан къарауладан биринде «Голлу», «Хардар», «Тыпсынай», «Бийнёгер», «Ындырбай», «Гоккан» деген тепсеуленни кёргозтеди. Бу кезиуде ол дюгерли къыз Икаева Света бла бир юйюр да къурайды. Эки къызлары, туудукълары да барды.

1990 жылда 4-чю июньда Мухтар къурагъан «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбль биринчи концертин кёргозтеди.

1992 жылда Къудай улу Мухтаргъа «КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу» деген сыйлы ат бериледи.

2002 жылдан бери Тюркню 50 къырал къатышхан Халкъ-

ла аралы чыгъармачылыккыны фестивалыны Халкъла аралы жюриисини члениди.

Бир жай ингирде Хасанияда Къайталаны Исмайылны юйюнде тёртеулен олтура эдик – Къудайланы Мухтар, Созайланы Алим, Беппайланы Муталип, сора бу эсгериуню автору. Таулу тиширыулары бирикдирип, Къабарты-Малкъарда, баям, тап, Шимал Кавказда окъуна биринчи болуп, фирма къурагъан, анга да «Алтын къол» деп атагъан, эшиу эшген тиширыуларыбызны да игиге кёллендирип, кеси да аягъы юсюне бола башлагъан Исмайыл, биз алай шырты деп келип къалгъанда, жунчумай, къонакъ этди. Биз да жумушубузну айтдыкъ.

1990-чы жылланы башы. Къырал оюла, энчи мюлкге, иш башламчылыккыгъа жол бериле башлагъан заман. Жашауну барыу жолун ангылап, Исмайыл да, таулу къаны бла киришген эди иш кёллю, къадалман тиширыуларыбызны къыйынларын башларына жаратыргъа, кеси да, халкъында мюлк иеси болуп, бир затха жараргъа. Биз биле эдик: Исмайыл халкъны маданият ишине болушургъа суйген, алай иш къолундан да келген киши эди. Биз а, аны къонакълары, малкъар халкъны да кесини тепсеу ансамбли болса эди деп, амал-жол излеген, иги умутлу, алай а капексиз патриотла эдик. Ол умут ол ингирде Хасанияда Къайталаны Исмайылны юйюнде биринчи сёз болуп айтыла эди. Жаш бизнесчи бу ишни башларгъа боллугъуна, эсе да, ансамбль къурайбыз десек, ол анга ахча бла болушуругъуна ийнана эдик да, юйюне келгенибиз да андан эди. Келген тёрт жашны арасында жыл саны бла тамата мен эдим. «Исмайыл, – дегенни айтып, сёзюне кенгден насыят бла башлагъан да мен болдум. –Ма бу нёгерибиз, Къудайланы Мухтар, малкъар халкъны тепсеулерин жыйгъанды, басмалагъанды, къалай тепселликлерин да ызлагъанды. Энди аланы дунягъа чыгъарыргъа бир аз затчыкъ керек болуп турады – ансамбль къурагъа!»

Аз затчыкъ дегенни уллу магъанасын Исмайыл, айхайда, бизни барыбыздан иги биле эди. Бизни сорууубузну, не – сорууубузну, кёзюне тюрслеп, умутлу къарагъаныбызны сюзе, тынгылады. Тёртюбюзден тютюн ичген жангыз Мухтар эди да, ол, тютюн ичериги келипми, тынгылап, кёбюрек мычыгъан Исмайыл угъай деп къояды депми къоркъду, – тышына чыгъып, тютюн ичерге къалды. Чибин учса билинир шошлукъда биз да шум болгъанбыз. Бир чакъда Исмайыл, манга къарап, аз ышара, баш чайкъады... «Оллахий, Алим, – деди ол, – жазыугъа хунеринг болгъанын а биле эдим, алай тюз быллай дипломат болурса деб' а – эсимде жокъ эди». Ичимден дыгаласха къалгъанма, Созайланы

Алимге къарап. «Игигемиди дипломат болгъаным, огъесе... Байны сёзю да, дипломатиягъа тийишлисича, кёзбау сартынамы ётноп кетерик болур?» – деп турама.

– Да, хо, кёрюрбюз, бир амал болур, – дейди «Алтын кьолну» таматасы. – Къырал да болушур... Башхалагъа уа айтханмысыз?..

Исмайыл къайсы жанындан салса да, бизни анга не дауубуз болургъа боллукъ эди? Тап, азчыкъ окъуна умут этдирип ашырса да?

Алай ол, эр кишиге тийишлисича, ишни болдурур жанындан тутду.

– Ахшы, – деди ол, – мен ол ишни боюнума алайым. Ансамбль къураясагъыз, мен аны бек аздан бир жылгъа тутарма. Ишиме чырмау болмай, кесим суйгенча барма кьойсала уа, аны не керегин да жалчытып, жер-жерледе айтышырча окъуна этербиз...

Алай башланган эди Къудайланы Мухтар кёп жыллада табып, жыйып, сахнагъа тапсындырып кюрешген халкъ тепсеулибизни ансамблин къурау. Бюгюн, кертиси да, жер-жерледе айтылгъан, кёп халкъла суйюп къарагъан, суйген ариу ансамблибизни – «Балкарияны» – эки да мурдор ташын салгъанла Къудайланы Мухтар бла Къайталаны Исмайыл болгъандыла. Бюгюнлюкде «Балкарияны» жарыгъында жарыргъа, аны махтауундан юлюш алыргъа суйгенле аз тюйюлдюле – аны мен къурагъанма дерге жетишгенле! Сёз жокъду, кесин малкъар халкъны кызына, жашына санагъан болуп, аллай ансамбльни къуралырына къарс урмагъан болмаз эди ол заманда – биз да кеси аллыбызгъа республика болабыз деп, кёллениу уллу эди. Ол умут бла жашла, кызла, жамауат ишге къатышхан абадан адамла да Малкъарны Жазычуларыны союзуну мехкемесинде жыйылычуларын кёпле унутхан болмазла. Алай тарых магъанасы болгъан уллу ишге кёллениу – бир, ол ишни арбасын жекген – башха. Къудайланы Мухтар халкъны тепсеулерин жыйып, ала ма былай тепселирге керекдиле деген илмуну къурамаса, Къайталаны Исмайыл, алыкъа аягъы юсюне иги болалмагъан эсе да, иги кесек адамгъа ёз ахчасындан иш хакъ берип, къобуз, кийим дегенча, башха кереклерине да къарап, хайдагъыз демесе, ансамбль къуралмазлыгъы белгили эди.

Мен Къудайланы Мухтарны таныгъанлы да, анга сейирим, ыспасым да бир кибик аз болмай келеди. Къайдан келгенди анга быллай изми? Саулай бир маданият институт этерге боллукъ ишни мажарыргъа хунерлик? Къара танымагъан атасы Чукайданмы? Къудайланы тукъум бурун заманладан бери да Чегемде иннет къулталыкъны тутта кел-

генлеринденми? Не уа сабийлигинде бир уллу окъуулу адамны къатында ёсюп, аны назирасын алыпмы?

Аллай сагъышланы туугъаны – мен Мухтарны сабий жылларын билеме да, андан келеди. Аны да, мени да сюрдюн зарауатлыгъы юйсюз, жерсиз этген, ачлыкъ, жаланнгалыкъ сынатхан сабийлигибиз бирчады. Къыргъыз жеринде ачдан ёлмей кечинирге кюрешген болмаса, къайсыбыз бата эдик китаплагъа? Школгъа, юзмей, къайсыбыз жюрюй эдик? Атадан, анадан да бирча ёксюз Мухтар а бютюнда бек сынагъанды аллай сабийликни кюйюн! Ол киши жеринде тентимеклики азабын толусунлай кёргенди! Не тюрлю кесамат бла къарасанг да, сабийлиги алай тюшген адам аллай къыйынлыкълардан сау чыкъса, ёз жашауун къуаргъа ёч болады, ол угъай эсенг, дуня малына жутлукъ – тоймай къалырма деген къоркъуу – андан кетмейди. Аллаи адамны къылыгъыны баш илишаны кесимчилик болгъанына сейир этерге да тюшмейди. Кесимчилик – адамны къызгъанч да этеди, кеси гыржынына кюл тартыргъа кюрешмеклик да аны бла байламлыды.

Мухтар школда орта билимни да бек къыйналып алгъанды, университетде да тынчлыкъ бла окъумагъанды. Алай а Аллах аны къылыгъына, итинмеклигине гурмукулукъ угъай, жарыкълыкъ, жолдашлыкъ белгилерин салгъанды. Мухтар къыйын сабийлигинден, къыйын жашлыгъындан – жашауда бир зат ючюн да кишиге жалынмауну, бир затха жарауну къастын алып чыкъгъанды. Биреуню болушлугъу бла угъай, кесини къыйыны, хунери бла бир зат этип танылыргъа сюйгенди. Сора – тепсерге! «Къайдан келгенди бу хунер санга?» – деп соргъан эдим бирде Мухтаргъа. «Бир жол, бир ач кюнюмде, базар тийресинде айлана кетип, акъылданмы шаша болур эдим, амалсыздан не этерге билмейми, – къолларымы кёкге жайып, ары-бери секирип башладым. Адамла мен тепсеген этген суннган болур эдиле, – тегерегиме жыйылып тура эдиле. Бир дунганлы уа, келди да, къолумдан тутуп, ашханагъа элтди, аллыма, табакъ бла ёрге къалап, лагъман салды... Андан бери тепсейме, хар ким да мени аллыма лагъман саллыкъ сунуп...»

Университетде Мухтар алгъан агрономия билим тепсеу санатны излемлеринден узакъ да, анга тюсюнлей жол ачхан усталыкъдан игида башхады. Аны себепли Мухтарны, этнография къулталыкъгъа берилип, халкъ тепсеу-лени жыяргъа, жарияларгъа таукеллиги – жюзе билмей, уллу суугъа секирген кибик бир ишди. Аны юсюнден сагъыш эте келгенде, адамны акъылына бек алгъа не келеди? Тукъум тамырланы тёлюлеге ётмей къалмаучу адети! Мухтарны, хореография кибик, энчи хунерге окъуу бол-

магъ анлыкъгъа, аны къанына къайсы жанындан эсе да – ата жанындан, ана жанындан, ким билсин, – тепсерге суймеклик ётгенди! Ол а, тепсерге суймеклик, аны тепсеген тепсеулерины тагыларына къараргъа келтиргенди. Алай башланнганды къаст. Эртте-эртте, Мухтар, университетни бошاپ, жашау жолуна чыкъгъанда. Тенглеринден къайсы эсе да къатын алып, ол аны тоюнда не бир башха къууанчда тепсегенде! Андан а, сюзюп айтсакъ, Мухтар кеси да терен текшермей, миллет тепсеулеге илму кёз бла къарауну жолу башланнганды. Мени кёз аллыма аны тау элlege жолоучулукълары келедиле. Бир жерден бир болушлугъу болмай – Мухтар илмуизлем институтда бир заманда ишлеменди, – хау, бир жерден бир болушлугъу болмай, ишлеп, дыккы алгъанчыгъын да жоллагъа жоя, кёрген, билген, тепсеген адамланы (къартланы) излей, Къарачайны, Малкъарны къыдыргъанды! Алай жюриой, ол къоншу халкъланы тепсеу байлыкъларына къарагъанды. Былай айтханда, жаппа-жангыдан кесине хореография университет къурап, кесини амалы, заманы, къадары бла да анга толусунлай берилип, беш жыл угъай, андан ары саулай жашауунда бу окъууну окъугъанды. Ёзге уа! Адам миллет магъанасы болгъан бир ишни къолгъа алса, аны жерине жетдирир ючюн, жан тынчлыгъын, ашау-жашау къолайлыгъын къурман этерге тюшеди. Жашауун жалгъа салмаздан, миллетим деп ким жумдурукъ кезесе да, ким сёлешсе да, акъылман сёзлени жыйып, – ол бары кёзбауду. Этер адам этген этеди ансы, этерге керекди деп, жаншап айланмайды.

Манга Къудайланы Мухтар миллетине уланлыкъны, илму таукелликини, суйген ишине жан тынчлыгъын бериуню юлгюсюдо. «Къылычынг кийизден да болсун, жюрегинг къурчдан болсун ансы» деген халкъ лакъапны тюзлюгюн кёреме аны юсюнде. Башлагъанда, хореография билими жокъ эди, таукеллиги, къасты уа бар эди. Таукеллик хорлап, Къарачайны, Малкъарны бурунгу тепсеулери жыйыдыла, сюзюлдюле, ангылатмалары жазылып, тебиулери суратланып, китапла болуп чыкъдыла. Ол китапланы мурдорунда «Балкария» къуралды. Былай ишлени этер ючюн, къыралла институтла къурайдыла. Институтлада хайт деген устала, бир-бирлери бла даулаша, жаулаша, жылла бла ишлейдиле – тепсеулени жыйып, энчиликлерин ангылатып, сахнагъа салыр ючюн. Бизни кибик адам саны аз халкъда аллай онг – ёмюрде да болмазлыкъды. Мухтар кибик, бир зуюл чыгъады да, «жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер» дегенни айтдырады. Мен билеме: кеслерин Мухтаргъа тенг этмеген, халкъларын да Мухтарны халкъындан бийикге салгъан курсабай «устала», Мухтар быллай китапла чыгъар-

гъандан арысында, «Балкария» дуня сахналарында тепсеп башлагъандан арысында, аллай ишле кеслеринде эрттеден жюрюген кибиқ, сёзню алай салгъанларын! Ала эртте чегемли сюде: «Егюзню ким урлагъанын, ким сойгъанын, ким ашагъанын да билеме, алай меники къара атказды!» – деп сюелгенлей, «Къарачай-малкъар тепсеуле эртегили да, магъаналы да болгъанларын билебиз, алай хар иги тепсеу жаланда бизники болургъа керегине кимни дауу барды!» – деп, кеслерин алай жюрютедиле. Не дегин, менсиниюню къара тону не заманлада да акъ халы бла тигиле келгенди. Аны ючюн а аз халкъны кёп билимли уста адамлары, аллайлагъа ичлеринден кюле, халкъны бурунгу къульталыгъындан бютюнда сейирлерин таба келедиле.

Мухтарны тепсеу институтларыны ёз халкъыбызны ичинде магъаналарындан тышында да, уллу назира кючлери болгъанын айтыргъа тийишлиме. «Балкария» кёп жерледе, кёп тюрлю сахналада тепсеп башлагъандан арысында, шималкавказ халкъланы кёп хореографлары кеслерини тепсеу ансамбльлерине жангы кёзден къараргъа тюшгендиле. Мухтарны этнография дерслерине къарап, кеслерини кёп тепсеулерины тыш ариулукъларындан эсе, ич магъаналарына кёбюрек эс бура башлагъандыла. Таулу тепсеуле эпос кибиқ окъулгъанлары себепли. Мухтар тойчуланы аякъ алыу, къымылдау усталыкълары халкъны жашау къудуретин, тёрелерин, къыз тилеу, уугъа, урушха чыгъыу, ишлеу, юйретиу дегенча адетлерин ачыкълау бла байламлы этгенди. Алай бла тепсеу бек алгъа халкъны дуня ангылауун, жашау сезимин кёргюзтеди. Хореография санатны бары шартлары тюзюнлей халкъны жашау ангылауундан, иш хунеринден чыгъадыла. Аны хар сахна чыгъарманы энчилиги бла ачыкълай, Къудай улу тепсеучюню къымылдауу, кёз-къаш, къол-баш къагъыуу, аякъ алыуу бошуна болмай, аланы хар бирини энчи магъанасы, айтыуу, билдириую болгъанын ангылатады. Аты этнография-фольклор ансамбль болгъанлыкъгъа, «Балкария» кеси аллына халкъны бурунгу сун бла бюгюнюн бирикдирип, аны профессионал бийикликге кётюргенди.

Таулу ансамбльни тепсеулерине къарап, ала халкъны тюненесидиле, бюгюнню туююлдюле деп ким айталлыкъды? Тепсеу халкъны бетин ачыкълагъан санат болургъа жетишгенде, ол миллет тарыхны юзюлмеген сураты болуп къалады.

Бир жол Къабарты-Малкъарны Миллет китапханасында Мухтарны «Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бурунгу тепсеулери» деген китабын баямлау (презентация) бара эди. Жыйылыу китапны аты бла болса да, тюзю, малкъар халкъны «алтын тёлуюню» бир бутагъы Къудайла-

ны Мухтарны намысын кёрюу эди. Ол кёп жылладан бери бир адам этмеген ишни этип келгенине ыспас сёз айтыу. Анда айтылган иги сёзлеге тынгылай, мени акъылым Мухтарны келген жолларына кете эди. Аны адежли бетине къарап, мен, бир азчыкъ да гынттысы болмагъан, тутхан ишине жетгенде, ёлеме-къалама демеген, окъууу, онгу аз эселе да, жашау тиричиликде, хунер кесиуде не уллу окъуулары, онглары болгъан халкъланы окъуна сукъландыра келген халкъыбызны бетин кёре эдим. Аны ёксюзлюк, къарыусулукъ, киши жерини ачы ётмеги, таянчакъсызлыкъ да чиркигендиле, аллына ёталмаз къаяла болуп сюелгендиле. Ол а ёте келеди, жокъдан бар болдура келеди, тарыкъмай, ёпкелемей, киши малына сукъланмай! Халкъыбызны келиши уа алай туююлмюдю?

Аны себепли мен – хар тюбегенимде – Мухтаргъа бир уллу дунягъача къарайма! Сейир этгеним сёнгмейди. Халкъны тепсеу фольклорун тинтиу, жариялау иш бек терен уста илмулукъну излегенин биле, аллай тенгизге башын атып, аны жыяргъа, къуараргъа, тинтирге къолундан келген – ай, аперим, дейме! Аллай ишге ат башындан къарагъанла асыры семиртип айтаса деселе да, халкъны жашауунда тепсеу саянатны магъанасын билгенле, айхайда, мени айтханымы тюзге санарыкъдыла.

Мухтар бизни тепсеулерибизни жыйып, тинтип, жашау-гъа келтирип башлагъанда, ким не биле эди аланы юслеринден? «Алтын Хардар», «Элия», «Тепана», «Голлу» дегенча, саулай бир эпосланы айтхан тепсеулени ким кёрген эди жангы заманда? Нарт Ёрюзбек шайтанлагъа тюбеп, ала аны букъусун бардырыргъа дегенде, алдауукъ начасланы кеслерин да тепсетген сейир хунерибизни? Аз туююлмюле дагъыда... Алагъа къарап, ёхтемлик, эстетика зауукълукъ да сынагъан сагъатларыбызда, миллетни бурунгу рухий байлыгъын жашау-гъа къайтаргъан адамны эсибизге да тюшюрмейбиз! Аны ючюн а, шукур болсун, халкъыбыз деген сезимден толабыз! Тюшмесин эсге Мухтар, унутулган окъуна этсин, алай халкъгъа къаллыгъы – аны атындан эсе кёп да сыйлыды, магъаналыды.

Тепсеуле алай. Жерибизни атлары уа? Тау жамауатла жюрюте келген къол хунерлени атлары. Кырдыкла, агъачла, ауруула... Мухтар ол жаны бла да кёп иш этгенди, эте да турады. Кесини хакъы бла басмалагъан жер, суу, кийим, турмуш баямла – ала да аз туююлмюле халкъны базыныулу этерге! Бусагъатлыкъ заманда бир-бир аштапарла, жолда бара, бир арба тохун тапсала да, бизни бурунгу усталарыбыз къаллай сейирлик затла ишлегендиле деп, барамталап къоюучу сайакъыл «алимле», ёмюр-ёмюрледе жер-

ни ташыча бегиген керти атланы, къадалып, жалгъан атлагъа тюрлендирип баргъан заманда, жерибизни бурунгу атларын алай сагъайып жыйыу, зарфха уруп чыгъарыу чынтты уланлыкъ иш болгъанын айтыр кереги жокъду. Мухтарны 2007 жылда «Минги тау» журналны 1-чи китабында басмаланган топонимика жыйымдыгы да аллай тарых магъананы тутады.

Тепсеуле ажайыбы Къудайланы Мухтар кѐп жылладан бери, эл-эллесе жюрюп, сабийлени тепсерге юйретеди. Бир малкъар эл да жокъду, бир школ да, Мухтарны аягы жетмеген! Бир сахна да – Мухтар бизни къызчыкларыбызгъа, жашчыкларыбызгъа аякъ алыргъа юйретмеген. «Не ишлейсе, Мухтар?» – деп сорсам, тюбегенде, «Тепсейме!» – деп, къысха къыркъады. Хау, Мухтар тепсейди! Ол ауур адам тепсеп башласа, жер тебеди, къабыргъала къалтырайдыла ансы, сыфатха кирген тойчу талмайды. Урчукъ айланган киби не уа къуш учханча болуп къалады. Къарагъанла бир ауукъгъа къарс толкъунлагъа тумаланадыла. Аны кѐргенлени, бегирекда сабийлени, аныча тепсериклери келеди, аныча учарыклары! Сора барады ол да элге, школгъа. Сабийлени жыйып, юйретип башлайды. Не – юйретген, ол тепсеуню сюйдюрген этеди; тепсеу не айтханын, неге чакъыргъанын алдырады. Сора сабий тепсеуню китап окъугъанча окъуйду. Тепсеген адамны хар аякъ алгъаны – аны сѐзю, сыры, жарсыуу, бушууу болгъанын биле, ъседе.

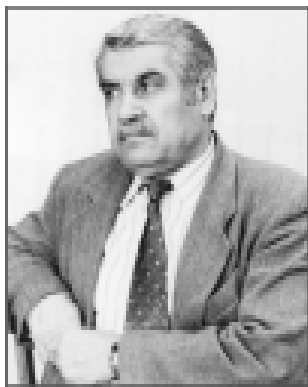
Ненча къыралгъа ненча кере элтгенди Мухтар таулу сабийлени! Ненча къызны, жашны боюнларын тюз тутаргъа, тюз атларгъа, ариу къымылдаргъа юйретгенди!

Къудайланы Мухтарны бизни къарачай-малкъар тепсеуле бла байламлы тѐрт китабы чыкыгъанды: «Карачаево-балкарские народные танцы» (1984 ж.), «Карачаево-балкарский свадебный обряд» (1988 ж.), «Древние танцы балкарцев и карачаевцев» (1987 ж.), «Карачаево-балкарская этнохореография и символика» (2003 ж.).

Дагъыда кырдыкланы, бит имлени, жаныуарланы атларын тауча эм орусча жазып, «Флора и фауна» деген китабын да чыгъаргъанды. Бу темагъа кѐре, энттада эки китабын хазырагъанды басмагъа.

Алай жашайды, ишлейди, тепсейди, жарыйды, жарытады Къудайланы Мухтар. Ол бизни халкъыбызны миллет болуруна мурдор салгъан жашларыбыздан бириди.

Халкымы деген – насыплы

ТОЛГУРЛАНЫ Зейтун

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ

(1938 жылда тууганды)

Гуртуланы Салих КЪМР-ни культурасыны сыйлы къулдукъусуду, Къабарты-Малкъарны эм Гюржю республиканы Сыйлы грамоталарыны, дагъыда башха тюрлю саугъаланы иесиди. Ана тилинде жыйырмагъа жууукъ китап басма лагъанды, публицистикасы бла да белгиледи. Бир къауум пьеса да жазгъанды. Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батыр» деген чыгъармасын ана тилге кечюрюп, аны малкъарча селешдиргенди.

Салих Акъ-Сууда тууганды. Школну Орта Азияда тауусуп, ата журтуна алай къайтханды. Шофёр, тракторчу болуп да ишлегенди. Атасы урушну ёртенинде жоюлгъаны себепли, гитчелигинден кесин не иште да жарашдырыргъа кюрешгенди. 1958 жылда университетге кирип, кече уа «Коммунизмге жол» газетде корректор болуп ишлегенди. Бир ауукъдан а 27-жыллыкъ Салихни Совет районда «Колхозная жизнь» деген район газетге редактор этип иедиле. Юч жылдан сора аны Москвада Бийик партия школгъа окъургъа иедиле. Бери къайтханындан сора, «Коммунизмге жол» газетни жууаплы секретары, редакторну экинчиси болуп ишлегенди. 1986 жылда уа аны республиканы китап басма, полиграфия эм китап сатыу ишле жаны бла Къырал комитетини председателини къуллугъуна саладыла.

Ол Пушкинни, Лермонтовну, Адам Мицкевични, Григол Абашидзени, Коста Хетагуровну эм башха закийлени чыгъармаларың малкъар тилге кӛчюрӛп басмалагъанды.

Юйдегиси Ёлмезланы Зоя бла юч сабий ёсдюргенди: Расул, Жамиля, Марат. Барысы да бийик билим алгъандыла, жер-жерледе ишлейдиле.

Бюгюнледе малкъар литератураны от жагъасыны тӛрюнде олтургъанланы атлары жамауатха эрттеден белгили болуп, чыгъармачылыкъ ишлери дуния адабиятны уллу черегине кӛшулгъандыла. Аладан бири Гуртуланы Салихди. Бусагъатлада аны назму китапларыны бетлерин ачсанг, миллет литератураны кӛп тюрлю ауушлары, ныхыт жоллары эсинге тюшедиле. Эсинге тюшюрӛп, ёхтемленмей да кълмайса. 1960-чы жыллада малкъар литератураны от жагъасы тири ышырылгъанына сейир этип, мындан ары миллет культурабызны тарыхында аллай кыстау жангырыу боллукъ болурму деп, сагъышланыргъа окъуна тюшеди. Ол заманда Гуртуланы Салих онсегиз-жыйырмажыллыкъ жаш адам эди, университетни сохтасы, алай сӛз искусствобузгъа кӛшумчулукъ этерге, анга юлюшюн кӛшаргъа базыннган факхумус аны алдамагъанды. Бусагъатлада ол ана литературабызны акъсакъалыды. Журналист ишни, кесаматны, къара сӛзню, поэзияны, драматургияны да сыйлы жюгюн кӛтюре, алай келеди.

Салихни ауазы 1961 жылда эшитиле башлагъанды. «Эртен» деген ал китабы чыкыгъанлы уа, жашауда кӛп зат тюрленнгенди. Болсада ол назму китап бизни поэзиябызда тас болуп, неда окъуучуланы эслеринден кетип кълмагъанды. Нек дегенде, аны жазгъан поэт сынаусуз эсе да, литературагъа, жашаугъа да сыймеклиги уллу, ниети таза, умуту бийик эди. «Жашарма чынтты жашыча заманны», – деп ол жюрегинден билдиргенди.

Салих жашаугъа кӛз къарамын, жюрек жарсыуун, къуанчын да жаланда тенглешдириулени кючю бла билдирирге итиннгенди. Аны тапхан суратлау мадарларында заманнга тӛзген, тӛзмегенлери да болгъанлары бюгюнледе баямды. Алай хар затны да бирча билирге, кӛрюрге, эслилик туудургъан соруулагъа кесича жууап берирге итинмеклик поэтни энчилигиди. Ол энчилик аны ал атламларында окъуна белгиленнгенди.

Поэтни аты окъуучулагъа белгили болгъанлы, иги кесек заман озгъанды. Салих ол заманны ичинде малкъар литератураны тӛрюнде олтурургъа тийишли да болгъанды. Поэтни «Жашауну жыры», «Жашчыкъ бла суучукъ», «Ныхытла», «Таулу», «Къонакъ этигиз», «Ичер суум» дегенча назму китаплары малкъар окъуучуну культура жашауунда

жерлерин тапханлары бла чекленмей, фахмусу, жютю сёзю кенг жолгъа да чыкыгъанды: «Синий ливень», «Грызет мой конь удила» дегенча орус тилде басмаланган китаплары эм башха назмулары, поэмалары поэтни фахмусун кёп миллет окъуучулагъа шарт эттендиле.

Поэт китапларындан бирине «Ныхытла» деп атагъанды. Жашау жолу – ол нихытла жолуду, умут, бийиклик жолу. Кеси заманында Лев Толстой: «Жазычу жамаутха, адам улуна не айтырын билир ючюн, ол адам улу сынагъанны билирге, аны бла бирге анга белгили болмагъан затланы да ачыкъларгъа борчлуду, – деп жазгъанды. – Жазычу ол жаны бла жетишимли болур ючюн, жамауатны жашауу бла жашаргъа, анга тири къатышыргъа керекди».

Салих заманны излемин иги ангылагъан, излеуден талмагъан поэтледенди. Поэт дуняны уллу культурасы бла, кёп миллетли искусствону айныу жоллары бла да тынгылы шагъырейди. Аны поэзиясыны от жагъасын жандыргъан орус литератураны айтхылыкъ поэтлеридиле. Ёз миллет искусствобузда уа – Къайсын. Махтаулу усталаны тийишли сохтасы Гурту улуну ауазы бюгюнлюкде шарт эм басымлы болгъанды.

*Бир чён да къымылдамайды бахчада,
Терекледен тюшмеди бир чапыракъ.*

Неда:

*Иги болсам, иги эди кесиме.
Болгъанымдан артыкъ къалай болайым, –*

деп, поэт басымлы, керексиз гузаба этмей, ырахат жаза эсе, ол поэтге керти усталыкъды, фикир келгенини шартыды.

Салих поэзияда тынч неда бир тапхан ызына тынчлыкъ-сыннган поэтледен туююлдю. Аны «Алим Байсолтанов», «Къадарым, ыразыма санга», «Агъач къалауур», «Мудах кёк» деген поэмалары жангылыкъгъа, жашауну къыйматын терең ачыкъларгъа итиниулюкню шартыдыла.

Бютюнда поэтни «Сонет минчакълары» анга тынгылы шагъатдыла. Ол жанр кёп литературалагъа 13-чю ёмюрден бери белгиледи. Назмуну аллай тюрлюсюню къурулушу энчи жорукълагъа бойсунады, аладан бири бузулса, сонет да бузулады. Къысха айтханда, ол поэзияда эртте тохташдырылгъан назму кепди, поэт айтыр затын 14 тизгинге сыйындырыргъа керекди, аланы сегизиси энчи рифмалагъа салыннган төрт тизгинли бла юч тизгинли экишер строфалагъа бёлунедиле. Хар строфаны магъананы айнытыу къул-

лугъу да башхады. Сёзсюз, назму «кепни» тарлыгъына сыйынып жазгъан кыйынды. Поэзияны ол ариу, низамлы формасы малкъар литературагъа хазна белгили болмагъанды. Бизни поэзиябызда жашау, сезим кюрешни теренлигин сонетни кючю бла ачыкъларгъа Салих биринчи атлам этгенди. Алай атлам биринчи болса да, жетишимлиди. Поэтни сонет минчакъларыны темасы сыймекликди. Аны айныгъан, бийик тазалыкыгъа жетген, артда уа жарсыугъа, инжилиуге тюшген жолуду. Адамны жүрек жарсыуун, тюрлю-тюрлю сезимлерин ачыкълауда биринчи малкъар сонетле, биринчи сынауча къалмай, малкъар поэзияны лирика мадарлары айнытырыкълары баямды.

Инсанлыкъ кёз къарама тынгылы тохташхан поэтледенди Салих. Озгъан заман бла шёндюгю, келлик кюнлени бла шёндюгю кюнлени бирликлерин ангылагъаны бла да чекленмей, суратлау оюмну бек кыйматлы илишанына айландыргъанды – жазыучуну ол инсанлыкъ сезими шарт кёрюнюп турады. Поэтни «Къызыл атлыла» деген романтика поэмасы да бизни анга ишекли этмейди. Салихни сүйген жигитлери халкъгъа эркинлик келтирген, аны жолун ишлеген, къоруулагъан жигит жашладыла. Солтан-Хамитча батырла. Уллу Ата журт урушну жигитлерин, бюгюнню кюнлени, эр адамланы да поэт, аладан айырмай, бирликлерин кёргюзтүп жазады поэмасын:

*Барадыла жерледе эм кёкледде,
Андан бери къайтармайын атларын –
Мен кёреме бюгюн ракетледе
Къызыл атланы ол сьфатларын.*

Поэт жигитлерини уллу жашау, кюреш сынауларын чыгъармачылыкъ тизгинлеге уста сыйындырып жазгъанына ким да эс бурурчады. Сёз ючюн, кюрешни жолундан таймай келгенлени юслеринден тизгинле: «барадыла... андан бери къайтармайын атларын», неда «халкъны солууун билирге сыйсенг, жүрегинги сал тауланы ташларына». Салих халкъ батырланы, урушну жигитлерини юсюнден энчи сыймеклик бла, жүрек жылыуу бла жазгъаны кертиди. Ол жүрек от, энчи сыймеклик поэманы хар тизгининде, сёз, бояу сайлауунда кёрюнеди, жазыу хатына, ызына къанат женгилик, романтика хал береди.

Гуртуланы Салих малкъар халкъны, айта келгенибизча, къууанчын, бушууун да бирча тынгылы ангылагъан, сезген поэтди. Артыкъда жамауатны кыйын сынаууна уллу эс бурады. Ол жаны бла аны кёчгюнчюлюкге жораланган чыгъармалары бюгюнда махтарчадыла. Кёчгюнчюлюк бла

байламлы бушууну юсюнден поэтлерибиз жүрекlege жетерча назмула жазганларыны сылтауун азатланган сезде неда кыралга, партияга тырман этерге онг берилгенинде излерге керек туююлду – поэтлени ангылаулары, суратлау оюмлары есгенинде излерге керекди. Бушуулу темаланы юсюнден чыгарма жазып, бусагъатдагы окуучулары сураулары тамамлаган кыйынды. Алай миллет адабиятыбызны алпында жууапшылык сезмеклик поэтлерибизни суратлау жолундан ажашдырмайды.

Биз ол излеуню тынгысызлыгын бюгюнледе бютюн шарт эслейбиз. Юлгюге, Салихни кечгюнчулюкге жораланган назму кыауумун алайык. Мында поэт ич сезимин, жүрек кыйынын ачык сёзге ышанады («ачыуга юйренир амал жокъду») дегенча, сагъышландырган ушашдырыула, тенгешдириуле бла хайырланады. Сабийлигинде керген, сынаган кыйынлыклары сайлатхан. Болсада поэтни суратлау-эстетика мураты халк бушууну кертда трагедияны даражасында ачыкларгады да, анга кере, айтырын, илхамын табийгъатха, табийгъат, жашау-турмуш болумлагга ышанады. Жаралы табийгъат, таралган-жарсыган, тилленген, неге да шагъат шартла биригип, малкыар халкыны юсюне оюлган кыйынлыкны кергюзтедиле: «Жиляйды терек», «Чум терекни ачыулары» деп поэт назмуларына бош атамаганды.

*Ачыуум ичме сыйымай,
Мени жарам, жилямукъ болуп
чыкыганды тышына.*

Жиляйды терек

Неда:

*Жауган кыар да, ол кызыл
кыанны ичип,
Кёкге элтип, андан жасады тауга.*

Чум терекни ачыулары

Быллай лирика жигитни жүрек инжилиуюне боялган табийгъат илишанла сайланып алынмайдыла: поэтни хар назмусу табийгъатны куююн ачыклаган ушашдырыу-тенгешдириуледен тизмечга кыуралганды. Алай ол суратлау-ачыклау бояулары кыалын этерге итинмеклик да туююлду – халкыга келген бушууну энчилиги сайлатхан, излетген мадарладыла. Малкыар халкыны жамауаты аз заман-

ны ичинде туугъан жеринден кысталгъанда, ёчюлген от жагъаланы, кыруу арбазланы керюп, аны ызындан жияусарнау этгенле кёп эдиле десек, жалгъан сёз айтыр эдик. Жарсыгъан, жияусыйыт этген табийгъат эди – эгеч, кырындаш сезими бла – туугъан жерни ташы, агъачы.

1980–1990-чы жыллада малкыар поэзияны ёню, макыамы кёп жаны бла тюрленгенди. Жырны кыуанч ауазын мудахлыкыгъа бла тынгысыз сагъышха алышханды. Кертиди, мудахлыкъ бла сабыр оюм, сагъыш аны не заманда да жол нёгери бола келгендиде. Алай поэтлерибизни бюгюнню сагъышлары, жүрек күйлери да башхадыла. Арт жылланы ичинде малкыар халкыны келечилерини азатлыкъ, тенглик ючюн кюрешлери, муратларына жеталмай жарсыулары, кыраллыкъ бла байламлы социально-саясат, мюлкырысхы кыйынлыкъла, шуёлукъ, кырындашлыкъ деп туруп, артда тутхучсуз болуп кыалгъанлары – барысы да поэзиябызны жүрюшюне мудахлыкыны энчи ызын, тамгъасын салгъандыла. Биз аны тырман этер муратда айтмайбыз: поэтлерибизни кишиликлерин, кёзбаудан тири азатланганларын чертир муратда айтабыз. Мудух поэзия уа борчун кыуанч тыпырлы поэзиядан эсе тынгылыракъ толтурады, жүреклени тазалап, сагъышландырып. Бюгюнде бюгюнледе малкыар халкыны барыр, сайлар жолу белгили болмагъанын, аны бир-бир келечилерини терсбююнлукълары эсге алсакъ, поэзиябызны бушуулу, жарсыулу ёнюн иги ангыларыкыбыз. «Эсине тюшген бизге кериле», – деп жарсыды Гуртуланы Салихни лирика жигити. Айхай, ол жарсыу кёчгюнчулюк бла байламлыды, алай малкыар халкы кёчгюнчулюкню күйюнден, кыйынлыкъларындан азатланмагъанды, ол ырахатланырча мадарла этилмегендиде. Анга кёре, Салихни тизгинлерича, мудахлыкыны сылтауун ангылатхан тизгинле, суратлау белгиле кыайсы поэтибизни чыгъармаларында да тюбейдиде. Ол оюм, аны бла байламлы соруула кёп жазычуларыбызны жүреклеринде тюйюлюп, тынгылы жууаб а табылмай, соруугъа тенг болуп да кыаладыла. Нек дегенде, заман бла жашау эталмагъан жууапланы борчха алып, жазычула кёп кере алдангандыла. Бюгюнню поэтлени ашыгып жууап излемезге, сабырланыргъа малкыар халкыны жашау сынауу юйретгенди. Ол себепден Гуртуланы Салихни «тынчайырмы халкы ёмюрде...» дегенча тизгинлерин окыуучу тюз ангылайды.

Болсада, поэт ёз сорууна ашыгышлы жууап этмейди. Миллетни, кесини да сынауу дуня тарыхына сагъышлы кыараргъа юйретгенди, аны жашауну балындан эсе ууу кёбюрек болгъанын ангылагъаны кыйын дерсди:

*Жауун жсаугъан кюнюмде эсгереме,
От жсагъамы кюнюнде да кёреме,
Сабийим къатыма келсе, къоркъама:
«Я, Аллахым, шо муну сен къаргъама!»*

Эсгерю

Алай, жашау къыйын, алдаулу эсе да, Гуртуланы Салих миллетле аллында поэтлик борчуна чып тюшюрмейди: шу-ёхлукъ, къарындашлыкъ неда тенглик, билеклик дегенча ниет хазнала поэтни чыгъармачылыкъ ишинде магъаналарын не аз да тас этмегендиле. Салихни алагъа неда тазалыкъ-гъа бла бийик умутлагъа ийнаныуу ийнаныулай къалгъандыла. Анга поэтни «Узакъ жууукъларым» деген назму къаууму да толу шагъатлыкъ этеди.

Гуртуланы Салих айтханы бла этгени бири бирин тутхан чынтгы таулуду – назмучу, эр киши. Жарсыугъа, чыгъармаларында халкъым ючюн жанымы берирге да хазырма деп, ишге жеткенде уа, миллет да, аны тамблагъысы да от тёбеси болсунла, башындагъыладан сёз келмесин, аланы ыразы этейим да, кесиме бир хайыр тюшюрейим ансы деп жашагъанла да аз туююдюле.

Министр даражалы къуллугъунда Салих алай кёп ишлеменди, эсе да – ишлетмегендиле: жалгъан дау айтып, аягъын марап, онгун алып, – миллетчиди деп, 1990-чы жыллада аны тенглик сартындан этген ишлерине «балкаризация литературы» дегенни да атап, газетлеге жазып, кюрешир ючюн, къыйнар ючюн да къоймагъандыла. Салихни бар «терслиги» уа – республикада тюзлюк болсун деп сюелгенлиги эди. Гурту улуну къолунда ишлегенле – таулусу, орусу, къабартысы да – аны тюз ниетлилигин ангылагъанла, айхайда, Салих жанлы эдиле. Ала Къабарты-Малкъарны оноучуларына, ол керти да миллетчилени айтханларына къарап, таматабызгъа къадалып тургъаныгъызны къоюгъуз деп жазгъанларындан сора, тохтагъан эдиле бир кесек, сегиз айгъа, жангы правительство къуаралгъынчы.

Бюгюнлюкде «Минги-Тау» журналыбыз бир жылгъа 6 кере чыгъа эсе, къоншуларыбыздача (алгъын бизде 4 кере чыгъа эди), – ол Салихни хайырынданды. Алгъа «Минги-Тау», «Нюр» журналларыбызны таматалары къабарты жазыучула болуп туруп, энди уа кеси халкъыбызны жазыучулары оноу эте эселе, – ол Салихни ётгюрлюгюнденди.

Гурту улуну Кязимни 130-жыллыгъына, Къайсынны 70-жыллыгъына аталгъан байрамланы бийик даражада бардырыгъа салгъан уллу къыйыны да эсибиздеди. «Балкария» ансамблеге къырал статус берилирча этиуде пра-

вительствону жыйылыуларында угъай дегенлеге аны эуюл болуп тохтагъанын да айтыргъа керекди. Республикада кырал мюлкню энчи иелеге юлеше туруп, миллет культураны полиграфия кючюн чачдырыргъа, аякъ тюп этдирирге унамагъаны уа!.. Юлгюле кёпдюле.

Жарсыугъа, кырал кюллукъда ишлеп, халкъына Салихча кыайгыргъан адамларыбыз бек аздыла.

«Артыкълыкъ да этмегиз, артыкълыкъ да этдирмегиз!» – дейди динибиз. Халкъыны чынтты уланы, жырчысы Гуртуланы Салих этген ишин, айтхан сёзюн да ол халкъ ниетни бийик – асман! – нюрю жарытхан насыплы таулуду. Аллай жашы болгъаны уа, сёзсюз, миллетге да кыуанчды.

Улуу адам, улуу алим

ТЕКУЛАНЫ Хауа

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МИХАИЛ

(1939 жылда туугъанды)

Залийханланы Чокканы жашы Михаил Къабарты-Малкъарны Элбрус районуну Тегенекли элинде туугъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетни физика-математика, инженер-техника эм эл-мюлк бѐломлерин айырмалы бошагъанды эмда юч диссертация къоруулагъанды. География илмуланы докторуду, геофизиканы, географияны эм геохимияны профессоруду. Кѐп жылланы Россейни Илмула академиясыны эм Росгидрометни Къабарты-Малкъарда Бийик тау-геофизика институтуна башчылыкъ этгенди. Аны бла бирге Авиация техниканы эм сауутланыуну къырал бийик тау-илму-излем арасыны генеральный директоруну, КъМКЪУ-ну геофизика эм экология кафедрасыны таматасыны къуллукъларын да толтуруп тургъанды. 1984 жылда СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айырылгъанды, 1990 жылда уа СССР-ни Илмула академиясыны керти члени болгъанды. СССР-ни, Россей Федерацияны Къырал саугъаларыны эм бир къауум башха саугъаларыны да лауреатыды.

Социалист Урунууну Жигити Залийханланы Михаил «Ата журтну аллында къыйыны ючюн» деген ючюнчю эм тѐртюнчю даражалы орденле, Ленини ордени, Халкъланы Шуѐхлукълары, Къызыл Жулдузну орденлери эм баш-

ха, ол санда тыш кыыраллы, орденле эм майдалла бла сау-гьаланнганды. Нальчик эм Тырныаууз шахар Советлеге депутатха, СССР-ни халкъ депутатына айырылганды, Къабарты-Малкъарны Баш Советини юч чакъырыууну да депутаты болгъанды.

Залийханланы Михаил уллу илму школну бачамасыды дерге боллукъду. Аны башчылыгы бла хауа болумланы тюрлендириге онг берген сейирлик амалла, кыуру бир затда хайырланылып къалмагъан авиация-ракета технологияла жарашдырылгандыла. Ол юйретген, аны ызын тутхан адамла бусагъатда Россейни бла СНГ-ни кыыралларыны белгили алимлери болуп турадыла. Къабарты-Малкъар кыырал университетни профессору болгъан заманында, ол 1995 жылда геофизиканы бла экологияны кафедрасын кыурагъанды. Аны сохталарыны араларында илмуланы 50-ден артыкъ доктору бла кандидаты бардыла. Алимни 300 илму иши, ол санда 13 басмаланган монографиясы эм 32 изобретениясы да, илмуда белгилдиле. Ол эки уллу китапны да авторуду: «Мени Россейим» эм «Жерни тырмылары».

Дагъыстанны, Чечен-Ингушетияны, Север Осетияны, Къарачай-Черкесни бла Къабарты-Малкъарны илмуларыны сыйлы къуллукъчусуду Михаил. Аны ООН-да, ЮНЕСКО-да жамаут-политика иш бардырыу жаны бла да уллу сынауу барды.

2000-чи жылдан бери ол Кыырал Думаны депутатыды. Анда Тутхучлу айныуну проблемалары жаны бла комиссиягъа башчылыкъ этеди, Билим бериу эм илму жаны бла комиссияны председателини заместителиди. «Экофорум» Битеуроссей жамаут кымылдауну сопредседателине, Баш экология советни председателине, Евросоюзда Глобализация жаны бла комиссияны председателини заместителине айырылганды.

Залийхан улу Къабарты-Малкъар кыырал университетни физика-математика факультетинде окъугъан жылларында окъуна хауада суу тамычыла къалай тюрленнгенлерин тинтген установканы кыурау бла кюрешгенди. Диплом иши да анга жораланнганды. Аны диплом ишини башчысы Георгий Сулаквелидзе былай жазгъан эди: «Залийхан улу физикагъа уллу хунерлиги болгъанын кёргюзтгенди, аны диплом ишин басмаларгъа керекди. Ол кыурагъан установкада кёп магъаналы тинтиуле бардырыргъа боллукъду. Залийханланы Михаилни диплом ишин бек магъаналыгъа санайма...»

Эл-мюлк факультетде уа Михаил жугъутурланы тинтиуну кьолгъа алады. Аланы жашауларын, отлагъан, суу ичген, жалау жерлерин билир ючюн, Минги тауну тийреле-

ринде кѣп сууукъ кечелени ѳдюргенди. «Къабарты-Малкъарны жугъутурлары» деген илму иши хазыр болгъанда уа, Ростовха барып, диссертациясын анда къоруулайды. Ростов университетни алим совети анга уллу багъа бичген эди, студентлеге лекцияла окъуй кетерин да тилеген эди.

Окъуугъа, тинтиу ишлеге берилгенликге, университетни жамауат ишине къатышыргъа да заман таба эди Залийхан улу. Студентле аны кеслерини башчыларына айыргъандыла. Ол заманда окъуна Нальчик шахар Советни депутатына кандидатха кѳргюзтюргенди. Ючюнчю курсда окъугъанында, ол студент профкомну председатели болуп тургъанда.

Иги окъугъаны бла къалмай, Михаил спорт бла да юрешгенди. Жигит къаячы болгъанды, кѣп бузлу тѣппеге чыкъгъанды. Эштада, таулагъа ѳрлеу анга къан бла келген болур эди. Аны атасы Чокка 110 жылы толгъанда да, Минги таугъа чыгып тургъаны белгиледи.

Ол заманда «Университетская жизнь» газет былай жазгъанды: «Уллу Октябрьны 42-жыллыгъыны аллында бизни университетни альпинистлери, физматны студенти Залийханланы Михаилни башламчылыгъы бла, Ара Кавказны аз тинтилген жеринде, Черек суу башланган атсыз тау тѣппеге чыгъаргъа таукел болгъандыла. Жол бек къыйын эди, алай жаш альпинистле, бу жерледе адам аягъы ѳмюрде да басмагъан бугъейлени хорлай, Кавказны бийик тау тѣппелеринден бирине чыкъгъандыла...»

1968 жылда уа Залийханланы Михаил Къабарты-Малкъарны Памир таулагъа комплекс экспедициясына башчылыкъ этеди. Бизни республиканы къаячылары, ОГПУ тѣппеге ѳрлегенлери ючюн, къыралны чемпионлары деген атха тийишли болгъандыла.

1969 жылда уа «Советский спорт» газет Нальчикден беш альпинист, ол санда Залийханланы Михаил да, Кавказны бек къыйын тау тѣппелеринден бирине – Тютю-Башына – тик бет бла ѳрлегенлерини юсюнден жазгъанды. Алагъа дери ары ѳрлерге бир киши да акъыл этмегенди. Спортсменлени айтханлары бла, Тютю-Башыны бийиклиги 4500 метр болгъан атсыз тѣппесине «Жаш гвардияны» аты аталгъанды.

1970 жылда да Михаил Черек ауузунда атсыз тау тѣппеге чыкъгъан экспедициягъа башчылыкъ этеди. Альпинистледен 350-си, ол тѣппеге ѳрлеп, Ленинни суратын да орнатып, алай къайтхандыла. Артда ол тѣппеге Ульяновск шахарны атын атагъандыла.

Артдан-артха Михаил алгъыннгы СССР-ни бек къыйын эм бийик тау тѣппелерине ѳрлегенди. Альпинизмден халкъла аралы класслы спорт устасы деген атха тийишли болгъанды, ол жаны бла СССР-ни эм РФ-ни да кѣп кере чемпионуду.

Залийхан улу Афганистанда эки кере болгъанды. Биринчи кере 1979 жылда, аны ары афганлы алимле бла бирге гидрометеослужбаны къурааргъа жиберген эдиле. Ол кыралгъа совет аскерле кийирилгенлеринде уа, алимибизни борчу, сёзсюз, тюрленгенди. Не жашырыу, ол жангы техниканы къурагъанды эм аны сынагъанды. Алай аны Михаил этмесе эди, аскер сауутланы шёндоюгу заманнга тийишли системаларын къурауда америкалыла бизни озаргъа болдукъ эдиле.

Бирин айт да, бирин къой дегенлей, былайда бир затны черте кетерге тийишлиди. Залийхан улу къурагъан сауутланы сынаучу А. Рущкой болгъанды. Михаил Чоккаевич анга Жигитни Жулдузун берирге керекди деп, аскер бачамасы Варенниковдан кёп кере тилегенди. Ол да угъай дегенди, алай, нек эсе да, заманны созуп тургъанды. Рущкойну юсюнден Москвагъа кёп тарыгъыула баргъанларын Варенников Залийхан улугъа артда ангылатхан эди.

1990-чы жыллада уа Михаил Чоккаевични А. Рущкой бла жолу айырылгъан эди. Аскерни генералы Россей миллет биригулесиз да жашаялыкъды деп тохтагъанында, академик алгъыннгы шуёхуна: «Сен бек уста аскерчисе, миллет ишледен а ангылауунг ахырыда жокъду», – деп жууап берген эди. Рущкой аны кесини айырыула аллы кампаниясына къатышыргъа чакъырып кюрешгенде да, ол арталлыда унамагъанды.

Бир затдан, кишиден да къоркъмагъан адам болгъанын Залийхан улу Афганистанда да кёргюзтгенди. Анда ёлюм бла бетден-бетге ол кёп кере тюбегенди. 1982 жылда Михаил, аскерчилени тилеклери бла, вертолётда Панджшерге Ахмедшаха учуп бара тургъанлай, къанатлы машинагъа кючлю пулемётладан от ачхан эдиле. Аны ол заманда Аллах ёлюмден сакълагъан эди. Бир жол а, Варенников бла тюбеширге бара тургъанлай, Кабулда «тузакъгъа» тюшгенди. Ол къалауурлары бла баргъан «уазик», ажашып, душманла болгъан жерге чыгъып къалады. Къачар умут этселе, душманла, алагъа от ачып, барысын да кырып къоярыкъларын Залийхан улу олсагъат ангылагъан эди. Сора къайсы чында болгъанын билдирген белгилери болмагъан аскер кийимлери бла, сауутсуз, моджахедлени алларына барып: «Салам алейкум», – деп, кесин муслийман болгъанын билдирди. Аны олсагъат штабха элтедиле, анда уа эки моджахед билъярд ойнай тура эдиле. Была, абызырап, бир бирге къарап тынгылайдыла. Залийхан улу биринчи болуп сёлешди. Ингилиз, орус сёзлени да къатышдырып: «Къурулуш жаны бла инженерме, мында жигитле жыйылгъанларын билип, кёрмей кетерге болмай къайтханма», – деди. Моджахедле-

ден бири анга жууап берирни орунуна, бильярд ойнайыкъ деп тохтайды. Ойнайдыла. Моджахед Залийхан улуну жаратханын айтханда уа, ол: «Мени кишиге ариу кёрюнюр муратым жокъ эди, былайтын бара эдим да, муслийман муслийманчыча, жокъламай кетмейим, деп къайтханма ансы», – деди. Ол кюн Михаил Чоккаевични алгъыннгы патчахны жашыны дачасында солургъа чакъырдыла. Таулу алим генераллагъа бойсунганын, аладан эркинлик алыргъа кереклисин билдиргенде, моджахедле аны 40-чы аскерни жууукъдагъы бёлюмюне элтген эдиле. Алай Варенников аскер саутну жангы системасын кыурагъан адамны дачагъа иймеди. Эки жылдан сора уа Варенников Москвада: «Шу-ёхунга Кабулгъа барма деп айт, ансы Наджибулла аны олсагъат илишаннга салдыртып ёлтюртюрюкдю», – дегенди. Академик: «Не шуёхума?» – деп, алгъа ангыламагъан эди. Артда билгенди ол Афганистанда бильярд ойнагъан моджахедледен бирин Москвагъа Афганистанны посольствоосуна ишлерге жибергенлерин...

Чокканы жашы эртте юйдегили болгъанды. Университетде окъуй турганлай, биология факультетни студенти Акъайланы Лиданы тилеген эди. Анасы уа: «Таулагъа ёрлеп айланнгандан сора иши жокъду», – деп, аны анга берирге суймей эди. «Кертисин айтханда, ол зат мени жаныма бек тийген эди. Алай артда мени къайын анамы менден суйгени болмагъанды. Кёп къыйынлыкъ сынагъан, алай халаллыгъын тас этмей сакълагъан бу алаамат тиширыуну мен анамдан башха кёрмегенме», – дейди Михаил.

Кеси анасын а Михаил бек суйгенди. Ич сёзюн да жаланда анга айтханды. «Ол ёлгенде, жүрегими тамыры юзюлгенча болгъан эдим, – дейди Залийхан улу. – Кёп жылланы излегенлей турдум, ишими, жашаууму, жетишимлерими юслеринден айтып кыууандырыргъа».

Юй бийчеси Лида баш иеси, сабийлери, туудукълары ючюн къайгъыргъан адежли, билимли да тиширыуду. Ала юч сабийни аягъы юсюне салгъандыла. Къызлары – врачды, бир жашлары, атасыча, алимди. Ала экиси да Москвада ишлейдиле. Бир жашлары уа Нальчикде кеси мюлк кыурап, аны бардырады. Юйюр ауурлугъу асламысында анга жетгенине да кырамай, Лида кеси да билимин ёсдюрюуден кыаламагъанды, илму диссертациясын кыоруулагъанды. Бусагъатда ол да Москваны ара институтларындан биринде ишлейди.

Таулу тиширыулагъа Залийхан улу не заманда да уллу хурмет этеди, намыс-сый береди. «Сизден ариулукъ бир заманда да кетмесин, жашауугъуз кыууанчдан бла насыпдан толсун!» – деп, алгъыш этгенлей турады.

Залийхан улу бийик тау-геофизика институтха башчылыкъ этгенде, бу илму учреждение кѐп тюрлю жаны бла да ахшы жетишимле болдургъанды, геофизика процесслеге адамны акъыл кючю бла себеплик этиуню уллу арасына айланнганды. Михаил Чоккаевични башчылыгъында тау жерледе экологияны, Карпатланы, Тянь-Шаньны, Памирни, Кавказны эм башха тау жерлени да адам аягъы басмагъан къыйын тѐшелеринде чыранланы, къарны къалынлыгъын, ырхы келиучю жерлени тинтир муратда, 30-дан артыкъ илму экспедиция бардыргъанды. Аны къыралны эм битеу дуняны бир къауум бийик тау жерлеринде къар юзюлюню халын, болумун тинтиуге аталгъан илму ишлерини магъаналарын энчи белгилерчады. Кавказны табийгъат, хауа болумларыны, бальнеология араларында миллет парклары эм чыранлы-къарлы парклары къурауну тынгылы жарашдырылгъан схемалары, табийгъатны къоруулауну проблемаларына аталгъан ишлери бийик тау жерледе производство кючлени келир заманда къаллай боллукъларыны прогнозун тохташдырыуда эм айнытыуну планын сала туруп кенг хайырланяладыла.

Михаилни башчылыгъында метеорология эм гидрометеорология болумлары прогнозун тохташдырыуну амалларын жарашдырыу, тау эм бийик тау жерледе турбазала, курортла, альпинист лагерье дегенча межамла ишлеуде эм аланы не къадар файдалы этерча тинтиу ишле кенг халда бардырыладыла. Табийгъат байлыкъланы хайырланяуда аны бек уллу магъанасы барды.

Залийхан улу къар юзюлюю, ырхы келиу эм аладан тюшген хатагъа къажау амаллары жарашдырыуда илму школну къурагъан адамды. Ол, кѐп делегациялары къауумунда тыш къыраллагъа барып, Россейни атындан алимле бла сѐлешеди, кеси къыралыбызда, тышында да кѐп илму советлени члени болуп, битеу айныгъан къыраллада бардырылгъан халкъла аралы конференциялада илму докладла этеди, Россейни илмусуну даражасын кѐтюреди. АБШ-ны, Францияны, Англияны, Германияны, Канаданы, Австралияны эм башха къыраллары алимлерини арасында уллу намысха тийишли болгъанды.

Илмудан уллу ангылауу болгъан алим къыралгъа бек уллу хайырны окъуу, билим бергенлерине, жарыкъландырыуну артыкъда уллу кючю болгъанына ишексизди. Жаш адамлары билимлерин ѓсдюрюуге кълундан келгенича себеплик этеди. Аны башчылыгъында кѐп кандидат эм доктор диссертация хазырланнганды эм къорууланнганды. Илму кадрлары хазырлаугъа ол артыкъда уллу магъана бергенди. Хауаны болумларын тюрлендириу жаны бла спе-

циалистлени хазырлауну юслеринден вузлада эм курслада окъурча лекцияланы къауумун жазгъанды. Ала тегерекде къудуретни сакълауда ишлеген специалистлеге да бек хайырлыдыла.

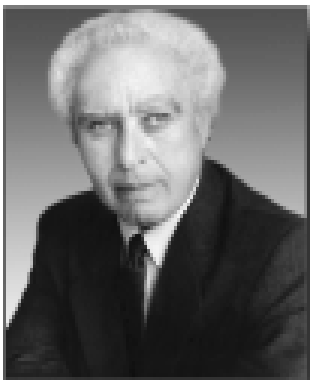
Къабарты-Малкъарда угъай, саулай Шимал Кавказда окъуна жарашыулукъ, тутхучлу мамырлыкъ, бир бирни ангылаулукъ болуруна Залийханланы Михаил тийишли юлюш къошады. Жамауат жашаугъа тири къатыша, миллетлени араларында шуёхлукъну кючлендириуге салгъан къыйыны ючюн анга Мамырлыкъны Россей фондуну алтын майдалы берилгенди.

Уллу алим, жамауат-политика къуллукъчу жер жюзюню бек белгили шахарларыны хазна къалмай барысында да болгъанды. Ол алагъа илму жетишимлерини юсюнден доклад этерге неда илму делегацияланы къауумларында эмда энчи комиссиялагъа башчылыкъ эте барады. Аны къой да, академигиз энчи къырал борчну толтура, Северный полюсда да болгъанды, республикабызны байрагъын да анда орнатханды.

Михаилни уллу адамлыгъын, интернационалист ниетлерин, огъурлулукъгъа къуллукъ этерге итиниуюн, ачыкъ жүреклигин Россейни Илмула академиясыны алимлери, специалистлери угъай да, битеу дуняны да алимлери багъалы кeredиле, намыс бередиле.

Илмуда, жашауунда да аллай уллу жетишимлеге жетерге алай кеп адамны къолундан келмейди. Бийик таула къуршалагъан, тамшалыкъ табийгъаты болгъан Тегенеклиде туугъан чөрчек жашчыкъ, къуш бала уясындан учханча, ата журт эм битеудуня илмуну эм бийикликлерине кетюрюлгенди. Шимал Кавказда жашагъан халкъланы келечилеринден биринчи болуп, Россейни Илмула академиясыны академигине айырылгъанды. Ол бюгюн да Россейни илмусун айнытыугъа, Къабарты-Малкъарны эм деменгили къыралыбызны жашнарларына, мамырлыкъгъа, жарашыулукъгъа къуллукъ этгенлей келеди.

Тилибизни къалаууру

БИТИРЛАНЫ Аминат

МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТ

(1939–2006)

Хар фахмуду адамыбыз дуниядан кетгени сайын, аллай бир жарлы бола барабыз...

Мокъа улу да малкъар адабиятны тарыхында атын ёлломсюз этип кетгенди – фахмусу бла, бизге къойгъан бай хазнасы бла. Малкъар, орус тилледе да чыкыгъан кёп китаплары бизни литератураны иги да байыкъландыргъандыла. Магомет сахнагъа чыкыса, шошайып къалыучу эдиле залдагыла, биле эдиле аны къалай сейир, батыр да айтырыгъын, сую эдиле сёзюн эшитирге.

Ол ана тилибизге, аны айтылгъан сёзюне, тюз хайырланыууна бек сакъ болгъанды. Тауча алай айтыргъа жарамайды, былай жазгъан терсди, ма алайын былай тюзетигиз деп, эринмей юйрегир эди. Биз а, журналистле, ыразы да болмаучу эдик, Магомет бизге асыры илинеди, тилни аныча уста къайдан билейик деп.

Хау, биз а аныча хайырланмайбыз тилибизни байлыгъы бла, аны татыуун да Мокъа улуча чыгъара билмейбиз.

Ата-анадан да бирча ёксюз къалып, сюрдюн кыйынлыгъын да сынап, халкъ поэти болургъа жетишген эди Магомет.

*А, жаным, шо таш да сюеди жерин,
Сюеди хар терек да, тау да алай.*

Бек жашлай жазгъан эди ол бу тизгинлерин. Жюрегин койдюрген кѣп затланы юслеринден айта эди ол статьяларын-да, назмуларын-да, сахнадан сѣлешгенде да. Поэтни 1990-чы жыллада жазгъан бу алапат назмусу уа:

*Басхан. Жангы кырдык. Кюн жылытхан таи.
Энтта мен – эмилик ат юйретген жаш!
Элиме келсем, былай кѣууанама,
Тейри эшигин манга ачханча гъарш.*

*Налжикге къайтсам а – дауну арты жокъ:
«Таулу халкъны туугъан эсери, эурту жокъ», –
Дейдиле бетсизликге базынганла.
Тюзлюк хорлагъынчы, менден кырты жокъ!*

Мокъа улу Магомет малкъар литератураны айныууна уллу къыйын салгъан адамды. Сейирлик чыгъармачылыкъ фахмусу бла аны бютюн бийикге кѣтюрген, берекетли, даражалы да этген.

Кѣчюрме иште да кѣргюзтгенди ол усталыгъын. Пьесаны автору башха миллетли болуп, аны бизни театрны сахнасында кѣрсек, тилини шатыклыгъы бла байлыгъы ишексиз эте эдиле аны малкъар тилге Мокъа улу кѣчюргенин. Сафоклну «Антигонасын», Шекспирни «Чѣрчек кызыны жууашдырыуун», Островскийни «Хайырлы жерин» эм дагъыда бир къауум белгили чыгъармаланы тилибизде ма ол сѣлешдиргенди. Малкъар тилге ол Пушкинни, Лермонтовну, Саят-Нованы, Есенинни, Алий Шогенцуковну, Гамзатовну, Джалильни, дюгер эм башха къоншу миллетлени поэтлерини чыгъармаларын да кѣчюргенди.

Терен билимли эди Мокъаланы Магомет – чынтты поэзияны юсюнден сѣз айта билген, ангылауу болгъан. Ол сѣлешсе, адамла солууларын тыйып тынгылай эдиле. Къызадан-къыза, сейирден-сейир, хар сѣзю жюрегинге жетерча, алай айта эди.

Отарланы Омарны Музыка театрда 80-жыллыгъын белгилегенибизде, жырчы кеси да сахнада олтура эди. Алгъышларын айтханла кѣп эдиле. Сора Магомет чыкъды. Залдагъыла уа, сѣз устасы не айтады дегенча, шошайдыла. Ол бошагъанда уа, гюрюлдеген къарсла, аны сахнадан иерге унамай, кѣпге деритурдула. Ол бир ариу кыр айтханча не тепсегенча... Байрам ингир айтхылыкъ Омаргъа угъай, Магометге аталгъан сунар эдинг.

Улбашланы Мутайны юбилейинде, Алим Кешоковну эсгеру ингиринде да Магометча айырмалы сѣлешалгъан, тилин татыуун чыгъара билген болмагъанды. Алай къай-

да, кимни юсюнден айтса да, ол миллетин, ана тилин да кёкге чыгъарып, алагъа суймеклигин неден да багъалы эте биле эди:

*Кязимча, мен да къалыр эдим анда,
Суугъа термиле къум аулакъ къызгъанда,
Неда сын болур эдим, аууп къаргъа.
Быллай келмесем, жетмесем Малкъаргъа.*

*Жол ачылды, Тюзлюк берип изми,
Мен жилип къалдым, кёрюп жерибизни,
Манга къарап, сейир этдиле бирле –
Юйсюз, жерсиз къалмагъанла ёмюрде.*

1990-чы жылла. Оюмунгу айтыргъа, басмаларгъа да эркинлик берилген кезиу. Съездле, тюбешиуле, тюрлю-тюрлю конференцияла, жыйылыула да телевидение бла толусунлай кёргюзтюле эдиле. Къутургъанла, къаугъа ачаргъа суйгенле да кёп. Соруула да кёп. Бизни республика телевиденияда уа, жыйылгъан соруулагъа жууап берир ючюн деп, беруу къурайдыла. Анга алты поэт бла жызычу къатышхан эдиле. Аланы санында Мокъаланы Магомет да.

Бериу орус тилде бара эди. Бу ушакъда кимни ким болгъаны бек уста ачыкъланганды – не тюрлю соруулагъа да (ала уа политиканы, литератураны, миллет аралы халланы юслеринден эдиле) Магомет чынтты жазычу эм эр кишича жууап бере эди.

1994 жылда Мокъа улуна «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти», 2000 жылда уа «Къарачай-Черкесни халкъ поэти» деген бийик эм сыйлы атла берилгендиле. Чынтты халкъ поэти эди ол, къайда да халкъыны сёзюн, оюмун айта билген. Миллетине уа фахмулу поэт кёп китапларын, статьяларын, ариу жырларын къойгъанды. Ол Жеттеланы Мустафир бла бирге алаамат жырланы авторуду. Энди уа ала бизни не бла къууандырлыкъ болурла деп сакълаучу эдик.

Сёзсюз, ол жыллада Жанатайланы Исмайылгъа солууун тыйып тынгылай эди халкъыбыз. Магометни «Зульфия», «Таулагъа чакъырама», «Исламей», «Жылы жауун» деген эм кёп башха назмуларына жазылгъан жырла бизни миллет жыр искусствобузну алтын хазнасына киргендиле. Нек дегенде аланы хар ёсюп келген тёлю, жаш жырчыла да суйюп айтадыла. Эсибиздедиле аны акъыл сёзлери, назмулары, жырлары да:

*Сенден асыулу бу дуняда жер кёрмедим,
Акъ чорбатлы бийик Малкъарым.
Киши жерлеринде суймеклигим ёлмеди,
Хар къайда да сени махтадым.
Киши жерлеринде манга тынчлыкъ бермеди
Ажасихан жырынгы макъамы.*

*Жылы жсауунунг да бетими жсууа-жсууа,
Упта этдим къая ташынгы.
Азат тауларынгда, жыл сайын жсауа-жсауа,
Къарынг да агъартды башымы.
Азат тауларынгда, жсуддузла жана-жана,
Сен азмы жырлатдынг жсашынгы!*

*Сыйлы Малкъарым, сен – ёмюрде тюгенмеген
Къууанчымы бийик уясы.
Ахыр кюнюмде да умутдан тюнголмеген
Жаным болур санга ыразы.
Ахыр кюнюмде да – ёзге зат тилемейме, –
Бетими аязынг сыласын!*

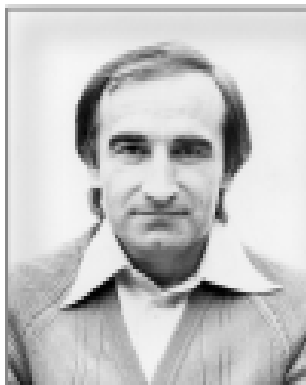
Магомет Мокъаны 1960-чы жыллада малкъар поэзиягъа кийирген жангычылыгъы аны ана тилибизге уллу къайгъырыулулугъу болгъанын чертген шарт эди. Ол замандан башлап, поэзиябызда сёзлени аффикслерин бузуп хайырланыу къалады. Назмучуларыбызгъа ол эски форманы къойгъан кыйын угъай, кюч окъуна кёрюнсе да, Магомет айтханлай этмей амал жокъ эди.

Магометни ол ишлери аны ана тилибизге, эски жырларыбызгъа, аланы зауукълукъларына да жюрегинде къайнагъан чексиз суймеклиги бла байламлы эдиле. «Эски таулу жырла» деген назмусунда былай да ол анстан айтмай эди:

*Узакъ ёмюр алып таудан, къаядан,
Ариулугъу болдугъуз жерибизни.
Аллах бла кесимден сора бир жан
Билмейди къалай суйгеними сизни.*

Бизни адабият тилибизни чынтты къалаууру болгъан эсе, ол Мокъаланы Магомет эди. Аны алайлыгъын бизни белгили жазычуларыбыз, окъуучула да дайым чертгенлей турадыла. Магометни тилибизни тазалыгъына алай сакъ болуп туруучусу адабиятыбызда бюгюн ишлегенлеге, тамбла келликлеге да юлгю болгъанлай къаллыкъды.

Малкъарны тарыхын ачхан

БИТТИРЛАНЫ Аминат

МЫЗЫЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

(1940–1997)

Айтхылыкъ кавказовед, Къабарты-Малкъарны биринчи профессионал алыми-археологу, тарых илмуланы кандидаты, КъМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусу, Востоковедлени битеусоюз ассоциациясыны керти члени, СССР-ни Илмула академиясыны география обществосуну да члени – къарачай-малкъар халкъны ийнагъы Мызыланы Исмайыл.

Чемер таулу. Аны суйгендиле, анга ийнангандыла, аны шуёхлугъун чынтты уллу алимле, къара иш бла кюрешген эллиле, студентле, устазла да излегендиле.

Мызыланы Муссаны жашы Исмайыл 1940 жылда 8-чи декабрьде Тёбен Чегемде туугъанды. Ол юйорде жетинчи сабий эди. Алай анга уллу, шуёх юйорде кёп жашаргъа тюшмеди. Малкъар халкъ туугъан жеринден зор бла къысталгъанында, аланы юйорлери эки-юч къауумгъа юлешинип, Къазахстанны башха-башха жерлерине тюшедиле. Юч-жыллыкъ Исмайыл а анасы-атасы, эгешчиги бла Джамбул областьда эди.

Къыйынлыкъ соруп келмейди. Жашчыкъны беш жылы толургъа, анасы ёледи, жарым жылдан а атасы да ауушады. Ма алай бла киши жеринде атадан, анадан да ёксюз къалгъан сабийле – Исмайыл бла эгечлеринден бири Сурат – детдомгъа тюшедиле. Тамата къарындашлары Ахмадия

урушдан кьайтхынчы, анда турадыла. Ахмадия Исмайылны кесине алады, Суратны уа эрде болгъан эгечи Шарифагъа элтеди. Ючюнчю эгечлери Ханифа уа, кьабартылы Анатолий Эрипсоевде эрде эди да, Кавказда кьалгъан эди.

Сюргюнде таулу сабийлени кьадарлары бирча эди: ачлыкь-жалангачлыкь, кьыйын жашау болумла... Сабий оюнланы орунуна – иш, илляула орунуна – иш... Исмайыл тири жашчыкь болгъанды, хар нени билирге суйген. Иш кёллюлок, кьыйынлыкьны кётюре билиу, таукеллик, кьажымай, этген муратына итинию – ма ол затла эдиле аны жанына кьаны бла сингнген адамлыкь ышанлары...

Азияда школгъа бир ненча километрни жаяулай жүрүрге туюшгенди. Кесини да историягъа энчи талпыуу бар эди. Школда устазны дерслеринден билгени бла малкьар кьартланы Кавказны юсюнден эсгерулерин ол жерни бир тауушлукь эм сейирлик эте эдиле... Жюреги да ары дайым тартханлай туруучу эди.

1957 жылда, малкьар халкьгъа ата журтуна кьайтыргъа эркинлик берилгенде, Исмайыл 9-чу классны таууса тура эди. Юйюрлеринден биринчи болуп, ол туугъан эллерине кьайтады эм 10-чу классны Тёбен Чегемни школунда бошайды. Ата юйлерин да тап халгъа келтирирге кюрешеди. Аз кечирег' а тамата кьарындашы да келеди.

Школдан сора Исмайыл КъМКъУ-ну тарых бёлюмюне кирип, 1958 жылда студент болады. Устазла аны юсюнден: «Бек акьыллы студентди, аллайны бир заманда да унутмайдыла», – дегендиле.

Мызы улуну бурунгу тарыхха не заманда да энчи сейири болгъанды. Аны себепли ол кесин археологиягъа хазырлайды. Студент заманында окьуна археология экспедицияланы ишлерине кьатышады. Биринчи кьазыула Джулатда болгъандыла, башчылары уа Г. И. Ионе эди.

Студент заманында Исмайыл университетни жамауат жашаууна эм студентлени илму бла кюрешген НСО-ларыны (научное студенческое общество) ишине тири кьатышады. НСО-ну конференцияларында таулу жаш шатык сёлеше билгени, оюмуну айырмалылыгьы, тилини байлыгьы, айтханындан терен ангылауу болгъаны бла да тынгылагъанланы дайым да сейирсиндиргенди. Ма аллай жыйылыуладан биринде танышады Исмайыл оруслу кьыз Галина Шкаровская бла. Ала юленедиле. Галя уа анга кертичи болгъанын жашауларында тубеген кьыйын жыллада кёрюзтгенди.

Университетни бошاپ, 1963 жылда туугъан элине кьайтып, Исмайыл анда бир жылны школну завучу болуп ишлейди. 1964 жылда уа Москвагъа кетеди эм СССР-ни Ил-

мула академиясыны Археология институтуну аспирантура-сына киреди. Илму башчы бла да аны насыбы тутхан эди – белгили археолог, тарых илмуланы доктору, профессор Е. И. Крупнов бла ала уллу шуёхла боладыла. Алай устазны бла сохтаны жорукъларын а бузмагъандыла. Ол жыл окъуна Исмайылгъа къызчыкъ тууады – Ирина. Ма ол барлыкъды артда атасыны жолу бла, тарых илмуланы доктору болургъа да жетиширикди. Алыкъа уа гитче къызчыгъыны суратын Исмайыл ундуругъуну баш жанында, къабыргъагъа тагъып тура эди, тансыкълап. Стипендиясына уа анга илляула, кийимчикле да алып ие.

1967 жылны декабрь айында уа Мызыланы Исмайыл аспирантурасында окъугъан институтну алим совети кесини жыйылыуунда аны диссертация ишине къарайды. «Средневековая материальная культура Балкарии и Карачая (XII–XVII вв.)», деп алай эди аны илму ишини аты. Оппонентлери уа тарых илмуланы доктору Л. И. Лавров бла тарых илмуланы кандидаты В. И. Марковин боладыла. Исмайыл диссертациясын жетишимли къоруулайды, белгили алимле уа таулу жашны ишини айырмалыгъын бирден чертедиле.

Тарых илмуланы кандидаты Мызыланы Исмайылны Москвада Археологияны институтуна ишлерге чакъырадыла, Е. И. Крупнов башчылыкъ этген бёлюмюне. Ишинде ёсрге ол бек алаамат онг эди – СССР-ни Илмула академиясында! Алай Исмайылны жюреги туугъан Малкъарында эди. Аны къадары халкъы бла болгъанын, суйген миллетине къуллукъ этерге, Малкъарны тарыхын ачаргъа кереклисин да ол уста ангылай эди. Кертиди, тарыхда жангы затланы ачарма деген оюму жокъ эди ол заманда, алай аллай ишледе сие эди кесини хунерин сынаргъа. Билимине, кючюне уа базаына эди.

Нальчикге къайтхандан сора, Исмайыл республиканы илму-излем институтунда ишлейди. 1976 жылда уа СССР-ни Министрлерини Советини Битеусоюз аттестация комиссиясы анга археология жаны бла «тамата илму къуллукъчу» деген илму атны береди. Археология секторгъа башчылыкъ эт дегенлеринде уа, унамайды. КБНИИ-ни археология секторунда Мызы улу 10 жыл ишлегенди, Кавказны археологиясы бла байламлы бир къауум магъаналы иш да жазгъанды: «Средневековые башни и склепы Балкарии и Карачая» (1970 ж.), «Туристскими тропами в глубь веков» (1976 ж.) эм башхала.

1977 жылда Мызыланы Исмайылны Тарыхны бла культураны эсгертмелерин сакълау жаны бла Битеусоюз обществону Къабарты-Малкъар бёлюмюне башчылыкъ этерге

саладыла. Аны бла бирге ол университетде историядан дерсе да береди.

Хар неда тап эди, алай... 1978 жылда 13-чю июньда Мызыланы Исмайыл авариягъа тюшеди. Аркъа жиги сынып, кѣп операцияла этилгенликге, атлаялмай, жеринден тебалмай къалады. Ол аякъ юсюне сюелирине ийнана эди, врачла да таукеллендире эдиле. Болсада, бир-эки жылдан сора, анга бир зат да болушмазы ангылашынады. Палахдан, ачыгудан къутулууну Исмайыл иште излейди. Къолунда уа алыкъа акъылбалыкъ болмагъан тѣрт сабийи – эки къызы бла эки жашы... 1979 жылда Мызы улу университетде кафедрасына къайтады, эсе да студентле аны юйюне келе эдиле. Диплом ишлеге да башчылыкъ этеди.

Къыйын эди аны аурууу, алай ол ишин бир кюннге да къоймагъанды. 19 жылны сакъатла коляскасында олтургъанлай, не къадар илму иш, китап, статья жазгъанды ол! Хар жашагъан кюню сынау эди анга – адамлыгъына, кишилигине да. Даражасы бла кѣтюре билгенди башына келген палахны ѳзден Исмайыл. Энди ол къарачай-малкъар халкъны этногенези бла кюрешип башлайды. Археологияда тапхан затларын тинтип, тенглешдирип, сейир статьяларын, китапларын да жазады. «Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа» деген китабын а, кѣчюрюп, Тюркде, Стамбулда да чыгъарадыла. Белгили алимибиз тарых бла байламлы бек магъаналы ишлерин жер-жерледе басмалагъанды. Москвада «Наука», «Советская археология», «Советская этнография», «Турист» журналлада, андан сора да Къазанда, Уфада, Алма-Атада, Ташкентде, Ставропольда, Черкесскде, Бакуда, Грозныйде... Аны аты айтылады, белгили болады. 1988 жылда СССР-ни Илмула Академиясы басмалагъан «История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века» деген уллу китапда (Москва: «Наука», 1988) Исмайылны илму тинтиулери кенг хайырланылгъанлары уа ол бек бийик даражалы алим болгъанына шагъатлыкъ эдиле.

1988 жылда, кѣпден бери бардыргъан тинтиу ишин жарашдырып, Исмайыл доктор диссертациясын къоруулар мурат этеди. Анга оппонент болургъа ыразылыкъларын кѣп белгили алим билдирген эдиле: Тбилисиден А. И. Робакидзе, Къарачай-Черкесден М. А. Меретуков, Алма-Атадан Х. А. Артынбаев, Ставропольдан А. А. Кудрявцев, Махачкъаладан С. Ш. Гаджиева, Майкопдан Б. М. Джимов, Грозныйден С. Л. Дударев, Москвадан Алафаланы А. А., дагъыда башхала. Исмайылны доктор диссертациясыны аты уа «Важнейшие этногенетические аспекты истории и традиционной культуры балкарцев и карачаевцев XIII–XVIII вв.» деп алай

эди. Исмайылны диссертациясына бюсюреу оюмларын кѐп шахарладан белгили алимле жазгъан эдиле. Ереванда кѐрууланырыкъ эди аны илму иши. Алай аны соймегенле, фахмусуна зарланнганла да аз туйюл эдиле. Мызыланы Исмайылны диссертациясыны ызындан Ереванга «къагъыт» жиберилди. Республиканы бир къауум «тарыхчылары» Мызы улугъа «пантюристди», «миллетчиди», «илмудан кенгеди» деп жаза эдиле. Алай диссертация советни башчылары ол «къагъытха» эс бурмадыла, насыпха, малкъарлы алим бла диссертацияны кѐруулаугъа хазырланып башладыла. «Къара къагъытны» юсюнден билгенде уа, Исмайыл ол диссертация ишин артха къайтарлды. «Мен сыйлы атла ючюн деп ишлемейме, халкъым ючюн деп кюрешеме. Миллетим а мени алайсыз да танийды», – деп кѐйгъан эди. Эсин ол затха бѐлмеди андан сора, биягъы ишине берилди... Республиканы тарыхын «тазалаучула» Мызы улуну сакъат болгъанына да къарамай, кюреше эдиле аны бла. Бююнлюкде да ала окъуу учреждениялада историяны дерслеринде аны илму ишлерин сагъынмазгъа кюрешедиле. Къыйынды тюзлюкню жолу!

Алай малкъар алимни шуѐхлары умутларын юзмеген эдиле. Аланы къайгъырыулукълары бла, 1995 жылда Къазанны университети Исмайылны доктор диссертациясын алады. Алай ол кезиуге 17 жылны тѐшек болгъан Исмайыл аллай узакъ жолну кѐтюраллыкъ туйюл эди. Болсада аны доктор диссертациясын кѐруулатыргъа суйген нѐгерлери къолларындан келгенни аямай эдиле. Философия илмуланы доктору, профессор Эфендиланы Салих, 1997 жылда, диссертация советни Нальчикге чакъыртыр ючюн, къурау ишлени бардырып, Мызы улуну илму иши кюз артында кѐрууланырча этеди. Алай, жарсыугъа, ол жылны август айында Мызыланы Муссаны жашы Исмайыл бу дуниядан кетеди. Аны эртте хазыр болгъан доктор диссертациясы кѐрууланмай къалады. Алгъарагъ' а, 1994 жылны сентябрь айында, Къарачай-Черкес къырал педагогика университетни алим совети Мызыланы Исмайылгъа сыйлы докторну атын берген эди.

1997 жылны жаз башында Кембриджеги университетни Халкъла аралы биография арасы да Исмайыл Муссаевиче биография справкагъызны жазыгъыз деген запросун ийген эди – XX ъмюрню айтхылыкъ адамларыны сѐзлюгюне аны тукъумун да жазарча.

Исмайылны жашауу къысха болгъанды, алай берекетли, нюрлю да эди. Халкъы аны бек суйгенди, файгъамбаргъача, аны юйюне миллетибизни кѐп белгили адамы дайым жюрюп тургъанды. Аны чынтты Устагъа, Устазгъа, Тарых-

чыгъа санагъандыла, кишилигине сейирсингендиле. Ауруу не бек кыйнаса да, санлары кымылдамай тургъанда да, Исмайыл илму бла кюрешгенди – миллетини тарыхын жазгъанды, аны битеу дуниягъа баям этгенди. Андан кюрешгендиле аны бла – билимин, акъылын, кишилигин да зарланып. Аны тюзлюгюн жокъ этерге кюрешип.

Халкы уа ыразы эди аллай жашына. Исмайылны ауазын эшитирге, аны бла кенгеширге, саулугъун сора баргъанла бек кеп эдиле. Сохталары да аз туююдюле. Насыпха, аланы санында Исмайылны кызы Ирина Маремшаова да – хурметли, билимли атасыны даражалы, билимли да кызы. Атасыча, ол да халкын бек суйген, тюзлок жолун сайлагъан алим болгъанды. Исмайылгъа чырмадыла, кызы уа, атасыны ызы бла барып, тарых илмуланы доктору, профессор да болду. Атасыны ишине, ниетине да кертичи. Анга жоралап, ол «Исмайыл Мизиев: Путь к истокам» деген китапны да чыгъаргъанды.

Исмайыл жаланда 56 жыл жашагъанды. Аладан 30 жыл ол илмугъа жоралагъан эди. Къатылыгъы, батырлыгъы, халкына уллу суймеклиги болуша эдиле анга, кыйын ауруп тургъанлай, суйген иши – тарых илмуда ез сезюн айтыргъа. Кавказоведениягъа бла тюрковедениягъа аны кесини тутхучлу кез къарамы болгъанды. Алай жашлай кетмесе, ол бизни, халкыбызны тарыхына энттада кеп ахшы ишле этерик эди. Алай Мызыланы Исмайылны илму школу сауду – аны сохталары Устазлары башлагъан ишни андан ары бардырадыла.

Мызыланы Исмайыл бизге бек бай хазна кыйгъанды. Аны илму статьяларыны, рецензияларыны, докладларыны, монографияларыны саны жузден атлапды. Аны китапларыны атларын айтсакъ окъуна, не багъасы бардыла!

1. Средневековые башни и склепы Балкарии и Карачая. Нальчик, 1970.
2. Археологические раскопки 1972 года в Кабардино-Балкарии (Соавторы: А. Х. Нагоев, Р. Ж. Бетров). Нальчик, 1973.
3. Туристскими тропами в глубь веков. Нальчик, 1976.
4. Балкарцы и карачаевцы в памятниках истории. Нальчик, 1981.
5. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. Нальчик, 1986.
6. История рядом. Нальчик, 1990.
7. Очерки истории и культуры Балкарии и Карачая XIII–XVIII веков. Нальчик, 1991.
8. О происхождении тюркских народов (Соавтор К. Т. Лайпанов). Черкесск, 1993.

9. История и духовная культура карачаево-балкарского народа (Соавтор М. Ч. Джуртубаев). Нальчик, 1994.

10. Народы Кабарды и Балкарии в XIII–XVIII вв. Нальчик, 1995.

11. История Балкарии и Карачая с древнейших времён до походов Тимура. Нальчик, 1996.

12. Следы на Эльбрусе. Ставрополь, 2000.

...Бизни халкъыбыз дуня жаратылгъанда да бар эди. Къыяматха дери да аны жолу тауусуллукъ тюйюлдю! Биз анга ийнаныпбыз. Ол ийнаныуубузну жюрегибизде кючле-ген халкъ ийнагъы Мызыланы Исмайылны аты да ёлюм-сюздю.

Жарыкь умутлу композитор

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусей

БАЙЧЕКУЛАНЫ АБИДИН

(1940–1986)

Биринчи профессионал малкьар композитор, СССР-ни Композиторларыны союзуну члени, КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты, халкъ сыйгең кѣп алаамат музыка чыгъарма, жыр да жазгъан жаш эди Байчекуланы Абидин.

Абидин, жырларын жыйышдырып, ноталары бла эки китабын да басмалагъан эди. Сексенинчи жыллада «Къабарты-Малкьар» увертюрасы бла хоргъа, солистге эм симфония оркестрге жазылгъан «Ленинни юсюнден таулу поэма» атлы кантатасы да (сѣзлери Къулийланы Къайсынны) Байчекуланы Абидинни уллу фахмусу болгъаныны шагъаты эдиле.

1983 жылда уа Абидин «Баксанская баллада» балетин А. А. Двоскин бла бирге жазады. Ол жыл окъуна «Эльбрус» китап басмада малкьар, орус эм къабарты тилледе жазгъан авторланы назмуларына кѣре сабий жырладан къуралгъан китабын да чыгъарады. «Музыканы юсюнден сѣз» деген тынгылы илму-тинтиу китабы уа, композитор ауушхандан сора, 1988 жылда басмаланнганды.

Байчекуланы Мутайны жашы Абидин 1940 жылда 1-чи январьда Кѣнделенде туугъанды. Аны атасы Мутай бла анасы Чеченланы Апу беш сабий ъсдюргендиле: Ариуба, Абидин, Алим, Ануар, Алексей. Бири биринден гитче беш

сабийчиклери бла аланы да малкъар халкъ бла бирге Орта Азиягъа къыстайдыла. Мутайны юйюрю Къыргызстаннга тюшеди. Сабийлерин ачдан-жалангачлыкъдан сакълар ючюн, ол кече-кюн демей ишлейди. Не медет, саулугъу седиреп, Мутай замансыз ауушады... Апу беш сабий бла киши жеринде кесинлей къалады. Къазауатда эди аны жашауу, башха таулу аналача, ол да кече-кюн демей ишлейди. Ариуба бла Абидин, къолларындан келгенича, аналарына болушургъа кюрешедиле.

Абидин хар айтылгъан жумушну да бек тынгылы эте эди. Школда жырны дерсинде уа анга жетген жокъ эди. Булбулча эди ауазы. Халкъ жырлагъа да энчи эс бёлюп тынгылагъанды. Аланы анга анасыны къарындашы Чеченланы Окъуп айтыучу эди. Экинчи кюн а Абидин ана къарындашына андан эшитген жырын къайтарып айтыучу эди. Окъуб' а, къууанып, жашчыкъны инбашындан къагъа: «Аперим, эгечден туугъан! Ма былай тур!» – деп махтай эди. Бир кере анга жыр айт деп тилегенлеринде уа, Окъуп, Абидинни кёргюзте: «Мени къыйнамагъыз, къартма мен. Булбулчукъ къатымда тургъанын кёрмеймисиз? Башла...» – деди. Ол къыргыз жырлагъа да юйренген эди. Анга къайда да тынгыларгъа бек суйгендиле.

Туугъан жерибизге къайтхандан сора да, Абидин жырны къоймагъанды. Окъургъа кооператив техникумгъа киргенликге, ишге уа Къабарты-Малкъар радиону хоруна барады. Республиканы драмтеатрыны малкъар труппасы къуралгъанлай а, Абидин ары кечеди. Ол актёр болуп ишлерге бек сую эди. Москвада Щепкин атлы къырал театр училищеден малкъар студия ачылгъанда, Абидинни ары сайланган фахмулу жашланы бла къызланы араларында болгъанына да сейир этерча туююл эди.

1961 жылда, студент заманында окъуна, Абидин Сотталаны Роза бла бир юйюр къурайды. Алагъа жаш бла къыз тууадыла: Азрет бла Римма. Жарсыугъа, 2000-чи жылда Азрет ажымлы ёледи, анасы уа аны ачыуун кётюралмады. Азретни къызчыгъы къалгъанды. Римма уа толугъа юйюрю бла Хасанияда жашайды...

Къайсынны бла Абидинни чыгъармачылыкъ шуёхлукълары кючлю болгъанды. Байчеку улу Бакуда Узейир Гаджибеков атлы консерваторияны композитор бёлюмюнде окъугъанында, Къулийланы Къайсынны сёзлерине кёре «Жюрек жырым – туугъан жерим» деген битеу халкъыбыз жаратхан чыгъармасын жазады. Аны халкъ туугъан жерибизни юсюнден этилген гимнге санайды. Кертиси бла да, бу сёзле адамны жүрегин къозгъайдыла, макъамы да алагъа алаамат тап келишеди:

*Сангырау болсам да, эшитип туурума
Чапыракъ тауушунгу кюз артында,
Сокъур болсам да, ажаймай барырма
Къызыл къаным боялгъан жолларында...*

Жашаууну ахырына дери Абидин Къулий улу Къайсынны назмуларына музыка жазыуну тохтатмагъанды. Уллу поэтибиз да композиторну фахмусуна бюсюрегенин айтханлай туруучу эди. Абидинни Къайсынны «Ленинни юсюнден таулу поэмасына» кёре жазгъан биринчи малкъар кантатасы да аланы араларында болгъан жан байламлыкъгъа, бир бирни иги ангылагъанларына шагъатлыкъ этеди. Ол чыгъарма Абидинни чексиз фахмусун ачыкълагъан шартды. Анга дери бизде аллай уллу музыка чыгъарманы киши да жазмагъанды. Байчекуланы Абидин ол жаны бла биринчи болгъан эди, биринчиле уа биринчилей къаладыла.

Бир бирге болуша ишлеуге композитор энчи эс бургъанды. Аны шуёхлары кёп эдиле. Искусстводан уллу ангылаулары болгъан адамла Абидинни музыкасына тийишли багъа бергендиле. Аланы огъурлу сёзлери, айтханлары, болушлукълары Байчеку улуну жангы, ахшы чыгъармала жазаргъа кёллендиргендиле. Бир кере уа къыргъыз поэт Жолон Мамытов, Абидиннге айтхылыкъ, битеу дуниягъа белгили жазыучу Чингиз Айтматовха аталгъан назмусун жибере: «Къарындашым, сени сабийлигинг Къыргъызстанда ётгенди. Бир жерде ёсгенбиз, бир жерни гыржынын ашагъанбыз, сууун ичгенбиз. Нальчикде къонакъда болгъанымда, жырларыгъызгъа кеси жырларыгъызгъача тынгылагъанма. Артыгъыракъда сени жырларынг эсимде къалгъандыла. Заманынг болса, бу сёзлеге тийишли макъам табып, иги жыр этерсе деп ышанама. Жыр адамгъа огъурлу жол нёгерди, халкъланы шуёхлукъларын бютюнда кючлерге болушады», – деп жазгъан эди.

Абидинни жырлары тойлада, къууанчлада да айтыладыла. Ала адамлыкъгъа, ариулукъгъа, суймекликге да талпындырадыла. Жырны, литератураны, культураны да магъаналары уа андады. Юлгюге, «Сен ариугъа» деген жыры халкъыбызны бек сойген жырларындан бириди. Аны биринчи кере 1957 жылда Беппайланы Сергей радио бла айтхан эди. Абидин ол жырны 14-жыллыгъында Фрунзе областьны Ивановка районуну Сынташ элинде къурагъанды. Ол фахмулу жырчыбызны анасы Апугъа биринчи саугъасы эди.

Халкъ сойген композиторубузну бек иги ышанларындан бири – ата-анагъа суймеклиги эди. Кеси да анасыны жүрегин жаланда бир кере «къыйнагъанды». Ол да былай болгъанды. Абидин, жай каникулланы кезиуонде колхозну

ындырында ишлеп, ахча алады. Сора, кишиге да сормай, тюзюнлей Фрунзе шахаргъа кетип къалады. Кесини эрттегили муратына жетеди – къобуз сатып алады. Алай ол кюн юйге къайталмайды. Жашчыкъны кече узуну излейдиле – тапмайдыла. Экинчи кюн Абидин юйге келеди. Жашыны сау-саламат кѳргенине къууаннган ананы огъурлу кѳзлери жарыйдыла, тынгысыз жюреги сабырланады.

Ол кюнден башлап, Апуно юйюнден оюн, кюлюкю кетмейдиле, къоншу-тийре бери терк-терк келиучю боладыла... Абидинни искусствогъа уллу жолу ма алай башланнган эди.

...Байчеку улу элдеде культура-жарыкъландырыу ишлени игилендирирге да уллу къыйын салгъанды, художестволу самодеятельность коллективлеге болушханды. Ол Герпегежни Культура юйюню ишини юсюнден «Жарыкъ юй» деген аты бла китап да жазгъан эди. Миллет культурабыз бла искусствобузну алчы адамларыны, музыкантларыны юсюнден кѳп очерк, статья да басмалагъанды.

Ол Къарачай-Черкес автоном областны да суйген къонагъы болуучу эди. Ол къарачайлы поэтлени назмуларына кѳп иги жыр жазгъанды. Ала къарачай-малкъар халкъны ѳмюрлюк ниет байлыгъы болуп къалгъандыла.

Жашаууну арт жылларында Абидин Россейни Къырал саугъасыны лауреаты Зумакулланы Танзиляны сѳзлерине да кѳп жыр жазгъан эди. Ала суймекликни, кишиликни, адамлыкъны, журтубузну да юсюндендиле. Ол санда къарачай-малкъар миллет бек суйген «Анам», «Унутурмамы сени?», «Кюн ахшы болсун, адамла!», «Бизге сукъланадыла», «Сени излейме», «Менсиз къалай жашайса?», «Танг жарыгъымса» деген эм башха жырланы айтыргъа боллукъду. Аны Москвада студент заманында окъуна жазгъан жырлары («Жангы умутла», «Ой, суйгеним», «Къойчу жашны жыры») айырма жерни аладыла, бизни музыка байлыгъыбызны сыйлы хазнасына къошулгъандыла.

1973–1977 жыллада, Германия Демократия Республикада ишлей, Абидин дуня культураны кѳп келечиси бла танышады. Ол жашаууну ахырына дери ала бла шуѳхлукъ жюрютгенди. Берлинде малкъарлы жаш Совет культура арада ишлегенди. Анда немис классика музыка бла терен шагъырейленеди, Берлинни филармониясыны симфония концертлеринде, опера театрларында да болады. Алай бла композиторну музыка искусствода билими бютюн кенг эм терен болады. Мында ол В. И. Соловьѳв-Седой бла, Людмила Зыкина, Дин Рид, Эдуард Хиль, Алла Пугачѳва эм башха белгили адамла бла да танышады.

1976 жылда Байчекуланы Абидин ГДР-де бардырыл-

гъан «Совет жыр-76» деген фестивалыгъа къатышады. Шу-
ёхлукъну, мамырлыкъны, туугъан жерини юсюнден кеси
жазгъан жырланы да айтады. Зума къулланы Танзиляны сёз-
лерине жазылгъан «Атсыз къабырла» деген жырын ГДР-ни
радиосу бла да берген эдиле.

Абидин Москвада окъугъан заманында, музыкасын,
сёзлерин да кеси жазып, иги кесек жыр этген эди. «Москвачы студентлени вальсы», «Жангы умутла», «Къойчу жашны жыры», «Бер, врач къызчыкъ, къолунгу», «Ой, суйгеним», «Ой, билемисе, къалай сюеме» деген жырларын миллетибиз бютюнда бек жаратхан эди. Ала бизни музыка байлыгыбызны сыйлы хазнасына къошулгандыла. Москва, Ленинград, Тбилиси шахарлада энчи пластинкала болуп да чыкыгъандыла.

Абидинни шуёхлары аны ёсююне, жангыдан-жангы атлашларына жүрекден къууангандыла. Юлгюге, СССР-ни халкъ артисти, дагъыстанлы композитор Мурад Кажлаев, РФ-ни Къырал саугъасыны лауреаты эм Россейни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу татарлы Фазиль Ахметов Байчеку улуну жырларында миллет энчиликни чертгендиле. Композиторну экинчи жыр китабыны ал сёзюнде уа Къулайлылары Къайсын былай жазгъан эди:

«Халкъыбызны профессионал музыкасы бек жашды. Ол кесине адабиятыбыздан, театрыбыздан да къайда кеч жол сала башлагъанды. Алайды да, аны бусагъатда жангыдан чагъа, кёгере башлагъан кезиуюдю. Хар иги иш да алай башланады, кесине жол излей, жол сала, тар, къыйын жерлени ёте, жетер жерлерине алай бла жетеди. Ол адетди. Биринчи атламарын эте тургъан музыкабызгъа барыбыз да артыкъ эс бурургъа борчлубуз.

Фахмулу жаш композиторларыбыз бардыла. Аладан бири Байчекуланы Абидинди. Аны аты халкъыбызгъа эрттеден белгиледи. Абидинни уллу фахмусу болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Андан сора да Мурад Кажлаевча белгили уста композиторла Абидинни чыгъармаларына иги багъа бергендиле. Ол СССР-ни Композиторларыны союзна алыннганды. Ол а магъаналы ишди. Байчеку улу музыкабызны жолун салыуда къолундан келгенича, кючюн аямай ишлегени ючюн анга алгъыш этерге, ыразы болургъа керекбиз. Ол къыйын да, сыйлы да ишин бек суйюп, жаны-къаны бла этеди. Алайсыз ишинден къууаналлыкъ да туююлдю...»

Композиторну жырларыны хар бирини юсюнден айтыр онг жокъду. Ала кёпдюле. Аланы атлары башхача, хар бирини макъамы да башхады. Алада творленмеген жаланда адамлыкъ, фахму шартларыдыла. Ол къыралын, халкъын,

ана тилин бек суйгенди. Миллетибизни кёлден чыгъармачылыгыны юсюнден уллу тинтиу ишле бардыргъанды. Аны ахшы муратлары алгъа учундура эдиле. Кандидат диссертациясын кьорууларгъа да хазырлана эди. Ийнана эди тамблагъы кюнюне – жангы жырла, уллу музыка чыгъармала жазарыгына. Илму-тинтиу ишин да андан ары бардырыргъа мурат эте эди ол...

Алай... аны жашауу бирда бир кыысха эди: кюйсюз эди аны алып кетген ауруу. Абидиннге жаланда 46 жыл толгъан эди.

Байчекуланы Абидинни чыгъармалары бизни музыка байлыгыбызны сыйлы хазнасына кьошулгъандыла, аны атын ёлюмсюз да этгендиле. Аны алаамат ариу жырлары ёмюрден ахыргъа дери халкыбызны биргесине жашап турлукларына сёз жокъду.

Къыраллагъа айтылгъан алим

**АЛИКАЛАНЫ Владимир
АБДУЛЛАЛАНЫ Марина**

**АБШАЛАНЫ
МАГОМЕТ**

(1941 жылда туугъанды)

Физика-математика илмуланы доктору, профессор, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты, РАЕН-ни академиги, СССР-ни Гидрометслужбасыны отличниги, Американы биография институтуну «Человек года – 1996» деген алтын майдалы бла, СССР-ни, Россейни да кеп тюрлю майдаллары эм грамоталары бла да саугъаланган, РФ-ни, КъМР-ни, КъЧР-ни да илмусуну сыйлы къуллукъчусу Абшаланы Магомет.

Артда, келир заманлада уллу алим боллукъ жашчыкъ, атасы Абшаланы Ахияны жашы Тахир Хабаз элден Уллу Ата журт урушха кетгенден сора, 1941 жылда туугъанды. Атасы ол жыл окъуна, туугъан журтну гитлерчи фашистледен къоруулай, къанлы сермешледен биринде ёлгенди. Бюгюнлюкде да саппа-сау хайт деген анасы – Таумырзаланы Юсюпню кызы, онтогъуз жылы да толмагъан Лейля, кечгюнчюлюкню кыйын жылларында битеу кюнчюн жангыз жашчыгъын ёсдюрюрге бергенди.

Къыргызстанны Иссык-Кёл областыны Тюп район арасында орта школну айырмалы бошап, Магомет КъМКъУ-ну физика-математика факультетине киргенди. Аны да кызыл диплом бла бошагъанды. Студент жылларындан бери да, лаборантдан башлап, илмуланы доктору болгунчу,

анда «Антиград» илму-производство араны кѳурагъаннга дери да, Бийик тау-геофизика институтда ишлеп келеди. 1967 жылда кандидат диссертациясын кѳоруулагъанды.

1980 жылда Бийик тау-геофизика институтда буз уруудан кѳоруулануу жаны бла илму-производство ара кѳуралады. Анга башчылыкъ этерге Магомет Тахировични дурус кѳредиле. Жангы кѳуралгъан илму-производство араны баш борчлары кѳыралыбызны кѳп регионларында буз жауаргъа боллукъ жерледе ишлеген службаланы аякъландырыу, алагъа жангы техника амалла жарашдырыу, ол зат бла кюрешген алимлени ишлерин жалчытыу эди. Аллай бѳломле Арменияда, Азербайджанда, Грузияда, Молдавияда, Украинада, Таджикистанда, Аргентинада, Узбекистанда да бардыла. Ол бѳломлени барысында да малкъарлы жашны бюгюн-бюгече да суююп сакълайдыла.

1988 жылда Ленинград шахарда (шѳндюгю Санкт-Петербург) Баш геофизика обсерваторияда Магомет кесини доктор диссертациясын жетишимли кѳоруулагъанды. Аны диссертациясы хауа болумланы радиофизика халларын тинтирге, буз булутланы жаууннга бурургъа боллукъ ракета эм автоматика техника жарашдырыу эм кѳп башха жангычылыкъланы хайырлануу амалла бла байламлы эди.

Илму совет эм аны оппонентлери Магометни ишине илму жаны бла, производство жаны бла да бийик багъа бергендиле.

Абшаланы Тахирни жашы Магомет Россей Федерацияда, СНГ-ни кѳыралларында эм башха кѳп тыш кѳыраллада да хайырланылгъан, булутлада бола тургъан тюрлениулени тинтиуню, буз уруудан кѳорууланууну шѳндюгюлю россей технологияларыны эмда бир кѳауум радиофизика амалларыны бла техника кереклерини юсюнден 400-ден артыкъ басма ишни, ол санда 7 китапны, 16 брошюраны авторуду, 89 жангычылыкъгъа патентлени иесиди.

Кесини илму жолун ол радиометеорология жаны бла терен магъаналы тинтиуледен башлагъанды. Анда кеси ызлагъан жангы илму жолланы хайырланнганды. Кесини илму коллективи бла бирге эки толкъунлу эм юч толкъунлу радиолокаторла, радиолокация-радиометрика эм доплер системала да ары кирген аппаратураны сейирлик сынау комплексин, информация алыуну эмда жарашдырыуну автоматизацияланган системалары бла жалчытылынган аппаратурасын кѳурагъанды.

Этген тинтиулерине кѳре, бузну кѳуралыууну механизмини юсюнден жангы кѳз кѳарам жарашдыргъанды, бузну ѳсююню сайлануу жоругъун тохташдыргъанды, сакъ жауунну бла буз урууну процесслерин азайтыр муратда тири

себеплик этиуню жангы физика жоругъун бла жангы амалын бергенди. Бу амал, кѣпге дери тынгылы сыналгъандан сора, Россей Федерацияда, СНГ-ни кыралларында хайырланылыргъа берилгенди, аладан сора да Аргентинагъа, Бразилиягъа бла Венгриягъа лицензияла сатылгъандыла.

Андан сорагъы кезиу промышленностьда хайырланылгъан техника кереклени кырау болгъанды. Аны ючюн а Абшаланы Магомет башчылыкъ этген коллектив техника борчланы разработкасын тамамлагъанды, СССР-ни Минрадиопромуну, Минмашыны, Миноборонасыны бла Минхимпромуну предприятялары бла бирге табыуну (тохташдырыуну), билиуню эмда гидрометеорология процесслеге тири себеплик этиуню шѣндюгюлю техника кереклерин жарашдыргъанды, сынагъанды эмда сериялы чыгъарыуну кырагъанды.

Сѣз ючюн, Магомет жарашдыргъан метеорология МРЛ-5 радиолокатор бусагъатда хауа болумланы модификациясыны службаларында, Миноборонаны полигонларында хайырланылады, Европаны, Азияны, Север эм Юг Американы кыралларындан 35-сине, Антарктидагъа дери да экспортха жиберилгенди.

Магометни ишини юсю бла СССР-ни буз уруугъа къажау кюрешиу сетине сингдириуден тюшген жыллыкъ экономика хайыр, алагъа къатышхан организацияланы актларына кѣре, 1989 жылдагъы багъала бла 70 миллион сомдан озгъанды. МРЛ-5 радиолокаторланы, буз уруудан кыоруулауну технологияларыны, ракеталаны бла ракета установкаканы экспортундан тюшген валюта АБШ-ны долларлары бла 147 миллион болгъанды. Аланы кырауугъа этилген кыоранчла кѣп кере артыгъы бла кыайтарылгъандыла.

Озгъан жылда «Алан» ракетаны арталыда жангы конструкциясы бла буз кыраучу отлукъ халда жангы реагентни хайырланыу бла автоматизацияланган «Алан-Элия» ракета комплексни эмда бек женгилге тюшюрюлген габарит-масса характеристикалары бла «Элия» пусковой установкаканы жангы къауумун оборонный предприятяла бла бирге жарашдырыуну эмда ведомствола аралы сынауну бардырыу жетишимли бошалгъанды.

Буз уруугъа къажау кюрешиуню дуняда алыкъа аналоглары болмагъан, адам къатышмай ишлерик системасын кырауу бошала турады. «Производство процессде аппаратураны ишлеуоне бла технология операцияланы тамамлаугъа адамны къатышдырмай, компьютер башчылыкъ этген бу система компьютеризациялауну тѣртюнчю кезиуоне келишеди», – дейди Магомет Тахирович.

Уллу алим болгъандан сора да, Магомет ахшы кырауу-

чуду, бийик усталыкълары болгъан кадрла хазырлайды, кесини илму эм производство школун къурагъанды. Аны башчылыгъы бла 22 кандидат эм 4 доктор диссертация тамлангандыла эмда жетишимли къоруулангандыла. КъМКЪУ-да «Радиолокация метеорологияны» бла «Гидрометеорология процесслени тюрлениулерине тири себеплик этиуню» юсюнден кеси жарашдыргъан спецкурсланы окъуйду. Къыралны кёп вузларын бошагъан жюзле бла студентлени диплом ишлерине башчылыкъ этгенди эмда этеди.

Къыралыбызда, тыш къыраллада да аты айтылгъан илму къуллукъчу Абшаланы Магомет халкъла аралы кенгешлеге, симпозиумлагъа да кёп къатышады.

«Антиград» илму-производство арада энчи курслада ата журтубуздан эмда тыш къыралладан жюзле бла специалистле аттестациядан ётедиле. Мында жыл сайын 200–300 адам окъуйду эмда аттестатла алады. Бу ара кеси къыралыбызгъа, тыш къыраллагъа да кадрла хазырлауну «гюрбежиси» болгъанды.

Магомет кесини тутхан ишин чексиз сюеди, туугъан жерини патриотуду. Уллу ахчасы, къуллугъу да боллукъ ала-мат предложенияладан бирин да унамагъанды. Тюрлю-тюрлю жыллада АБШ-да, Швейцарияда, Турцияда ишлерге, Аргентинада къалып къалыргъа, Москвагъа, Ташкентге да чакъыргъандыла. «Ким биледи, кесими илму оюмларымы бир башха жерде жашауда игирек бардырыргъа да онг чыгъарыкъ болур эди, алай мен, эштада, туугъан жериме къаты байланып болурма. Ол жаны бла кёз къарамым да эски болур. Кёпле жыл сайын алтышар айны Аргентинада ишлейдиле, бир къауумла уа Англиягъа, АБШ-гъа, Канадагъа, Германиягъа, Израильге кетгендиле. Акъыл ишге бизде хакъ былай аз тёленингени къадарда, ала артха хазна къайтсынла», – дейди академик Абша улу, жарсып.

Ол кёп тюрлю халкъла аралы эм битеусоюз конференциялада, симпозиумлада, кенгешледе, правительствола аралы комиссиялада бла сёлешиледе ата журтубузну илмусуну намысын къоруулагъанды. 1977 жылдан бери ООН-ну Битеудуния Метеорология организациясыны экспертиди – булутланы физикасы, химиясы эмда хауа болумланы модификациясы жаны бла экспертлени ишчи къауумуну, 1991 жылдан бери СНГ-ни къыралларыны гидрометеорология жаны бла Къыралла аралы Советини РГ-11 ишчи къауумуну, бир къауум илму советлени члениди, 1988 жылдан бери Битеуроссей жаш тёлю аэрокосмос «Союз» обществону Къабарты-Малкъар бёлмюню президентиди.

Булутлагъа, жауунлагъа бла хауа болумланы къоркъуулу затларына радиометеорология къараулары бийик ха-

йырлы амалларын бла техника кереклерин къурагъаны эмда сингдиргени ючюн Абшаланы Тахирни жашы Магометге 1986 жылда СССР-ни Къырал саугъасы берилгенди, ол СССР-ни Госкомгидрометини Сыйлы грамоталары, «СССР-ни Гидрометслужбасыны отличниги» деген белги бла саугъаланнганды. Аны аты Росгидрометни Сыйлы китабына жазылганды, саугъаларыны арасында СССР-ни ВДНХ-сыны алтын, кюмюш эм доммакъ майдалларындан бла дипломларындан тогъузусу барды. Айтханыбызча, 1996 жылда «Человек года» деген алтын майдалгъа тийишли болгъанды.

Магомет юй бийчеси – Чочайланы Шамшудинни кызы Роза бла бирге юч кыыз бла бир жаш ёсдюргендиле. Роза – устазды. Аминат физика-математика илмуланы кандидатыды, ВГИ-де лабораторияны таматасыды. Алий да ол жаны бла кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Зухра уа врач-педиатрды. Бек гитчелери Марина КъМКЪУ-ну юристле хазырлагъан факультетинде окъуйду.

«Абшаланы Магомет чынтты уллу алимди, алаамат къураучуду. Ишни не кыйын, не кыыстау заманында да аны бла ишлеген тынчды. Буюрулгъан жумушуна кеси къалай кёл сала эсе да, къалгъанладан да аны излейди. Жаланда мен айтхан тюздю, ол болургъа керекди дегенледен туююдю. Кенгешге кёплени кыошады, ушакъ негерлерини оюмларына тынгылай, не кыыстау иши болса да, аланы оюмларын да багъалай биледи», – дейдиле илму-производство арада.

Уллу алимни, Аллах айтса, алыкъа кыыралгъа, битеу дуниягъа да хайыр келтирлик проектлери кёпдюле.

Жырынг жокъ эсе, миллетинг да жокъ

*БИТТИРЛАНЫ Аминат
ШАУАЛАНЫ Хасан*

ЖЕТТЕЛАНЫ МУСТАФИР

(1942–2002)

Жеттеланы Мустафир... Эки жыйырма жылдан артыкъ заманны миллет профессионал жыр искусствобузгъа жан салып, анга солуу алдырып тургъан адамыбыз. Жырыбызны от жагъасыны сакъчысы, аламанат композитор...

Жеттеланы Зекерияны жашы Мустафир 1942 жылда 1-чи майда Кенделенде туугъанды. Атасы Зекерия 1943 жылда Смоленск тийресинде баргъан кызыуу сермешледен биринде жоюлгъанды.

Малкъарны мингле бла жашлары къанларын, жанларын да аямай уруш этгенликге, аланы юйюрлерин – саулай да халкъыбызны, туугъан жеринден кыстап, Орта Азияны бла Къазахстанны къум аулакларына атханларында, Зекерияны юйдегиси Атмырзаланы Шарипа бла юч жашчыгъы – Жамал, Камал эм Мустафир – Къазахстаннга тюшедиле. 1945 жылда уа тамата жашчыгъы Жамалны бла Шарипаны аманлыкъчыла ёлтюредиле.

Мустафир бла Камал, атадан, анадан да ёксюзле, киши жеринде зорлукъда атылып къаладыла. Алагъа кёп къыйынлыкъ, учузлукъ да сынаргъа тюшеди. Ахырында уа экисин да детдомгъа аладыла. Ол кезиую эсине тюшсе, кёзлерин да жерге къаратып: «Аны юсюнден бир башха жол айтырма... Анга хазырланыргъа керекди, кёзлерим да арылды-

ла, кыйналадыла ол эсгериуледен», – деучю эди Мустафир. Хар жол сайын алай. Тили айланмай эди ол огъурлу адамны детдом жашауну юсюнден айтыргъа... Башха адам аллай къатылыкъны юсюнден эшитген окъуна этмесин (сынагъанны кьой!), бир уллу киши, аты айтылгъан адам, кёз жашлары чыгъып къалырламы деп уяла эди огъесе?..

Артда аналарыны эгечи Мадинахан бла аны эри Текуланы Шамил ёксюзлени кеслерине алып ёсдюргендиле. «Урламагъыз, таза ниетли болугъуз», – деп юйрете эдиле ала къарындашлары. «Жаннетли болсун Шамил, мен анга бек ыразыма хар заманда да». Дайым алай эсгериучю эди аны Мустафир.

Ёксюз ёсген жашчыкъны композитор бол деп ким юйретирик эди? Кеси. Къарындашы Камал да, жаннетли болсун, медицина илмуланы кандидаты эди. Мустафир а Россейни Композиторларыны союзуну члени (Байчекуланы Абидин ёлгенден сора, таулуладан жангыз да Мустафир къалгъан эди ол союзну члени болуп), КъМР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу. Ёсюп келген тёлюлеге ала болмагъанча ахшы юлгю кёргюзтюп кетгендиле – жашаулары, ишлери бла да.

Къыргъызстанда Мустафир, жай каникуллада, кьойла да кюте, къамишден сыбызгъы ишлеп, аны согъуп тургъанды. «Гитчелигимден окъуна жырны, кьобузну бек суйгенме. Бир тюрлю музыка инструментни согъа билсем эди деп, термилиучю эдим. Той болгъан, кьобуз таууш эшитилген жерге чабып жетиучю эдим. Аллай жерледе эшитген жырларымы, макъамланы кесим этген сыбызгъымда сокъгъанма... Тенглерим бла сыбызгъы ишлейбиз деп, къолларыбызны азмы кесгенбиз», – деп эсгериучю эди Мустафир сабийлигини ол кезиуюн.

Туугъан жерине къайтхандан сора уа, школну хорунда жырлап тургъанды. Ол заманда Басхан районда бардырылгъан жыр конкурсха къатышып, Энейланы Жамал эм Юсюпланы Хамит бла бирге жырлап, биринчи жерни аладыла.

Жашны фахмусун эслеп, аны музыка училищеге кирирге кёллендиредиле. Аны бла бирге 1958 жылда училищеге окъургъа Энейланы Жамал, Малкъондуланы Идирис, Будаиланы Ольга да кирген эдиле. Алай ала бирем-бирем кетип, таулу студент болуп Мустафир жангыз кеси къалады.

Аны биринчи жыры «Къурулушчуланы жыры» (сёзлери Гуртуланы Бертни эдиле) болгъанды. Ол кезиуде Мустафир Нальчикде музыка училищени студенти эди. Ол жырын да алып, радиокомитетге биринчи кере келгенин Мустафир былай эсгериучю эди: «Радиоа Акъайланы Къасым ишлеучю эди. Жырыма къарай: «Бу затха да жарарыкъ

туйюлдю», – деп, тюнгиюлтген эди. Андан кетип бара тургъанымлай а, Рахайланы Исмайылгъа тюбеп къалама. Жумушуму билип, жырыма къарайды, ноталарын, сёзлерин да алады. Бир ыйыкъдан художество советни жыяды. Анда жырни согъуп, жырлагъан да этген эдиле. Аладыла жырымы! Ол жыйылыуда Рахай улу: «Таулу композитор жокъду, бу жашны да жолун тыймайыкъ, фахмусу, талпыныуу да барды!» – деп, ма алай сёлешген эди. Ма ол бек кёллендирген эди мени».

Не тюрлю усталыкъгъа юйренген да тынч туйюлдю. Алай музыкагъа, аны жашырынлыкъларына элтген жол а бютюнда къыйынды. Адамны анга энчи фахмусу, жүрек талпыныуу болургъа керекди. Мустафир а бизни миллетни аллай жашларындан эди.

Айхайда, музыка жазыуну жорукъларын билмеген жашха училищедде окъугъан алай тынч болмагъанды. Аны бла бирге кирген жашланы бла къызланы уа, хазна къалмай, барысыны да музыка билимлери бар эди. Мустафир, аланы музыка инструментледе уста сокъгъанларына къарап, сукъланганды. Дерследен сора, библиотекагъа барып, музыкантланы, композиторланы жашауларыны юслеринден, музыканы теориясына жораланган китапланы да алып окъугъанды. «Кече уа, музыка классха кирип, фортепианону тюеклерин бир къолум бла азмы басханма... Манга уа эки къолум да бирча ишлерча, алай юйренирге керек эди», – деп, жарыкъ ышарычу эди ол.

Музыка училищени устазлары таулу жашны акъылын, музыка жазыугъа тырмашханын эслемей, сансыз этип къоймагъандыла, болушхандыла. Бютюнда аллайланы санында Къабарты-Малкъардан тышында да аты айтылгъан композитор, РСФСР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Трувор Карлович Шейблерни энчи белгилерчады. Республиканы халкъларыны искусстволарын айнытыугъа, пропагандалаугъа уллу къыйын салгъан адам Мустафирге табийгъат кеси берген фахмусун айнытыргъа болушханды. Кёнделенчи жашха башхаладан эсе артыкъ эс бургъанды.

Трувор Карлович таулу жашны жаланда училищени программасы бла окъутуп къоймай, энчи дерслеринде консерваторияны программасын да хайырланганды. Жашны дайым да алгъа итиндиргенди. Насыпха, ол дерсле анга бек жарагъан эдиле. Училищени бошаргъа, Мустафир фортепианода уста согъа эди. Ол усталыгъын а музыканы тюрлю-тюрлю жанрларында сынай эди – пьесалада, сюиталада, симфониялада...

Алай Жетте улу Мустафир жыр жанрны бегирек суй-

генди. Аны биринчи жыры окъуна республиканы жамауаты тойлада-оюнлада, кырал байрамлада айтыргъа суйген чыгармагъа айланып кыалган эди. Жырны татыуу аны макъамындады. Сёзлери не иги, не терен магъаналы болсала да, музыкасы жүрекни бийлемей эсе, ол хазна жырланмай, жамауатха жайылмай кыалады. Мустафир аны бир заманда да унутмагъанды.

Музыка училищени бошагъандан сора, билимин андан ары ёсдююр мурат бла, Мустафир Тбилисини консерваториясына кирирге хазырланады. «Алай, республикагъа жаланда бир бронь берилгени себепли, окъургъа Джабраил Хаупаны иедиле. Бронь болмаса, жолунг жабылганын бил да къой.

Манга бронь бла болушургъа кыолундан келген таулу кыулукъчу уа, кеси да кенделенчи, сансыз этип кыойгъан эди мени. Артда уа, бек жашлай юйюрлю болгъаным себепли, окъургъа бютюнда амал табылмады да кыалды», – деп жарсыучу эди Мустафир.

Онсегизжыллыкылай окъуна, Мустафир Адыгеядан келген Курашинова Зояны алады. Андан туугъан жашы Жантемир бла кызы Лариса Нальчикде жашайдыла. Хар адамны ёз кыдары: Мустафир Зоя бла айырылады да, талай жылдан а яныкойчу кыыз Газаланы Светлана бла юйюр кыурайды. Ариу ауазы болгъаны себепли, тюрлю-тюрлю концертлеге кыатыша, «Салам алейкумда» да жырлай, Светлана белгили жырчыланы санына киреди. Юй бийчеси бла Мустафир сейирлик концертле берип тургъанды. Кеси мамыр адам болгъаны себепли, насыпха, эки юйдегисинден да туугъан сабийлери бир бирни ариу жүротедиле. Светлана бла да Мустафирни эки сабийи барды – Лейля бла Заур.

...Жеттеланы Мустафир, музыка училищени бошагъандан сора, 1962 жылда, «Кыабмалкытелерадио» ГТРК-да звукооператор болуп ишлеп башлайды, артда уа бийик категориялы звукорежиссёр болуп, ахыр кюнюне дери анда урунганды. Музыка школадан биринде неда Композиторланы союзуна штатында ишлерге бек сые эди Жетте улу. Алай консерваторияда окъумагъанса, тийишли билиминг жокъду деп, аны ол жерлеге жанлатмагъандыла. Неге керек эди ол анга? Миллет кадрла хазырларгъа сые эди Мустафир, анда заманы эркинирек, онгу да кёбюрек боллукъ эди. Эл-эллеге жүрюп, Мустафир жырларгъа суйгенлеге дайым да болушханды. Кыалай кыууана эди ол Яныкойну «Эрирейине», Кенделенни «Тауланына», Хасанияны «Ал-мостусуна», Огъары Жемталаны «Шауданына»! «Эрирей» халкъ ансамбль миллетни кесини жырлары бла кыууандыргъан эсе – анда Мустафирни да уллу кыыйны барды.

Мустафир кѳзбау эте билмегенди, сабий тазалыгы бар эди анда. Аны себепли бу айтхылыкъ поэтди, аны сѳзлери не жазайым жырны, бу жаш поэтден а кимге не магына демегенди. Алай закийле Къайсынны бла Танзиляны назму китаплары уа, композитор кеси айтханына кѳре, дайым столунда тургъандыла. Аладан сора, Мокъаланы Магометни, Сарбашланы Зуфарны, Макытланы Сафарны, Созайланы Ахматны эм башха поэтлени назмуларына кѳре жазгъан жырларыны саны 200-ден атлайдыла. «Къаячыла» деген жырны (сѳзлери Къайсынныдыла) жазгъанда уа, ол Узакъ Востока, Москвада, Петербургда, Киевде алгъыннгы СССР-ни альпинистлерини бла туристлерини суйген жырлары болуп къалгъан эди.

Музыка – ол сау дуняды, кѳп тюрлю сезимле туудургъан, жюрегинги тазалагъан. Аты айтылгъан, миллети бек суйген композитору бузну музыкасы – аны жюрек жырыды, жылыууду, табийгъатха, битеу дунягъа ыспасы, кѳз къарамы.

Мустафирни жырларына тийишли багъа да бичгендиле. Белгили композитор, РСФСР-ни Композиторларыны союзну секретары, СССР-ни халкъ артисти Мурад Кажлаев, Шимал Кавказны музыкасына аталгъан тюбешиуден сора «Фахмудан излем, сурам да башха тюрлю болады» деген статьясында: «Мен акъыл этгенге кѳре, жыр жазгъан композиторла жетишимли ишлейдиле. Пленумну концертлеринде А. Шахбулатовну, М. Жеттеевни, Х. Плиевни чыгъармалары жырланнгандыла. Ала тынгылагъанланы эслерин кеслерине жангылыкълары, башхалагъа ушамагъан ариу макъамлары бла бурадыла», – деп жазгъанды.

Композиторну чыгъармаларыны юслеринден статьяла, рецензияла алгъыннгы СССР-ни музыка журналларында терк-терк басмаланыучу эдиле. Сѳз ючюн, «Советская музыка» журналда малкъарлы композиторну юсюнден бир ненча кере жазылгъанды. Аты дунягъа айтылгъан композитор Ян Френкель 1984 жылда ноябрь айда аны юсюнден былай жазгъанды: «Жеттеланы Мустафирни жырларында ахшы, бек багъалы затха аланы халкъ жырлагъа жууукълукъларын, къуралыуларында миллет мелосу тап, ариу хайырланылгъанын энчи белгилеп, ыразылыкъ бла айтырчады. Ол илишанла аны жырларында башха композиторладан эсе энчи эсленедиле».

Мустафир ѳз халкъыны ниет байлыгъын, адет-тѳресин, сынай келген къыйынлыкъларын жыргъа салып, алай теренден ачыкъламаса, аны этген иши кѳзге кѳрюнмез эди. 1998 жылда Кѳнделенде кѳп адам жыйылгъан бир къууанчада ол кѳчюнчюлюкге аталгъан жангы жырын айтханын-

да, кѣз жашларын тыялмагъанла аз тюйюл эдиле. Чынтты миллет искусствону магъанасы бек алгъа ма аллай затда кѣрюнеди.

Сѣзсюз, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адам, культурагъа, искусствогъа миллет хал алдырыр ючюн, миллетини ол затларын, кѣлден чыгъармачылыкъын да иги билдирге керек болады. Мустафир хар жыры халкъны жюрегине жетерин, аны биргесине кѣп жылланы жашарын да суйген композитор эди. Алада лирика да, эстетика да, назму жазгъан поэтни ауазы да барды. Аны жырлары миллет илишанладан байдыла, музыкасы уллуну-гитчени, эллинишчини да жюрегин къозгъай, къууанч береди, сагъыш этдиреди. Бек игиси уа – Мустафир жазгъан жырла кеслерине тартханлай турадыла. Алада кыйынлыкъны, соймекликни, зарауатлыкъны, кишиликни, халаллыкъны, азатлыкъны юслеринден да бирча терен айтылады. Мустафирге Нальчикде, республиканы эллеринде, Москвада Колонный залда бла «Россия» атлы Концерт залда, Ленинградда, Тбилисиде, Винницада, Махачкъалада эм башха шахарлада кызыу къарсла бла тубегендиле. Хар кыйда да аны жырлары адамланы жюреклерине жол тапхандыла. Белгили жырчыбыз Жанатайланы Исмайыл эм кесини юй бийчеси Газаланы Светлана бла къурагъан концертлерине уа халкъ бютюнда суйюп барыучу эди. Мустафирни хар жангы жыры да уллу байрам эди: «Анала», «Нальчик кечеле», «Жашлыкъ», «Зульфия», «Таулагъа чакъырама», «Насып тангла»...

Мустафир миллет искусствобузгъа бек кыйгъыргъан адам эди. Республиканы Жаш тѣлю чыгъармачылыкъыны юйюнде да ахыр кюнюне дери таулу сабийлени жырларгъа юйретип тургъанды. Алагъа деп ол кѣп жыр да жазгъанды.

Биринчи малкъар балетге уллу эс буруп, аны юсюнден ара газетле, журналла да жазгъан заманда, барыбызны да башыбыз кѣкге жетгенча болгъанын унутмагъанбыз. «Чегем чучхурланы тауруху» деп эди ол балетни аты. Музыка театрыбызны артистлери ол кыйын борчну кеси боюнларына алып, аны намыслы толтургъанлары бюгюн-бюгече да эсибиздеди. Аны балетмейстер Арсен Абидов салгъан эди. Дирижѣру уа Бурят Республиканы сыйлы артисти Алий Супер болгъанды.

«Бу жолгъу оюнбузну къууанчы алгъыннгыланы бирине да ушамайды – халкъгъа биринчи малкъар балетни кѣргюзтгенбиз. Оюнну музыкасына бирибиз да чурум тапмагъанбыз. Ол угъай эсенг, хар артистни музыка алгъа кѣллендирип, сахнада тынгылы сыфат къууаргъа болушуп тургъанды. Бу уллу иште муратыма жетгениме чексиз къууанама», – деген эди Абидов премьерадан сора.

Мустафирни жаланда ол иши окъуна тамам эди миллет культурабызны тарыхында кесини атын ёмюрлюк этерге.

«Бир шарт мени эсимден кетмейди. 1974 жылда бир къауум къабартылы композитор бла Москвагъа баргъан эдим. Мени Композиторланы союзуна алыргъа керек эдиле. Таулу болуп жаланда кесим эдим. Мени ол Союзну членине алгъанларына бек къууаннган эдим. Алай мени жаланда Хажбекир Хавпачев алгъышлагъан эди. Адам адамлыгъын аллай жерде кёргюзтеди. Москвагъа дери да кёллендирип, болушуп тургъанды. Сау болсун! Бирсилеча болмай, таза ниетли адамлай къалгъанды», – деп эсгере эди Мустафир.

Хажбекир Хабалович Хавпачев КЪМР-ни Композиторларыны союзуна отуз жылгъа жууукъ заманны башчылыкъ этгенди. Ма былай жазгъан эди ол Жетте улуну чыгъармачылыгъы юсюнден: «Бизни фахмулу жашыбыз Жеттеланы Мустафир Къулийланы Къайсынны поэзиясын битеу композитор сезими бла иги ангылай билгенди. Ол поэтни назмуларына жыйырмадан артыкъ жыр жазгъанды. Ол санда «Жаз башыны жырь», «Къаячыла», «Къызны жыры», «Эжиу» эм башхала республиканы музыка культурасында бек белгиле жерни аладыла. Мустафир кеси халкъыны чынтты жырчысыды. Аллайланы уа хар ким да сюеди».

Кёп затха жүреги къыйналыучу эди Жеттеланы Мустафирни. 1994 жылда ол, малкъар халкъ кёчюрюлгенли 50 жыл толгъанына атап, «Къарачай-Малкъар таула» деген жырын жазгъан эди. Сёзлери да Семенланы Сьмайылыны. «Алгъадан окъуна хазыр эдим мен 8-чи мартны кюнюнде ол жырымы айтыргъа. Алай ол кюн Профсоюзланы культура дворецине келгенimde, мени ары иерге унамадыла. Нек болмай къалды мени ары кирирге эркинлигим? Неге ушагъан зат эди ол?» – деп жарсый эди Мустафир. Ким этген эди аллай оноуну? Белгисиз. Аны жүрегин къыйнаргъа, аны адамлыкъ ёхтемлигин сындырыргъа кюрешгенле бар эдиле.

Культура министерство эллерибиздеги жыр-инструмент ансамбльеге арталлыда эс бурмайды, борчун толтурмайды деп да дайым жарсыучу эди. «Насыпха, Нальчикни администрациясыны культура бёлюмюню таматасы Жабелланы Лида Хасанияны «Алмосту» жыр-инструмент ансамблине бла Сотталаны Къаншауну тепсеу коллективине, дагъыда бир къауум ансамбльеге эс тапдырады, улуу болушлукъ этеди», – деп, Жабелланы Локъманны къызы Лидагъа ыразылыгъын билдире эди Мустафир.

«Жангырыу керекди музыка искусствобузгъа. Къуруда мени жырларыма тынгылап турса, ким да эригирикди. Дагъыда бир эки-юч композиторуруз болса эди, къалай

байыкъланырыкъ эди ол заманда бизни музыка искусство-буз! Шендю Габаланы Тенгизни окъугъаны мени бек къу-уандырады. Алай фахмулу жаш адамлагъа уллу кёллюок этмей, кёз-къулакъ болургъа керекди. Жырынг жокъ эсе, миллетинг да жокъ», – деучю эди ол.

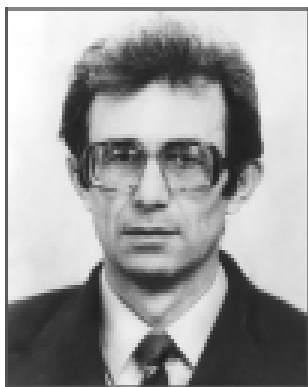
Чыгъармачылыгъында бек магъаналы ишлерине композитор кеси эжиу бла айтылгъан жырларын, театрыбызда салыннган спектакльеге жазгъан музыкасын санагъанды. Алагъа малкъар халкъны кёчюрген заманнга аталгъан «Кериуан» деген симфониялы музыканы, ата-бабаларыбызны жерине къайтханыбызгъа жораланнган: «Элде жарыкъ той барады» деген увертюраны да къошаргъа керекди. Дагъыда, Гыттыулану Максимни либреттосуна кёре, «Чегем чучхурланы таурухун» – Москвадан келген композитор Владимир Дружинин бла бирге жазгъан балетин да.

Мустафир Малкъар театрны сахнасында салыннган бир талай спектакльге музыка жазгъанды: Жантууланы Иссаны «Сын таш» бла «Осуят», Маммеланы Ибрагимни да эки пьесасына, Токумаланы Жагъафарны «Элиясына», дагъыда башхалагъа...

Миллетине ёлюмсюз, бай жыр хазна кёйгъан Мустафирни юйюрю да ахшы юйюрдю. Къызы Лейля экономистди, жашы Зауур а ариу ауазы бла бюгюн бизни барыбызны да къууандырады. Мустафирни юй бийчеси Газаланы Светлана Нальчик шахарда школда ишлейди. «Не усталыкъны сайласа да, чырмарыкъ туйюлме. Жюреги тартхан иште адам хунерин да кёргюзтеди, жетишимли да болады. Зауурну жыргъа хунери хорласа, бек суююп окъутурукъма. Бек башы уа – адам болсун. Алай айтыучу эди атасы да», – дейди Светлана, жашыны юсюнден айта.

Жеттеланы Мустафирни аты миллетини тарыхында алтын харфла бла жазылгъанлай къаллыкъды – ёлюмсюздю аны бай жыр хазнасы. Ариу макъамлы жырлары, жашауу-бузну жарыта, биргебизге турлукъдула.

Журтун кенгден жарытхан жулдуз

ОСМАНЛАНЫ Хойса

ЧУБОКЛАНЫ АЛИЙ

(1942–1992)

Халкыбызны не заманда да болгандыла аны атын иги бла айтдырган жашлары бла кызылары. Жарсыуга, биз аланы юслеринден бек аз билебиз. Билгенибиз да тенгизде тамычы тенгли бирни тутмайды. Ма аллай жашларыбыздан бирлери эди медицина илмуланы доктору, дуниядан замансыз кетген Чубокланы Рамазанны жашы Алий да.

Чубокланы Алий 1942 жылда 12-чи мартда Огъары Жемталада тууганды. Къагъанакълай атасындан ёксюз къалады. 1944 жылда Алий, аны тамата эгечлери Маржанат бла Арзият эм анасы Алтууланы Рахимат малкъар халкъ бла бирге Азиягъа кёчюрюледиле. Ала Къыргъыз ССР-ни Фрунзе областыны Ивановский районуну колхозларындан бирине тюшедиле. Рахимат анда бал туз чюгюндюр ёсдюрген бригадада ишлейди.

Алий арыкъсуу жашчыкъ эди. 1950 жылда, школгъа биринчи кере келгенинде, аны дерсге эс буруп тынгылагъанына устаз сейир этип турганды. Экинчи кюн анасына тюбегенде, былай айтханды: «Жашынг уллу болса, сени бек къууандырыр, къарап тур, ол бир сейирлик адам болмаса».

Алий бешинчи классха дери Къыргъызстанда окъуйду, школну уа Тёбен Жемталада алтын майдалгъа бошайды.

Ол жыл окъуна Орджоникидзе шахарны медицина институтуна окъургъа киреди.

Чубок улу, институтну хирургия бѣлномюнде окъуй, билим алыргъа кѣл салады. Устазларыны лекцияларына уллу эс буруп тынгылагъанды. Жамауат ишге да тири къатышханды. Бир талай жылны институтда комсомол организацияны секретары болуп тургъанды. 1966 жылда уа окъууун айырмалы бошайды.

Элине къайтханда, жууукълары, ахлулары анга къурманлыкъ этип тубейдиле. Дуниясын замансыз алышхан атасын да эсгередиле.

Ахлулары Алий элине жууугъуракъ жерде ишге тохтар деп умут этген эдиле. Алай таулу жаш, билимин андан ары ёсдюрюр муратда, Москвада ординатурагъа киреди.

Анда окъуй тургъанлай, бир жылгъа аскерге къуллукъ этерге чакъырадыла. Аны бошагъанлай, окъууун жангыдан башлайды. 1970 жылда, аспирантураны бошап, медицина илмуланы кандидаты деген илму атха тийишли болады.

Окъууну бошагъандан сора, жаш анга дайым кѣз-къулакъ бола тургъан профессоргъа – Елена Анатольевна Громовагъа былай айтады:

– Юйюме-журтума да къайтайым, анамы къартлыкъ кюнюнде къарайым. Эгечлерим аны бир затдан да керекли этмейдиле. Мен жангыз жашма. Атамы тыпырына жыйышайым. Анда да табылыр манга иш.

– Энди сен къуру атангы угъай, битеу да миллетибизни, къыралыбызны да жашыса. Бу ишде мени бир ангылауум бар эсе, сени жолунг илмуду. Дагъыда бир айтырыгъым – хар адамны аты башхача, къадары да алайды. Атанг Рамазан колхозчу болгъан эсе, сен а – алимсе. Ол жолдан тайма. Мен ийнанама, ананг сени сайлауунгу ангылар, – дейди профессор.

Алийни сайлаууна жууугъунда, ахлусунда да угъай деген болмады. Анасы да ыразылыгъын билдирди. Жашыны ишлеген жерине барып, ахыр жылларын аны бла ётдюрдю. Ёлген да анда этгенди. Огъары Жемталада асыралгъанды.

Алай бла Чубокланы Рамазанны жашы Алий илмуну жолун сайлайды. 1970 жылда Москва областьда Пушкино шахарда СССР-ни Медицина илмуларыны академиясыны биофизика институтунда ишлеп башлайды.

Хар адамны мыйысы миллиардла бла клеткаладан къуралады. Ала бир бирлери бла да, адамны саныны, чархыны башха клеткалары бла да къаты байламлыдыла. Мыйыны бла адамны башха саныны клеткаларыны байламлыкъларына уа медицина тилде медиатор дейдиле. Адамны санында, чархында ишлеулери башхаракъ эселе да, медиаторла

жюрекде, буйрекледде да боладыла. Ол затланы тинтиу бла байламлы болгъанды Алийни иши.

1984 жылда, апрельде, СССР-ни Илмула академиясыны Президиумуну оноуу бла Чубокланы Алийге, «адамны эм жаныуарланы физиологиясы» деген усталыкыгъа кёре, тамата илму къуллукъчу деген алим ат бериледи.

1970 жылда Чубок улу «Меноаминерическая регуляция развития мозга в постнатальном онтогенезе (чархда бирча ишлеген, бир бири бла байламлы, бир тукъумлу клеткаланы морфофизиология тинтиу)» темагъа кёре доктор диссертация ишин хазырлап башлайды.

1989 жылда уа таулу жашха СССР-ни Министрлерини Советини Бийик аттестация комиссиясыны оноуу бла медицина илмуланы доктору деген ат берилгенди. Ол жыл окъуна аны СССР-ни Илмула академиясыны биофизика институтуну нейромедиатор системасыны лабораториясыны таматасыны къуллугъуна саладыла.

Алий кёп жылланы ичинде СССР-ни Илмула академиясыны Биофизика илму советини «Нейрон in vitro» илму сессиясыны ишине тири къатышханды, 1989–1992 жыллада уа аны председатели болуп тургъанды.

Алий СССР-де бла тыш кыраллада 100-ден артыкъ илму ишин басмалагъанды.

1992 жылда Москвада «Наука» басмада Чубокланы Алийни «Биоген аминле эм мыйыны ёсюю» деген тамашалыкъ монографиясы чыгъады. Ол аны кёп жылланы ичинде бардыргъан морфология эм нейрофизиология тинтиулеридиле.

Чубокланы Алийни башчылыгъында кандидат ишле да жазылып, къорууланып тургъандыла.

Кёп жылланы ичинде Чубокланы Алий халкъла аралы симпозиумлагъа, конференциялагъа тири къатыша келгенден сора да, Италияны, Германияны, Великобританияны, Францияны, Канаданы, АБШ-ны эм башха кыралланы атлары айтылгъан улуу алимлери бла да байламлыкъ жюрютюп тургъанды.

Алийни юй бийчеси Барамтадан (Вольный Ауулдан) Гуппойланы Абдулланы кызы Захыйдады. Аланы юч сабийлери барды: бир кызы бла эки жаш. Таматарлары – Фатиматды. Пушинода орта школну бошагъандан сора, Нальчикге келип, Къабарты-Малкъар кырал университетни медицина факультетине окъуугъа киреди. Аны айырмалы бошап, шёндю Нальчик сахарны роддомуну реанимация бёлюмюнде врач-неонатолог болуп ишлейди. Тамата жашы Алим, КъМКЪУ-ну юристле хазырлагъан бёлюмюн бошап, бюгюнлюкде КъМР-ни Парламентинде законодательство

жаны бла консультант болуп ишлейди. Бек гитчелери Тимур анасы бла Пушкино шахарда жашайды. Анда экспериментальный школда 9-чу классда окъуйду.

Медицина илмуланы доктору Чубокланы Рамазанны жашы Алий 1992 жылда сентябрьде ажымлы ёлгенди. Аны эгечи Ксаналаны Арзият къарындашына кюй этген эди:

Ингилиз тилде илму ишле жазып,
Сау дунялагъа атынг айтылып,
Къууандыра келип, къалай жокъ болдунг,
Ичимде отла, ёртенле жандырып?

Акъылманым, ырахатлыкъ терегим,
Ой, жаралум, жангыз чырагъым,
Жараулу эдинг, жараулу кюйдюрдюнг.
Эгечинги уа сен саудан ёлтюрдюнг.

Алий, трибунагъа ариу ушайса,
Сёзлеринг ауузунга бир тап жарашып,
Дуняяны белгили алимлери
Сени кёзюнге аралып, къарашып.

Бир кёп билимли, акъыллы адамла,
Менден аямай хапарла соралла.
Илму китапла, къызыл да дипломла
Халкъынгдан жашлагъа юлгю болалла.

Алийим жатханда энчи палатада,
Мында бизге бир кюнчюк да жарымай.
Кёплеге да дарман минчакъ Алийим,
Кесинге, жаным, бир дарман жарамай.

Орусха такъдырдынг сен къара байракъ.
Къаллай бир билимни жерге батдырдынг!
Элчигинге айтдырдынг къуугъун хапар,
Жемталаны дууачылагъа алдырдынг.*

Алий ауушхандан сора, ол башлагъан илму тинтиулени андан ары бардыра, дуня алимлери Нобельни саугъасына окъуна тийишли болгъандыла. Алай бу ишде биринчи атлам этген а бизни таулу жашыбыз Чубокланы Алий эди. Аны илмугъа салгъан къыйынын эсге ала, Россейни Пушкино шахарда орналгъан Медицина илмуланы академиясыны

---

*Кюй къысхартылып бериледи.

Арасында ишлегенле 1990-чы жылланы башында Къабарты-Малкъарны оноучуларына къагъыт да ийген эдиле, академикле, докторла да къол салып. Ала Чубокланы Алий дуня илмусуну адамы эди, къыйыны уллуду, аны атын халкъ эсинде къалырча Нальчик шахарны орамларындан, майданларындан бирине атаргъа керекди дегенни айтып тилей эдиле. Алай ол иш бюгюн-бюгече да этилмей къалып турады.

Чубокланы Алийни халкъыбыз жүрек ыразылыгъы бла эсгере эсе, аны сылтауу бу айтхылыкъ алимни, алапат да адамны жаланда илмуда болдургъан уллу жетишимлери бла чекленип къалмайды. Алий, чынтты таулу киши къадарында, туугъан жеринден узакъда – Россейни ортасында – сабийлерине ана тилибизни да билдирип, тѳре-адетлерибизге да юйретип, аталыкъ, таулулукъ борчун да юлгюге айтырча толтуруп кетгенди. Ол а адам саны алай кѳп болмагъан миллетибизге керти да уллу ахшылыкъды.

Жашаууну жашырынлыкълары – суратларында

БАЙСЫЛАНЫ Марзият

АКЪКЪЫЗЛАНЫ ЯКУБ

(1942–1994)

Акъкъызланы Алийни жашы Якуб КЪМР-ни сыйлы суратчысыды. 1942 жылда Чегем районну Тёбен Чегем элинде туугъанды. Кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Тёбен Чегемни орта школунда жетинчи классны бошап, 1960 жылда Махачкъалада художество училищеге киргенди. 1965 жылда, бешинчи курсда, кеси бла бирге окъугъан лезгинли къыз Сияра Меджидова бла юйюр къурагъанды.

1965 жылда Якуб бла Сияраны РСФСР-ни Худфондуну Къабарты-Малкъарда бёлномюне ишлерге жиберген эдиле. Экиси да бирге нарт эпосха, Къулийланы Къайсынны назмуларына литографияла этгендиле, кёп китаплагъа суратла жарашдыргъандыла.

Акъкъызланы Якуб битеу да Совет Союзда аты айтылгъан графикледен бири болгъанды. Сенежде Совет Союздан эм тыш кыралладан келген суратчыланы юйретип тургъанды. Атлары айтылгъан суратчыла бла бирге кёп кермючлеге да къатышханды.

Аны энчи кермючлери Москвада, Киевде, Орджоникидзеде, Дондагъы-Ростовда, Нальчикде, Майкопда, Махачкъалада, Грозныйде, Тбилисиде, Сенежде баргъандыла.

Якуб жашаудан замансыз кетгенди. Аны юй бийчеси Сияра, онла бла жылланы биргесине суратчы болуп ишле-

ген, кимден да иги биле эди Якубну жашау эм чыгъармачылыкъ жолун. Ма былай эсгереди ол баш иесин:

«Биз Махачкъалада художестволу училищедэ окъу-гъаныбызда танышхан эдик. Тёртюнчю курсда юйюр къурайбыз, бешинчиде уа Ахмат тууады. Училищени бошاپ, 1965 жылда Нальчикге келгенибизде, мында не фатарыбыз, не мастерскоюбуз жокъ эди. 1970 жылда мастерской алабыз. Ол кезиуде къызыбыз Имара тууады.

Мастерской берилгинчи, ишлерге онгубуз болмагъаны себепли, жаланда китаплагъа суратла эте эдик. 1967 жылда нарт эпосха кёре этилген ишлерибиз халкъла аралы кёрмючге тышедиле. Ол бизге бек уллу жетишим эди.

Хар жайдан солургъа мени ата юйюме бара эдик. Атам, Кияс Меджидов, Дагъыстанны халкъ жазычусуду, аны кёп китапларына да суратла этгенбиз...

Якуб Къулийланы Къайсынны поэзиясына аталгъан литография серияларын бек суйюп этген эди. Биринчиден, ала таныш, экинчиден а, жууукъ бола эдиле. Серияла бла тамамланган ишле толу магъаналы боладыла эм суратчыны сезимлерин кёргюзтюрге кёп амалла бердиле.

Якуб, иште жетгенде, хар затны да унута эди. Башлагъан затын бошагъынчы, тынчлыкъ тапмагъанды. Аллай заманында ашны кесим келтирмесем, сормаучу эди.

Жаланда тюрсюн тамгъала бла адамны кёлондегин, ич дуниясын кёргюзтген бек къыйынды. Якуб а кёргюзте билгенди.

Чыгъармачылыкъ иште тохтап къалырча жетишимле болмайдыла. Аны ангылап, ол тохтамай ишлей эди.

Хар кюнюм сурат эте, алгъын ишлерибизге къарай, озады. Мен кетсем да, Якубну суратларына мени кёзлерим бла къарарыкъла боллугъуна ийнанам».

Къайдан чыкъгъанды Якубха сурат салыу фахму? Аны анасы Кесам къолдан уста адам эди. Кийиз ургъан, аякъ, юс кийим да тикген. Кёчгюнчюлюкде аны усталыгъыны хайырындан битеу юйюрлери сау къалгъандыла.

Атасы Алий а! Суратда велосипедни кёрюп, агъач велосипед ишлеп, ёлгюнчю, анда айланганды. Айтхылыкъ Зошценкону битеу хапарларын кёлден биле эди, элледэ самодеятельный концертлеге къатышып, аланы окъуп тургъанды. Аллай сейирлик жылыу, жууукълыкъ бар эди Якубну юйюнде.

Якубну атасы Алий закий назмучу Мёчюланы Кязим хажи бла бир жерде талай жыл жашагъанды, Кязимни назмуларын кёлден биле эди, Къуранны да арап тилде эркин окъугъанды.

Чыгъармачылыкъ иште суймеклик Якубха атасындан-

анасындан кѣчген эди. Ол малкъар халкъны историясын, поэзиясын, фольклорун суратларгъа итине эди. Жарсыугъа, ёллом жолун юздю.

Аккъъызланы Якубну суратларында кюн жарыкълыгъы барды. Ол жарыкълыкъ кѣкден келеди. Бийикди. «Якубну битеу чыгъармачылыгъы да кюн таякълагъа ушайды», – дегенди искусствовед Неонила Сундукова. Ол кертиди. Жашауну, табийгъатны бош угъай, тылпыуу тохтагъанча суратлайды. Бирлеринде ол жюрегинден жилийды, бирлеринде уа чексиз къууанады.

Ариулукъну кѣре билген – насыпды. Якубну хар суратында да ариулукъ барды.

Кертини айтханда, бизге хар зат да хар заманда да бирча ариу кѣрюнмейди. Табийгъатда, адамлада да бизни ич дуниябызгъа келишмеген затла кѣзге урунуп, магъаналы затлагъа эс буралмайбыз. Кѣрюрге, эслерге юйретирге керекди. Якуб – алаамат устазды. Суратларында ауазы жумушакъды, сабырды. Ашыкъмай, билгенин айтады. Сюйсе да, ашыгъаллыкъ болмаз эди: аны хар сураты музыка ритмге кѣре къуралгъанды. Акъ къарда къара ат ёле турады – ол такъыйкъаны тебиую сезиледи. Бѣрюле улуйдула, ана уа бешик тебиретеди – ёмюрледен келген ритмле. Якуб суратлагъан дунияда игилик да, аманлыкъ да этиледи. Ана жашыны сын ташыны къатында сын къатып жилийды; жаныуарланы ёлтюрөдиле – музыка, бийик трагедияны музыкасы суратладан тѣгюледи.

Къулийланы Къайсынны поэзиясына кѣре этилген литография ишледе таулу халкъны къадары кюзгюдеча кѣрюнеди. Эшик ачыла, этиле, ачы желле ура, терезелени ачылгъан халлары окъуна къайгъыдан толу, чапыракъла терекледен юзюле, аланы уа жел суйгенича бура... Желле, желле... Юйсюзлюк, жерсизлик, къоркъуусузлукъ... Желле, желле... Бек суйгенлерибиз бизден кетедиле, эшикле ачыладыла, этиледиле, аланы иелери жокъду, желди иелери. Таулу халкъны къадары. Тау бегле. Таулу ана. Таула, таула, таула.

Якуб тауланы бек сую эди. «Таулада кесинглей къалсанг, жашауну юсюнден терен сагъыш этесе. Кесинги жютюрек сезесе. Адамны туугъан жерине суймеклиги жашауну тутуругъуду», – деп да ол андан айта эди.

Суратларыны солуулары – туугъан жерини солуууду. Якуб жерини ариулугъун кѣре билгенди, аны ауазын эшиталгъанды. Аккъъыз улуну суратларына къарай, кѣплени кѣз жашлары чыкъгъанды. Ала жюрекле тазалагъан жилимукъла эдиле.

«Эсимдеди» деген мудах макъам Якубну кѣп чыгъармаларында эсленеди. Озгъан заман озмайды. Ол аламдады,

биз жашагъан аламда. Ёлгенле кетмейдиле, эсибизде турадыла. Эсибизден сора да, ала бизден узакъда туююлдоле, биз кёрмейбиз ансы. Дунияда жашырын зат жокъду. Хар оюмубуз, хар атламыбыз – ачыкъды. Акъкъыз улу бир чыгъармада адамны эм аны умутларын, адамны эм аны эсинде болгъанны, адамны эм аны тюшон суратлайды. Тюшле, тюшле, тюшле... «Якубну чыгъармачылыкъында импрессионистлени ызларын кёрюрге боллукъду, – деучю эди КЪМР-ни халкъ художниги Виктор Абаев. – Алай ич дуниясы бай болгъаны, миллет культураны билгени себепли, ол кеси бир дуния къурагъанды. Тюш тюшдю, алай таулу тюш.

Мени Якуб бла Кърымшаухалланы Бахсанукъну жашы Хамзат танышдыргъан эди. «Виктор, бу жашчыкъ Махачкъалада училищеде окъуй турады, суратларына къарасанг эди», – дейди да, къарайма, бюсюрейме. Ала импрессионизм халда этилген пейзажла эдиле.

Якуб художество училищени бошап келгенден сора, мында аны чыгъармаларына къарс ургъан жокъ эди. Мен да, Тбилисиде Академияны бошап келгенимде, хар ишими сёге эдиле. Биринчи атламла бек къыйындыла. Китап графика бла кюрешген жылларында «Эльбрус» китап басма ишлерин къыйналып алыучу эди. Ма ол заманда – республиканы искусствосунда кеслерини жерлерин алыргъа кюрешген жылларында – Якуб бла Сияра низамгъа юйренедиле. Аны хайырындан экиси да графикада бек бийик тёпелеге жетгендиле. Артда графикада юйренгенлерин живописьге кёчюрген эдиле.

Якуб бла Сияраны чыгъармачылыкъларында Кавказны темасы бек толу кёргюзтюлгенди. Суратчыла тауланы эм таулуланы унутулмазлыкъ сыфатларын къурагъандыла.

Битеудуния суратлау искусство бла шагъырей болгъан адам аны суратларында анга дери ишлеген усталаны сыналары бла хайырланганын эслерикди. Ол аман угъай, бютюн игиди. Керти профессионал суратчы, анга дери этилгенни къанына сингдирип, андан сора кеси бир зат этеди. Якуб башхаланы къайтармагъанды, аны энчи бети барды. Энчилиги недеди? Ол кёргенча, Чегемни, Кавказны бир адам да кёрмей эди, ол суйгенча, бир адам да суймей эди. Художник бизге ич дуниясын, жюрегин ачып кёргюзтгенди. Элли эки жыл. Ол азды. Алай аз жашагъанлыкъгъа, ол бек кёп зат этгенди.

Эсимдеди, манга Ивановодан къонакъла келедиле да, мен, аланы да, юйорюю да алып, Башилге барама. Анда уа – Якуб. Биз Къулийланы Къайсынны тёппесине бирге чыкыгъан эдик. Ингир сайын а отда къой эт бише, Якуб

гитара согъа, мен а жырлай, заманыбызны зауукълу ётдюре эдик. Башилден къайтханыбызда, Якуб папка толу набросокла келтирген эди. Аны сейрсиңдирген бутакъны бюгюлгени, ташла, сууну ызчыгъы... ала артда суратларына кире эдиле.

Якубну фахмусу бек уллу эди. Анга заман тюз багъа бичеригине ишексизме».

Аны игиликге ийнаннганы, ол игиликге къуллукъ да этгени баямды. Анга шагъатлыкъ – суратларыны кюн жарыгъыды.

Якубну чыгъармаларында бизни сагъышларыбыз, умутларыбыз, тюшлерибиз кёрюнмегенликге, – бардыла. Бардыла. «Мёлекле бла жаныуарла» деген живопись чыгъармасында Якуб жаныуарны да, мёлекни да суратлайды. Мёлекле дей эсек, ала бизни фантазияларыбызда жашай эселе, – ала бардыла. «Амазонкала бла чабакъла» деген суратда да кёргенибиз бла кёрмегенибиз, билгенибиз бла билмегенибиз – тенгдиле. Бу суратлагъа къарай, кесинге: «Да биз не зат билебиз?» – деп сораса. Биз билген, сезген, кёрген – билимни, дуняны бир гитче кесекчигиди. Якуб, ишни хайырындан, адамны, дуняны юслеринден кёп зат ачханды. Излеуню, тинтиуню жолу, жашырын дунягъа кириу кыйындыла, алай суратчы ол жолну кеси сайлагъанды.

Кесин, халкъын билмеген дуняны да биллик туююлдо. Акъкъызланы Якуб миллет культураны бек уста билгенди. Республиканы суратчыларыны акъылларына кёре, алай болмаса эди, бюгюнлюкде Якубну энчилиги боллукъ туююл эди. КъМР-ни сыйлы суратчысы Герман Паштовну айтханына кёре, Акъкъызланы Якубну чыгъармачылыгъы битеудуния суратлау искусствону байыкъландыргъанды. «Къайсын жалаңда таулу халкъны угъай, битеу дуняны назмучусу болгъанлай, Якуб да битеу дуняны художнигиди. Таулу халкъ аны бла ёхтемленирге керекди. Аны суратлары республикада къалыргъа керекдиле. Чегемде, туугъан элинде, туугъан юйюнде музей къурап башларгъа заман болгъанды, – дейди Г. Паштов. – Чегем ауузу малкъар халкъгъа эм битеу дунягъа назмучу Къайсынны эм суратчы Якубну бергенди. Ол Къабарты-Малкъаргъа угъай да, Россейге да сыйынмагъан битеу дуняны закий суратчысыды. Жарсыугъа, бизни республикада профессионал искусствогъа сый, намыс бере билмейдиле, сурат этерге суйгенленни даражалары профессионалладан эсе бийикди. Алай, эрте-кеч болса да, хар зат жерине тюшеди. Якубну аты бюгюнден эсе башха тюрлю эшитиллигине мен ахырысы бла да ишекли туююлме».

Тар жюрекли адам аныча суратла эталлыкъ туююл эди.

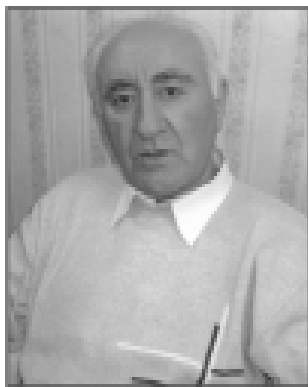
Ала Якубну жерине таза сүймеклигини, миллет эм битеудуния культураны билгенини, суратчыны иш кёллюлюгюню хайырларындан жаратылгъандыла.

Аккъызланы Якубну чыгъармалары битеу дуниягъа жайылгъандыла: ала тыш кырал музейледе да, энчи иели коллекциялада да бардыла.

Якубну литографиясына битеудуния искусствону юлгюлю жетишиминеча къараргъа керекди. Къайсынны назмуларына кёре этилген литографияларын кеслерин альбом этип неда поэтни назмулары бла бирге басмаларгъа боллукъ эди.

Алыкъа Якубну аты битеу дунияда айтылгъанын да кёрюрюз. Ол бек уллу фахмусу болгъан адам эди.

«Алтын кьолу» бла «Балкарияны» тепсетген

ТЁШЕЛАНЫ АЛИМ

КЪАЙТАЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

(1942 жылда тууганды)

Кёп халкъланы кьуралыу, ёсюу жолларында, аланы маданиятларына эсбёлген, фахмалу адамларына ырысхы жаны бла тутхучлукъ этген ахшы хатерчиле (меценатла) бола келгендиле. Сёз ючюн, орус маданиятны тарыхында бизге жууукъ заманны алсакъ, белгили бай Савва Морозов орус театрны ёсдюрюрге бек уллу ырысхы кьоратханды. Ол антлы шуёху М. Горькийни чыгъармаларын басмаларгъа да кёп кере болушханды. Аллай адамла дайым халкъны таянчагъы боладыла, атлары тарыхда къаладыла.

Къайталаны Исмайыл бизни халкъыбызда аллай адамды.

«Балкария» ансамбльни мурдор ташын ёз ахчасына салдырып, аны кьуралырын, жараулу халкъ ансамбль болурун жалчытханды.

Къазахстан тюзлеринде Кязим хажини къабырын табаргъа, сыйлы этерге, ахырында аны ата ташына кёчюрюрге да себеп болгъанды.

СССР оюлуп, халкъланы миллет сезимлери ёсюп, ала кеслерини азатлыкъларын, кьыраллыкъларын излей башлагъанлы уа, халкъыбызны сейирлерин кьоруулагъан таукел адамларыбыздан бири болуп келеди.

Ахырында – хаж кьылгъан, ислам динни сыйлы хукмусун тутхан, ариу ууазла берген дин ахлусу адамыбызды.

Къайталаны Исмайыл 1942 жылда Нальчик шахарда туугъанды. Кёчюрюлгенде, Мерке элине тюшюп, орта школу анда тауусханды. Самаркандда кооператив институтха кирип, аны илмусун алгъанды. Ата журтха къайтхандан сора, Нальчикде сатыу-алыу жаны бла ишлегенди, мебель чыгъаргъан фабрикада директорну экинчиси болуп тургъанды.

Ырысхы журютюуден хапарлары болгъан, неден не чыгъаргъа боллугъун иги билген адамланы барыча, Исмайылны ёргелеу жолу 90-чы жыллада, совет низамла тозурай тургъанда башланганды. Ол 1987 жылда, баям, саулай Къабарты-Малкъарда окъуна биринчиге, эшиу эшген таулу тиширыуланы бирикдирип, «Алтын кьол» деген фирманы къурагъанды. Къысха заманны ичинде тиширыула, къыйнамай, къууулмай, кьол къыйынларына толу хакъ алып башлагъандыла. Исмайыл кеси да таулу кьол усталыкъны ёсдюрюрге, къыралны чеклеринден тышына чыгъарырга онг боллугъун кёргенди. Аны муратлары бек уллу эдиле: къурманлыкъгъа, шишликге кесилген малланы терилеринден башлап, мермер ташларына дери башларына жаратырча, жолла бар эдиле! Бек алгъа ол тиширыу тонла, эр кишилеге чубур тонла тигерча фабриканы ачардан болгъанды – «Исмайыл тонла» деп айтдырырга сюе эдим дейди, «Къайталаны тонла» деп. «Бери бир къара, – деп жарсыйды энди Исмайыл хажи, – ол жыллада аягъы юсюне иги да бола келген халкъыбызда не къадар мал союла эди. Аланы терилерин неге жарата эдиле – къайда атылып къаладыла, къайда капекге сатадыла. Тонла уа? Ол заманда къызына, жашына не уа кесине тон алгъан тынчмы эди? Жангыз бир жылгъа мен халкъны кесин да тонлу этип, тыш жерледе сатыугъа да чыгъарлыкъ эдим... Ишлегенле уа? Не къадар адам иш бла жылчытыллыкъ эди, усталыкъ да алып. Не медет...»

Иш ма андады – биз, таулула, не заманда да, иги иш кёзюне жете тургъанлай, бир бирге шагъырей жаулукъ этип (огъесе зарлыкъмы?), ёрге сюеле баргъанны аудургъунчу тохтамайбыз да... Артда уа ачыу этебиз да турабыз...

Исмайыл бошуна мурат этип турмай, жашауну къара бугъасыны мюйюзюнден тутханды. Ол Австрияда «Дельтатахника» деген фирманы келечилери бла байлашып, алагъа таулу тиширыуланы кьол усталыкъларындан 12 тюрлюсюн кёргюзтеди. Австриячыла аладан 8-ин сайлайдыла. Тергеуден, таулу тиширыула эшген затлары ючюн багъаны эки къаты кёп аллыкъ эдиле. Алай Исмайыл Австриягъа жиберилген таулу опракъ (товар) ючюн ахча угъай, станокла, оборудование сурайды. Артда ишлеген адамла хакъны эки къаты угъай, тёрт, он къаты алыр ючюн, жерибизде зат чы-

гъарыуну ёсдюрюрча, халкъ кесини хунерин, онгун кёргюз-тюрча жол салыргъа керекди. Сатыу-алыу иш баш-башыча угъай, бирикген, биригирге кюч берген иш болурча.

Не сёз, австриячыла хазырдыла. Къаллай фабрикагъа, заводха керекле десе да, ала аны берликдиле. Ол кереклени жарашдырырча устала да, бояула да... Ишни билген адамла. Малкъар таулада не болгъанын, алада къаллай иш ахлусу адамла жашагъанларын билгенле. Мюлк жюрютююню илмусун билгенле. Дагъыда: аллай иш ахлусу, тюз адамла бла къазанлашып ишлегенде, не хайыр тюшеригин ангылагъанла.

Бу келишим Москва шахарда этиле эди. Исмайыл сегиз тюрюлю ишме кийимден Австриягъа биринчи опракъ жюкню иерге таукел болуп къайтады. Тиширыуларыбызгъа иги умутла туудурады. Ала, эшиулерине бютюнда жанларын салып, ариу да, тап да этип хазырлайдыла...

Алай... Не медет...

«Алтын къол» фирманы къурагъан, бу кезиуге таулу ансамбльни да къуралырына ахча салып башлагъан Исмайылны ызындан болуу башланады. Бек алгъа Чегем районну ол замандагъы башчылары, таулула (ёзге уа!), муну атлагъан ызларын ёнчелеп, айтхан сёзлерин осмакълап, берген ахчасына чурум табып башлайдыла. Кесим кёзюм бла кёрген зат! Къулагъым бла эшитген хыйсапсыз эришлик! Хар халкъ, хар эл, хар адам кеси къайгъылы болуп, тамбла барлыкъ жолларын оюмлап башлагъан заманда, бир зат этерге кюрешген таулуну не амал бла да ёсдюрюрге, жолгъа чыгъарыргъа кюрешир орунуна, таулу къуллукъчула (бирсиле уа – ташада!) аны тайдырырдан, иги ишин аман бетли этерден аямадыла. Эсимдеди, Исмайыл кеси да тургъанлай, КЪМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели бла къызыу сёлешгеним. Алай бола тургъан ишлени ажимлыгъы аны къулагъына да ётмеди. «Алтын къолну» юсюнден анга келген билдириуле аллай бир къоркъуулуму эдиле, огъесе партия къуллукъчулагъа жукъ эталмазлыгъынмы ангылай эди – бизни дауубузну башындан атхан болмаса, мадар этерге айтмады. Исмайылны, Исмайылны угъай, таулу хунерни Австриягъа, андан ары уа – дуниягъа жолу алай кесилген эди. Ахырында завод, фабрика да жокъ, тон да жокъ, бир таулу тиширыугъа не юйге капек тюшген да жокъ...

* * *

Насыпха, Исмайыл бу кезиулеге алыкъа аты да, тепсер жери да болмагъан таулу ансамбльни къурагъа ал буруп, анга жол ачхан эди. Алыкъа не боллугъун иги билмеген къыраллыкъ бла таулунаны арасында ансамбль ючюн кюреш бара эди. Ол кюреш тынч туюул эди, ол заманда мил-

летлик деген бла тенг эди. Жыйылыулары биринде республиканы башчыларындан бири ачыкьдан «До сегоднешне-го дня я и не думал, что балкарцы – это народ» деген заман. Не медет, айтдыра эдик да, айта эди.

Исмайыл тойчулары тутхандан тышында, алагьа тепсер жер ючюн да телерге тюше эди, кийимлеге, кьобузлагьа, директоргьа, хореографха, башха кереклеге... Алай сууну башы кесилгенде, аны шорхалары кепге шууулдамазла. Бакы бай боллукь эсе да, болдурмагьан эдиле, не амал. Дагьыда болушханын а тохтатмагьан эди.

Исмайыл ёзден киши болгьанына дагьыда бир шагьатлыкь керген эдим. Кязимни бизни барыбызгьа да бирча эшитилген осуяты бар эди – «Аллах! Мени таш окьуна эт, /Алай туугьан от жагьама / Кьайтармагьанлай кьойма!» – дегени. Исмайыл, кеп хапар этмей, ол осуятны эсде тутхан адамладан бириди. Хажини кьабырын излей, Кьазахстаннга таулу жазьучула кеп кере жьыйын кьурагьанлары белгилиди. Кезиулю жьыйынны ашыра, алагьа жол ахча бере, Исмайылны айтханы: «Кьазахстаннга жетгенлей, жолда да жарлы керюнмегиз. Кьонакь юйлени игисинде тохтагьыз, ашаргьа сыйлы жерлеге барьгьыз. Кьонакь алсагьыз да, кьонакьбай бола билгиз. Халкьны атындан барасьыз!» Тафсир керек тьойюлдо.

* * *

Бюгюнлюкде Кьайталаны Исмайыл дин ахлусу адамларыбыздан бириди, хажиди.

Аллахха шукур, биз телю, бизден таматаракьла, жаш телюню уа айтхан да этмейме, – шендюгю заманда сьуйген динибизни тутаргьа уллу онгла болгьанын кергенбиз. Анга кере, жьылдан-жьылгьа хаж кьылыргьа баргьанлары саны ёседи, бир-бир насыплыла уа эки, юч кьайтып да хаж кьыладыла. Аны бла бирге, дин тутууну жорукьлары тьозеледиле: адет бла динни кьатышдыргьан жакхилликле кетедиле, болмачы фатыуалагьа тьоз багьа бичалгьан, Кьуран-келам буйрукьлары тьоз ангылатхан жаш эфендиле элледе жамауатлагьа башчылыкь этедиле. Кеп элледе болургьа тийишлисича, алай ишленген минаралы, михраблы межгитлени эшиклери кенг ачылгьандыла.

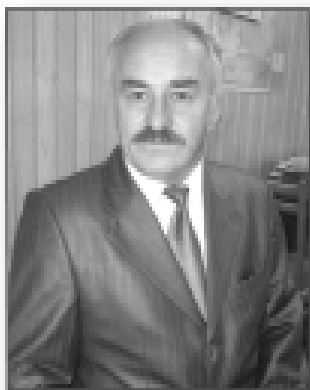
«Ол формалы кьуралыу ишле, керти муслиманлыкьгьа ал буруу, Инша-Аллах, абаданлары жюреклерин хош этер, жаш телюню уа ниетин тьозге бурургьа болушур, – дейди Исмайыл хажы. – Дин тутуу адет не борч телю тьойюлдо. Адамда ниет тазалыкь, ийнаныу болса, ол бир заманда аман ишге бармайды. Гудучулукь, ичгичилик, ётюрюк, эки бетлилик, бир бирге харамлыкь этиу дегенча затла адамлыкьдан, динден да керидиле».

2006 жылда, Аллахны ахшылыгындан, Къайталаны Исмайыл хажини, «Дууала» деген китабы чыкыгъанды. Керти муслийманнга тийишли нюр тюрсюнлю жашилдим тышы болгъан, зарфы, кириллица эсе да, жазыуу Къуранны къарасына келишген, хамайылча, аллай китап дин ахлуланы бек къууандыргъанды.

Дунияны төрт да сыйлы дин китабыны юсюнден айтханда, эсе да, Шериат аланы барына багъа бичгенде, дунягъа бек артда келген Къуран барыны да хукмусун бузгъанын, Къуранны хукмусун а, Инша-Аллах, бир китап да бузалмазын хажи шарт этип айтады. Кертиси да, 114 сурада адамгъа игилик, тюзлюк тежеуню, аны ниет саулугъун, чарх тазалыгъын сакълауну сейирлик дерслери бериледиле. Къайталаны Исмайыл хажи, аны барын бизни ана тилибизде сюзюп, ангылатып, къайсы сура жашауну къайсы тигинде, жан саулукъну къайсы кезиуюнде керегин айтады. Хар затны сабыр халда, таржымалы ангылатады. Алхам дулиллах деп, Исмайыл хажи, сыйлы Къуранны сураларын, бизни ана тилибизде угъай эсенг, бары тюрк тилледе да толу, терен ангыларча, аллай ууазла къурагъанды. Къуран аятла, сурала, бир Аллахны алпында борч тамамлагъан иш болуп къалмай, адамны жашаууна, жанына, саулугъуна жарарча, аллай дууала, зикирле болгъанларын кёргюзтгенди. Къуранны туугъанланы, жууукъланы, тап, халкъланы окъуна араларында бир бирге татыулукъ берген, бир бирни ангылап жашаргъа юйретген хукмусун ана тилде алай азбар ангылатмакълыкъ да закийлик белгисиди. Къуранны саулай билмеген, билирге уа бек суйген адамла намаз кереклени иги билирча, сураланы дин зияратлыкъларындан тышында да, жашау магъаналарын толу ангыларча, аллай ууазла береди. Шо барыбыз да иги билген, бары ёлгенлерибизни гюняхларын кечер ючюн окъулгъан «Ясин» сураны юсюнден окъуна не къадар жангы затны айтады хажи! Аллах суйген адамгъа эс берир кибик не къадар ууаз барды. «Аллах ыразы болсун, Исмайыл хажи, дин къарындашым, – деп жазгъан эдим мен да Исмайыл хажини дин китабыны юсюнден сёзюмде. – Мени кибик, кёп гюняхы болгъан адамгъа сени ууазларынг бютюнда керекдиле. Ийнанама, аны кёпле да жан китап кибик жюрютюрле, менича кёпле да, табу этип окъуй, аланы ёз ниетлерине алырла».

Исмайыл хажи бюгюнлюкде бек ариу жашагъан, келген жолуна къарап, кесини Аллах берген жашаууна ыразы болурча кёп иш этгенин кёре, энтта да этерге сюе жашагъан адамларыбыздан бириди. Аллай адамланы хатерлеринден халкъ бола келебиз.

Халкъны эсин уятхан алим

ТЁШЕЛАНЫ АЛИМ

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИ

(1949 жылда туугъанды)

Бюгюнлюкде Къарачай-Черкесни илмусуну сыйлы къул-лукъчусу Журтубайланы Махти къарачай-малкъар халкъны закий жашларындан бириди. Халкъны тамыры къачан, къалайда, къалай тамырланып, ёмюр къатларында бегий, ниет дунияны къарачай-малкъар атлы деменгили терегин къалай ёсдюре келгенин кеси кёрюрге, ызы бла бюгюнню, келечекки тёлюлеге да кёргюзтюрге къаст этген, къастына да Аллах ёт, хунер берген ас адамды.

Мен аны Москвада Адабият институтда окъугъан заманында таныгъанма. Ол анда таржымачыгъа окъуй эди. Алай а окъумуш-илму сейири бурунгу ийнаныуланы (динлени) тарыхлары эди. Мени да рухий къулталыкъны ол жанына талпыуум бар эди да, ол менден кёп да гитче болгъанлыкъгъа, биз тенг адамлача болуп, ушакъ сагъатларыбыз узакъгъа созула тургъандыла. Андан бери мени кичи жерлешим Журтубайланы Махтини къралыгу, ёсюу, танылыгу жоллары мени кёз туурамда баргъандыла. Ала уа, Журтубай улуну жоллары, ёр эселе да, аны ётмек юлюшюн элпек этерден туююл эселе да, ол да – не, асламысында адам хазна жюрюмеген, къалыубала букъуларында къалып, ызлары кёзге туура эсленмеген, тунакы-тунукъ эселе да, мени жаш шуёхум, зуюл шуёхум, артха туракъламагъанды. Тау

элден жегип чыккыган арбасын сюргенлей, жюгю да ауурдан-ауур бола, барады, барады...

Махти 1949 жылда Къзахстанда тууганды. Орта школну Кичибалыкъ элде тауусханды. Бир кере Нальчикде Къабарты-Малкъар къырал университетге кирип, аны тауусхунчу, Москвагъа, М. Горький атлы Адабият институтха барыргъа жол чыккыганда, ол, университетни къоюп, ары кетгенди. Адабият институтну бошап, Нальчикге къайтхандан сора, адабият ишлеге къатыша, суратлау чыгъармаланы кёчюре турганды. Андан сора Къабарты-Малкъар илмуизлем институтха кирип, анда асламысына халкъ чыгъармачылыкны тинтиу ишни къолгъа алганды. Махти къарачай-малкъар нартланы Москвада Адабиятны дуняя институтуну юсю бла чыгъарыргъа, мында, Нальчикде басмаларгъа да уллу къыйын салганды.

Махти бек алгъа уланлыкъ, инсанлыкъ борчун этеди. Мен алай сунама: аны эсинде, тин теренлигинде къалай эсе да бир бурунгулу таууш, чакъырыу, тилек шыбырдап тургъанча; ол алай кёп да, терен да андан тынгылагъанча. Заман гузабасы Махтини къулагъына кирмейди – анга сёз къоратхандан эсе, иш этген асыуду.

Журтубай улу къарачай-малкъар халкъны къалыубаладан бери тиринмеклик этип келген рухий жолун тинтеди. Таулула «къарачайлыла», «малкъарлыла» деген атлагъа жетишгенли да, ары дери да, аланы табийгъат, дин къарамлары, ийнаныулары къалай болуучусун тинтеди. Жер юсюнде жашагъан бирси халкъла бла байламлыклары къалай болганына къарайды. Ала, этнос болуп жашагъанлы, кесиликлерин неде кёргозтгендиле? Энци элдерин табыуда, кеслерин табыуда неге жетишгендиле? Ол бары сейир окъууду. Бу жыллада Махтини инсан акъылын толусунлай алгъан тасхадыла ала! Инсанлыкны къурагъан тагыла! Ол арада къуралгъан, жюрюген, ёсген къулталыкъ – Журтубай улуну китапдан – китапха сейири, иши, тангсыныуу болгъанлай къалады. 1988 жылда чыккыган «Древние верования балкарцев и карачаевцев» – аны биринчи уллу китабы, – бек аздан айтханда, **миллет сезимликге юйрениуно жолун ачхан китапды**. Ол совет окъуулу, эсе да хар иги затха да бу эки халкъ совет властыны жылларында жетишгендиле дей ёсген бурунгу къарачайлыланы бла малкъарлыланы кёзлерин кёп затха ачханды; аланы жашау тиричиликлерини кёп жанына жангы, тюз къарам болдурганды.

Андан бери Махтини «Духовная культура карачаево-балкарского народа», «Душа Балкарии», «Карачаево-балкарский нартский эпос», «Другая повесть о походе Игоря» дегенча, маза тамаллы китаплары орус тилде чыккыгандыла.

Аланы хар бирини юсюнден энчи айтыргъа, ала бла байламлы бизни миллет сезимибиз къалай ёсгенини сартындан асыуду ушакъла этерге боллукъду. Аллах айтса, келир заманда Журтубай улуну юсюнден жазарыкъла аны ол формалы миллет масихлигин (миссиясын) жик жиги бла жетишдирип айтырла. Былайда уа, къысха чертгенде, биз миллет сезимликни юсюнден айта эсек, миллетибизни махтаргъа да аман туюнол эсек, бизге кесибибизни алай жюрютюрге къарыу берген затла – тюзюнлей Журтубай улу Махти чыгъаргъан илму ишледиле. Миллетни сезим тагысы, кючю, уллу маданият тенгизлеге жетерге боллукъ белгиси – сёзюдю, жырыды, таурухларыды, ийнаныу төрелериди. Тёллени турмуш усталыкъларына, бирси халкъланы арасында кеслерин жюрютюу адетлерине къаллай ёлчемле, ниет жолла салалгъанындады. Махти, аны кибик, илму-инсан ётлери болгъан жашла, къызла тапхан, халкъгъа къайтаргъан, халкъны атындан саулай да илму-рухий дуниягъа кёргозтген ниет къулталыкъны магъанасы андады.

Журтубай улуну китапларыны, аны башха этнография, этнология, эпос излемлерини юслеринде даулашыргъа, аланы терс, тюз кёрюрге да боллукъду. Тапланмагъан, игида танылмагъан жолда баргъан адамны соруулары асламысында бютюнда уллу соруула туудурадыла. Журтубайланы Махтини энчилиги, аны сансыз этерге болмазлыгъы да аны излем жолуну кесилиги, энчилиги бла байламлыды. Ол кёк бла жерни арасында адам, аягъы юсюне бола, болдура келген тин, рух ырысхы толусунлай ангылашынганды, ахырауал белгиледи деген оюмдан узакъды. Кёп кере жазылгъан, тарых-этнография илмулада кёп къайтарылып сюзюлген дин, төре адетлеге Махтини жангы кёз къарамы болады. Хар зат белгиледи, бир адам да бир зат да къошар, къоратыр кереги жокъду деген даулашсыз тарых кесаматлагъа таянып, аланы ичлеринден къозгъай, кесини **башха** оюмларын ачыкълайды. Сёз ючюн, «Другая повесть о походе Игоря» деген китабы алайды. Кесини энчи къарамларына шагъатлыкъны белгиле оюмланы ичлеринде излей, сейир жоллагъа чыгъады. Анга кёре, Махтини излемлеринде кёп ёмюрледен бери тинтилип, айтылып, белгиленип келген затлагъа жангы **тюрк, таулу къарам** чыгъады. Журтубай улу ал жабыуун ачып, бизге кёргозтген дуния сахнаны сейирлиги, даража магъанасы да андады – бизни да, кесича, кёп затха, кёп тюрлю тарых келишлеге жаппа-жангы не уа ахырда башха кёз бла къараргъа юйретгенинде!

Махти маза тамаллы «Ёзден Адетге» келген жолунда, «Другая повесть о походе Игоря» деген китабын жазгъанда, чыгъаргъанда, эсибизде да жокъ эди ёзден адетлени къу-

рагъан тау халкъланы ниет агъымлары аллай, дунягъа белгили китаплагъа да жетген болурла деп. Аны бла тенг, бирси таулу жаш, Будаиланы Назир, «Кто автор «Слова о полку Игореве?»» деген китабын басмалап, таулуну тарых сезимин бютюнда теренлеге элтеди. Эсе да, Журтубай улуну ёзден адетни тагъларына алай терен къарагъаны бошдан болмагъанын кёргюзтеди. Аладан алгъаракълада назмучу Байзуллаланы Алий «Слово о полку Игореве» деген адабият эсертмени бурунгу орус тилден бюгюнню орус тилге кёчюргени да, аны юсюнден кёп жангы оюмланы айтханы да байлашады артда таулу миллетни бурунгулугун ачыкълагъан оюмла бла. Ол да деменгили орус (орус эсе?) поэманы юсюнден кесини энчи сёзюн айтханды. Ол бурунгулу поэманы сартындан илму ишле жазгъан башха тюрк авторланы сагъынмаса къ да, юч таулу жаш, бир ёмюрню бир кезиуюнде аллай, дунягъа белгили чыгъарманы жаппа-жангъдан тинтип, жангы къарам бла жарытып, жангы сёзню айтыргъа жетишгенлери – бек алгъа халкъыбызны ниет жетишимлерин кёргюзтеди.

Бирле алай сунаргъа да болурла – ол Журтубайланы Махтини, Будаиланы Назирни не уа Байзуллаланы Алийни энчи сейирлериди, энчи аперимликлериди деп. Угъай, бек алгъа аллай ишле миллетни жетишимлеридиле! Таулу жаш Махтини, таулу жаш Назирни не уа назмучу Алийни дуня кеминде, дунягъа белгили алимлени кеминде, оюм эте, айта, жаза билмекликлери – ахырында таулу халкъны оюм эте, айта, жаза билмеклигин кёргюзтген шарт болуп къалады. Аллай дин, тин, ниет тамалы болмай, миллетме деп кесини кёкюрегин къакъгъан – къаягъа тары сепгенлей бир ишиди. Таулу алимле, халкъларыны келиш жолларын билгенле, аны тюненесин, бюгюнюн чынтты да улан сезим бла суйгенле, мен деп, кёкюреклерин къакъмай, кеслерине махтау, даража излеп, жингирик уруш этмей, кеслерин да, халкъларын да дунягъа алай танытадыла. Махти да, Назир да, айтылмай, ангылатылмай бир сёзю да къалгъан болмаз деген чыгъарманы жангъдан сюзгендиле. Орус миллет кибик, илмусу, адабият бийиклиги болгъан деменгили халкъны менме деген алимлери бла даулашхандыла. Ала эки жюз жылдан бери тинтип, суратлап, кёчюрюп, ахыр магъанасын ангылатып бошадыкъ деген ишге ол алыкъа тийишлисича тинтилмей окъуна тургъанын ачыкълагъандыла. Кёп тёлюле орус халкъны миллет бетин тутхан адабият эпосха, ардан келгенлени ёхтем этерик аскер эсертмеге санап келген «Слово о полку Игореве» деген чыгъарманы **кеслери-ча** окъуп, сюзюп, анда тюрк атаулланы юлошлерин белгили этгендиле. Унаймыдыла аны, унамаймыдыла орус

алимле – дунияны ниет агъымында ол формалы кесимчилик неда гынтты жаланда менсиниулюк болгъаны **энди** къайда да туура кёрюнюрюкдю.

Унагъанны, унамагъанны сартындан а Олжас Сулейменовну «Аз и Я» китабы белгиледи. Ол чыкыгъанда, поэмагъа орус иеликни жанындан къаллай къаугъа болгъаны эсибиздеди. Тап, орус маданиятны бетине саналгъан, адабият илмуда уллу даражасы жюрюген Д. Лихачев окъуна тэзалмагъанды Олжасха чамланып чапмагъанлай! Ол – не эди, кыралны хукму къудурети окъуна – басмасы, саясаты, сарыуу, – бары да къуюлгъан эдиле къазлахлы закийни юсюне. Тарыхны андан да алгъаракъ заманларына къарасакъ, ёз миллетини ниет къулталыгына – жырларына, эпосларына, адеп-къылыкъ институтларына жол излерге, ала ны **болгъанларын** окъуна айтыргъа базынган «батырла» олсагъатдан «буржуй националист» болуп, тюрп этиле эдиле. Бюгюнлюкде... тынгылап къоядыла. Махтини да, Назирни да китаплары чыкыгъанлы иги кесек заман озгъан эсе да, сёзсюз, ол заманны ичинде ала кёп «академикни» къолуна тийген эселе да, ауузларында къууутлары болгъан кибик: «О-хахай, чалманыбызны буздула, хастаныбызгъа кирдиле, бу тузем къарамедрала аман озуп башлагъандыла!» – деп чапханлары кёрюнмейди. Чабарыкъ да туююлдюле. Нек дегенде таулу (тюрк) алимле келтирген юлгюле, ачыкълагъан, тешген туююмчекле асыры кертидиле, асыры хакъдыла – орус череклени башларына къыпчакъ (тюрк) асыраула къалкъып чыкыгъанлай!

Дуния аймагында Къарачай бла Малкъар кибик «гитче этносчукъ», бурундан бери да уллу маданият тёрелени сала, ёсдюре, жюрюте келгенлерине ийнанган, бютюнда къабыл кёрген, бойсунган къайсы къоншугъа да тынч туююлдю. Совет власть чачылгъанлы, жангы кыраллыкъ да ол байлыкъны жол нёгерге алыргъа жан атардан туююлдю. Ол шарт бизни, миллет къадарында, бютюнда сагъайыргъа, этегибизни-женгибизни игирек къыаргъа юйретирге керек болур деп, мен алай къарайма.

Ол затладан оюм эте келсек, Ёзден Адетни, къарачай-малкъар мифологияны тагылары алай теренде нек болгъанларына, Журтубай улу алааны туугъанларын, келишлерин алай узакъдан нек сюрсенине сейир этмейбиз. Халкъны жашау-турмуш, адеп-къылыкъ институтлары аллай бир эрттегили эселе, сора халкъ эрттегилиди. Халкъ кесини тёлюлерин жашау жоллагъа тюзетнуде, адамла арасында жашай билирге юйретнуде, кесиликни, азатлыкъны, кертиликни юлгюлерин жарашдырыуда аллай хунерге жетишгенди – аны жолунда шёндюгюлю таулула кёп ёмюрлени арытхан-

лары хақыды. Махти, аланы жыйышдыра, тинте, басмагъа хазырлай, кеси да ёсгени, инсанлыгъына, алимлигине ёзден даража кире баргъаны эсленеди. Халкъ да алай ёседи, алай танылады. «Ёзден Адет» деп ол адеп-къылыкъ ёлчемлени биринчи кере китап этип чыгъаргъаны бла «Ёзден Адет» деген деменгили тинтиу ишни жашаугъа келген арасында къысха – беш жыл жетмеген – заман озгъан эсе да, ол заманнга биз, таулула, ары дери бла андан артха заманны арасында бир кесек башха болгъан болурбуз деп айтырыгъым келеди. Адет, адеп тёрелери болмагъан бла неда ала кишиге белгили болмай тургъанлары бла хуна тешикден чыкгъан деген ангыламны арасында башхалыкъ жокъду. Аны себепли къайтарама махтау сёзюмю.

«Ёзден Адетде» къарачай-малкъар халкъны бары дин, тин, жол, жор, жорукъ, жолдаш тёрелери жыйылып къалмай, аланы хар бирини тагысы, тамалы да сюзюлгенди. Къайсы ёмюрде къайсы жорукъ къаллай жор бла жашаугъа келгени айтылады, къалай жюрюгени, къалай айтылгъаны, жашау болумлагъа кёре, къайсы къалай тюрленнгени а чыкъланады.

Адетле, тёреле халкъны къылыгъы, жери, дин къарамлары бла байламлыдыла; кеси кезиулерине ала да – халкъны къылыгъын, жерине иелигин, дин, иш, ишлениу амалларын къурайдыла. Тиричиликни ол формалы юзюлмез агъымлары, халкъны тюрлю-тюрлю ёмюрледе тюрлю-тюрлю сынаулары бла байыгъа, насыят юлгюлюкге жетишедиле; къысха, шатык айтылгъан адеп ёлчем болуп къаладыла.

Ёзден адетни Журтубай улу алай ангылатханына бир юлгю келтирирге сюеме. Юлгюлени барын айтырдан болсакъ, ала 350-ге жетедиле. Хар бири адамны жашауну бир хыйсабын, ёлчемин, даражасын тутады. Адетни дин, къылыкъ жаны бла теренлигине кирирге суйген аны философиясын окъургъа боллукъду. Бу мен юлгюге келтирирге суйген бёлум от бла байламлыды. Таулуланы отха кез къарамларын кёргюзтген, от аланы жашауларында къаллай тиричилик, дин магъананы тута келгенин айтады. Журтубай улуну отну юсюнден бизге берген илмусун толуракъ ачыкълар ючюн, бу къысха бёлумде ёзден адетлени саулай келтиреме:

*Отну, сууну кёзю бар,
Санга айтыр сёзю бар.*

*Жер тойдурса – тюйдюрюп,
От тойдурса – кюйдюрюп.*

*Жылытхан да – от,
Улутхан да от.*

От «ашамай» жашамаз.

Суу семизди, от арыкьды.

От отха ушамайды.

*От дегенинг – ит киби,
Бирде жсалар, бирде талар.*

От бла суу – тилсиз жаула.

Ма бу нарт сёзле болуп айтылган жашау кьарамла кьарачайлыланы бла малкьарлыланы дуния ангыламларын ачыкьлайдыла. Дунияны кьурулушун билмей, аны жолунда тюз барыргьа амал жокьду. Махти аны былай ачыкьлайды. «Представление о разделении природы на четыре великие, но несвободные стихии (плюс три высшие) – огонь, воду, землю и воздух (ветер) – является в воззрениях древних карачаево-балкарцев одним из главнейших и пронизывает всю их мифологию и нартский эпос. Есть в мифологии и Великая Госпожа природы – Ажам бийче, чье тело мыслится многосоставным: ноги из глины, поясница из воды, волосы из огня, ее голос – свист ветра...» Бурунгу таулуланы отха, суугьа, табийгьатны башха кюйлерине (стихия) кьарамларыны юсюнден Махтини ангылатыуларын юзмей кьайтарлыгьынг келеди. Ала ёзден адетлени белгилеген кьысха айтыула бла келедиле. Бир-бирде сёз тутушла, рифма бла айтылган шатык, гыллыулу экитизгин, тёрттизгин лакьапла кьураладыла. Не кьысха айтылган сёз тутуш да ёзден жорукьланы кенгликлерин, магьана чексизликлерин ачады. Сёз ючюн: «Отну, сууну кёзю бар, / Санга айтыр сёзю бар» дегенде, бурунгу таулу аны теири кьадарында, жашау таянчагьы кьадарында кесине тенг этип, тенг этгенни кьой, сыйлы этип, аны да, кесинича, жаны болгьанын чертгенди. Жаны бар эсе уа, сёзю да барды дегенни айтады. Бош алай анстан угьай, «санга айтыр сёзю!» Санга деген – хар жаны болгьан адамны, бегирекда ёсюп келген тёлюню отха нёгер этип, энчи жууаплылыкьны салгьанды. Жаны болгьан от, жаны болгьан адам киби, жылытхан да этеди, улутхан да этеди. Дунияны зауукьлугьу, кьыйынлыгьы айтылады. Аны киби, «от отха ушамайды». От жалагьаны киби, талагьан да этеди. Тенглешидир: жашау кьууандыргьаны киби, жиятхан да этеди. От – жашау.

Китапда аллай 350 бёлум, хар бири кеси аллына жашау

тиричиликни бир жанын, ёмюр сюрююню бир философиясын тутады. Адамла арасында жашай билмекликни бир ала-мат юлгюсюн береди. Ол бёлүмледе Журтубай улуну ангылатулары не кбарангы адамны да уятыргъа боллукъдула.

«Ёзден Адетни» баш бёлүмю, аны ал сёзю кьадарында жазылгъан илму-философия иш – метафизика тинтиу, – бир жанындан, Журтубай улуну ким да сукъланырча билими, ангылауу болгъанын кёргюзтеди. Философия-илму тамалы алай жараулу болуп, Журтубай улу кюнчыгъыш, кюнбатыш маданиятланы мажюсю тейрилери ангыларгъа жетишеди. Къарачай бла Малкъарны, алай эсе уа, саулай да тюрк дунияны закийлери – халкъ акъылманлары кьадарын дамы, жазгъан адамла болупму, – башха туююлдю, хау, саулай да тюрк дунияны закийлери айтып, жазып жетишдирмеген, бирси кюнбатыш философа, тарыхчыла уа тап тюшсе, кем этерге угъай демеген кьулталыкъны жерине келтирирге жараулу тамал салады. Дуния кьулталыкъда Къарачайны бла Малкъарны да энчи юлюшю, салымы болгъанын айтыргъа, кёргюзтюрге ашыкыгъанча алайды. Бусагъатда ол, жылы кьолдан, барыны жерин тапдырып, ёз халкъына, бирси халкълагъа да белгили этип кьоймаса, артда, тарыхны аяусуз агъымында, минг жылладача, бир жангыз ёмюр окъуна мындан алгъадача, бурунгулу жума халкъны ниет байлыгы жокъ болуп кьаллыкъча. Мени сартын, Махти ол ашыгъыуунда халкъыбыз хурмет этер кибик жетишимле болдургъанды. «Ёзден Адет», аны ызындан «Къарачай-малкъар мифле» хар таулуну – къарачайлыны, малкъарлыны, алагъа хурмет этген ким болса да – барыны столунда турургъа тийишли китапла болуп чыкыгъандыла.

Журтубай улу бу китабы бла бизге берген дерследен дагъыда бир асылусу тилди, тилибизди. Бирлени чамландырыргъа, бузаргъа, бирлени уа кьууандырыргъа боллукъ оюмланы, илму фикирлени асламысын ол тилни кючю бла айтады; орус не башха илмулада ангылашынмай неда терс ангылашынып, анга кёре, терс ангылатылгъан тарых шартланы бюгюнню къарачай-малкъар тилни ич кьудуретин, кёп магъаналы жыясына салып, алай ангылатады. Тилибизни аллай ажайып кючюн, биз эндиге дери билмей, эслемей келген кёп кьатлы магъанасын туурагъа салгъан юлгюле кёпдюле. Аланы кёре уа, зауукъ этмей, ана тилинги узакъ ёмюрлени тутхан байлыгына ёхтемленмей кьалмайса.

Алим жашыбызны энчи жашауу да тап кьуралгъанды. Озарукъланы Рахима бла ариу юйюр ёсдюргенди: Азнауур университетни тауусханды, Лейля бизнесни институтуну студенткасыды, Искандер а алыкъа школда окъуйду. Закий жашыбызны ниет, юйюр байлыгы да керелене барсын!

Кеси заманыны, халкыны да жигити

САРАККУЛАНЫ Асият

**ЗОКАЛАНЫ
ВАЛЕРИЙ**
(1951–1995)

Зокаланы Валерий 1951 жылда 12-чи августда Къыргъыз ССР-ни Кант районуну Ново-Покровка элинде тууганды.

1969 жылда Нальчикни 8-чи номерли школун бошаганды.

1969 жылда «Росспартакны» боксдан чемпионатыны призёру.

1969–1972 жыллада СССР-ни МВД-сини С. М. Киров атлы Орджоникидзедеги аскер училищесинде окъуганды.

1972 жылда Волгоград областьда взводну командири.

1973 жылда Пятигорскде ротаны командири.

1977 жылда «За боевые заслуги» деген майдалны алады.

1979–1982 жыллада Москвада М. В. Фрунзе атлы Аскер академияда окъуганды.

1982 жылда Коми Республикада батальонну командири.

1993 жылда генерал-майор чын бериледи.

1994 жылны июнь айындан башлап, 1995 жылны март айына дери – Россейни МВД-сини ич аскерини Приволжский округда аскерини командуючисини заместители.

1995 жылны март айындан 5-чи октябрьге дери – Россей-

ни МВД-сини ич аскерини Приволжский округда аскерини командуюшисини биринчи заместители.

1995 жылда 5-чи октябрьде ажымлы ёлгенди.

Озгъан ёмюрню 60-чы, 70-чи жылларында жашла аскерге барып къуллукъ этгенни неда, аскер училищеде окъуп, офицер чынны алып, андан ары жашауун, чынтты эр кишича, Туугъан жерин къоруулагъан бла байлагъанны кеслерине уллу сыйгъа, намысха санагъандыла.

Зокаланы Валерийни да, баям, аскерге ол бийик сезим келтиргенди. 1969 жылда боксдан республиканы, «Росспартакны» да чемпиону болгъан жаш андан ары да республикагъа, къыралгъа да хорламла келтирир деп ышанганды аны тренери. Ол а документлерин Орджоникидзедеги Киров атлы аскер училищеге элтип береди. Валерийни биргесине атасы Къонакъбий да баргъанды, Уллу Ата журт урушда орденлеге бла майдаллагъа да тийишли болгъан киши. Къонакъбийни да урушдан сора мураты аскер академияда окъургъа эди. Алай, жаралары аурутуп, андан ары аскерде къуллукъ эталмазына тюшоннгенинде, кесини жерин мамыр жашауда табаргъа къорешгенди.

Атасы жашына жигитликни, огъурлулукъну, шуёхлукъгъа кертчиликни юлгюсюнлей къалгъанды. Сарбашланы Бахауатдин эсгереннге кёре, артда Валерий былай айтырыкъды: «Мен кеси кесими таныгъанлы, атамдан артда къалмазгъа къорешип келеме».

Халкъда уа быллай сёз барды: «Атасына кёре жашы». Зокаланы Къонакъбий тукъумуна, халкъына тийишли жаш ёсдюргенди, кеси заманыны жигити этип.

Былайда заманы бошдан сагъынмайбыз. Кимни да эси, акъылы юйюрге, школда, тенгле арасында, кеси заманына кёре къатады. Валерийни жаш жыллары романтиклени, патриотланы заманына тюшгенди. Атасындан, школда, спорт секцияда алгъан дерслерине заман да этгенди къошумчулукъ. Валерийни къарт атасы Хаджимурзаны: «Адам ата-бабаларындан эсе, кесини заманына бек ушайды», – деген сёзлери туудугъуна бек келишедиле. Совет офицерлени эм иги къылыкъларын кесине жашау жорукъгъа алгъан генерал-майор Зокаланы Валерийге 1990-чы жыллада, заман тюрленгенде, «демократияны» жорукъларына бойсунуп къуллукъ этген, баям, тынч болмагъанды. Аны юй бийчеси Таужан айтханнга кёре, 1995 жылда аскерден кетерге рапорт берирге дей эди. Алай къадар а башха жазыу жазгъанды Зокаланы Валерийге...

Училищеден сора Валерий офицерлеге хурмет эте билгени бла, аны къолунда къуллукъ этгенлеге уа жууаплы къарагъаны бла айырмалы эди. Зока улуну аскер жашауу

ич аскерле бла байламлы болгъаны себепли, тутмакъла бла бетден-бетге тюбеширге да тюшгенди, аланы болумларын игилендирирге да ол къолундан келгенни бир заманда аямагъанды. Кесинден гитче офицерлеге бла аскерчилиге ата кибик къарагъанды.

Валерийни ол къылыгъыны юсюнден «Наш друг и брат Валерий Зокаев» деген китапда аны шуёху Мухамет Газов былай эсгереди. Коми Республикагъа ол жумушу болуп барады да, Валерийге билдиреди. Ала тюбешедиле. Сора шуёхла Валерийни юйюне тебирейдиле. Аланы сакълап тургъан машинаны водителине ол: «Ашханагъа барып, гыржын ал», – дейди. Экинчи кюн ала биягъ машина бла жумушларына чыгъадыла. Тюкенни къатында тохтатып, Зока улу водителюге ахча береди да, юч гыржын алдырады. Штабха жетгенде уа, аланы ашханагъа элтирге буюрады. Мухамет: «Ол этгенинг а неди?» – деп соргъанында, шуёху, анга ышарып къарап: «Ол аскерчини гыржыныды», – дегенди.

Аскерде солдатны сыйын кётюрген, аны ашына-сууна да Зока улуча къайгъыргъан офицерле кёбюрек болсала эди, бююнню ата-анала жашларын андан къутултургъа кюремез эдиле. Жашла кеслери уа, Валерийни заманындача, аскерде къуллукъ этип къайтханны кишилике санарыкъ эдиле.

Академиягъа дери окъуна Валерий адамлыкъ, офицер ышанлары бла ёсе баргъанды, таматаладан, аскерчиледен да ыразылыкъ таба. Училищеде биргесине окъугъанла анга: «Сен генерал боллукъса!» – дегендиле, билген этгенча. Академиядан сора аны жолу бютюн жууаплы эди, бютюн къыйын. Алай ол къыркъ жылында генерал чыннга, депутатлыкъгъа элтген жол эди. Сёзсюз, узакъ Коми Республикада билиннгендиле толусунлай аны, адамланы ызындан тизип, ишни къурай билгени да.

Аны юсюнден генерал-майор Георгий Кантемиров былай айтады: «...къаты альтернатив айырылада ол республиканы Баш Советини депутаты болады, алай бла, аны командир жууаплылыгъына депутатлыкъ да къошулады. Аланы да ол кесини ишинча толтургъанды: тюзлюкню сайлап, къарыуун аямай».

Кантемиров дагъыда Зока улуну офицерлик жаны бла уллу хунерини юсюнден айтады. Архангельский дивизия не жаны бла да артда къалыучу эди. Ол кезиуде училищеде осал окъугъанланы ары иерикбиз деп къоркъутхандыла. Кантемиров а аны штабыны таматасына Зока улуну салады. Къысха заманны ичинде ол уллу бригада, алчы болуп, аты айтылып башлайды, ич ишлени аскеринде дивизия биринчи жерге чыкыгъан эди.

Баям, кимге да бек уллу махтау аны коллегалары, кьолунда ишлеген адамланы ариу сёзлериди. Бу жаны бла Зокаланы Валерий насыплы эди. Аны юсюнден андан гитче офицерле статьяла, назмула жазгъандыла. Полковник Александр Розенталь, «Зокаевцы» деген статьяны автору, 1994 жылда, Узбекистандан келип, Зока улу бла биринчи кере ишни юсюнде тюбешгенлерини юсюнден айтады. Ол, жаш офицер, Россей Аскерни жорукъларына тюшюналмай, ишин тынгылы эталмагъанды. Башха офицер а: «Генерал Зокаевни айтханына бир тынгыла, бусагъат ол сени керегинги берир», – дегенди. Генерал а, анга сабыр тынгылап, ишни тыйгъан чырмауладан кылай, не заманнга кьутулургъа боллугъун соруп, эркин этгенди Розентальны. Генерал, башха бийик офицерле ча, кьаты сёзлени да аямай, урушурукъ сунган эди Александр. Аны орунуна Зока улу уа аны кёл этдирип ашыргъан эди.

Хар зат да жерине келип, аны билдирирге киргенинде, генерал анга жарыкъ тюбеп, сабырлыгъын тас этмегенди. Ол кюнден сора Зока улу Розентальгъа «аскерчини эталонуча» кёрюнгенди, андан кёп затха юйренирге боллугъуна тюшюнгенди. Алай офицерлеге Александр Розенталь «зокаевчыла» дегенди.

Совет, Россей Аскерде да чынтты генералла аз болмагъандыла. Алай Зока улуну кьолунда кьуллукъ этген Петр Приходько анга атагъан «Моему комдиву» деген назмусунда жазгъаныча, кёплени юсюнден айтылгъан болмаз:

И Бог тебя, как лучшего, забрал...

Ты – в памяти, ты – в сердце, генерал.

Кьырал ишде, аскерде кьуллукъ этгенни, офицерни жашау нёгери, аны бла иги, аман кюнюнде да, тынч, кьыйын заманында да болуп, сабийле ёсдюрюп, от жагъасын сакъласа, ол эр кишини насыбы, баям, эки кьаты да тутады.

Таужан бла Валерий юч кьыз ёсдюргендиле. Таматалары – Жанна – атасыны биргесине болуп, аварияда замансыз ёлгенди. Лейля бла Раузат Хасанияда аналары бла биргедиле. Ала онбеш кере кёчгендиле. Онбеш кере да Таужан эрини кьатында болгъанды, юч кьызын да тёгерегине жыйып.

«Валерий кьаллай ата эди?» – деген сорууубузгъа, Таужан былай айтхан эди: «Сабийлеге менден эсе, аталары жумушакъ эди. Ала бла юйде аз тургъанлыкъгъа, окъургъа да кьызланы кеси юйретгенди. Кьызла жукълап турсала да, аталары ишден келгенлей, олсагъат аягъы юслерине болуп кыала эдиле.

Тюкеннге хазна бармагъанма. Ишден чыгъа туруп, Валерий, сёлешип, юйде не болгъанын бла кьалгъанын сор-

гъанды, айтсам, битеу алып келгенди. Базаргъа да сабийле бла бирге баргъанды. Алагъа, манга да кийимлени алгъан ол эди.

Къызла туусала, бек къуаннганды. Мен жаш суюе болур деп жарсысам, Валерий а: «Ангыламайса сен, ненча болушлукъчунг барды! Алагъа буйрукъ бер да, кесинг а ох эт да тур», – деучю эди.

Зока улу чамчы, оюнчу болгъанын да айтадыла. Алайын Таужан да белгилейди. Экинчи къызлары Лейля туугъандан сора, ол семиреди да, Валерий анга не кийим алса да, жаратмай эди. Ол а, ойнап: «Кечгинлик, 46-чы размер энди тикмейдиле», – дер эди.

Юйлери къонакъдан толу болуп турса, Зока улу бек жаратханды. Кеси уа суймегенди къонакъгъа барыргъа.

Хар жылдан ала юйюрлери бла Хасаниягъа келип солугъандыла.

«Сау жылны солургъа Нальчикге барлыкъбыз деген акъыл бла жашагъанбыз, таулары асыры суйгенден, – деп эсгереди Таужан. – Мен а, къайда болсам да, къуру тегерегиме къарагъанма, таулары излеп. Валерий а, ангылап: «Изле, изле», – деп кюлюочю эди».

Жангыз бир кере Железноводскге аладыла путёвка, анда дарман суу ичер мурат бла. Эки ыйыкъдан кеп туралмагъан эдиле.

Аллай адамла бардыла – кюнча жарытхан, хар тутхан ишлери огъурлулукъгъа, жашауну тапландырыугъа бурулгъан. Валерий аллайладан эди десек, ётюрюк болмаз. Зока улун Комиге жибергенлеринде, ал кезиуде ала тайгада тургъандыла. Ары жаланда вертолёт баргъанды. Ол къышда – бузгъа, жайда – суугъа къоннганды. Ала тургъан элде ичер суу окъуна жокъ эди. Жангыз бир котельня болгъанды да, зонаны, юйлени да ол жылытханды. Валерий а, эки кюнню ичинде бригада жыйып, къуру кесини юйюне угъай, битеу элге да суу тартхан эди. Ваннала салыргъа суйгенлеге уа, кереклерин келтирирге болушуп, аланы да орнатхан эдиле. Газ печълени бла баллонланы да Зока улу элтдиртген эди ары.

Аны юй бийчеси Таужан къылыкъ этерге боллукъ эди, мен шахарда ёсгенме, быллай болумлагъа юйренмегенме деп. Ол а, прапорщиклени юй бийчелери анга кюлгенлерине да къарамай, кеси отун жарып, юйюнде от этгенди.

Бу бурундан келген адетди: юйде от ёчиюлмей эсе, хата жокъду дегендиле, от жагъа юйде эм сыйлы жерге саналгъанды, отну тегерегине жыйылып, аууланнгандыла, оноу этгендиле, чалбаш къартла жашлагъа, сабийлеге жомакъ, жыр, таурух да айтхандыла...

Зокаланы жылы от жагъаларына, къонакъ сьойген юйлерине барыргъа андан излегендиле. Валерийни чамына, оюнуна тынгыларгъа, аны бла ушакъ этерге, жумуш бла да. Таужан а, сыйлы къонакъныча сыйламай, бирин да жибермегенди.

Валерий кѣп белгили адамла бла шуѣхлукъ жюрютгени себепши, аладан аны юйюнде болмагъаны хазна жокъду. Коми Республиканы Президенти Ю. А. Спиридонов бла генерал Зока улу бир бирге уллу хурмет этгенлерин да билебиз. Таужан аны юсюнден былай айтады:

«Спиридонов бизни хычинлени бек сьойгенди, аладан да бег' а – тузлукъну. «Тортну окъуна ашаргъа боллукъду бу тузлукъ бла», – деучю эди. Айраным болмаса, сют башдан тузлукъ этип, ийип да тургъанма.

Валерийге генерал чынны бергенде, телефон бла сѣлешип, биринчи Спиридонов алгъышлагъан эди. Кеч болгъанына да къарамай: «Таня, тамбла Валерий келсе-келмесе да, мен алгъышларгъа барлыкъма. Столда хычинле бла тузлукъ болсунла», – деген эди. Биз, къайда болсакъ да, танышларыбызны, тенглерибизни да таулу хычинлеге юйретип къоюучю эдик».

Таужан уллу сьоймеклик, мудахлыкъ бла да эсгереди ол адамланы, ол жылланы да. Къаллай бир насып, ачыу да бар эди аны бу сѣзлеринде: «Ол заманларым мени, баям, асыры насыплы эдиле...»

Генерал-майор Зокаланы Валерийни жашаууну аскер борчу Чеченнге элтгени бла андан сора къыйналгъаныдыла бек белгисиз бетлери.

Бусагъатдагы политикле бла СМИ-ле Чеченде урушну кеслерине тап буруп айтханлыкыгъа, биз унутмагъанбыз ол къалай башланганын. Ол терсликге, къужур ишге бойсунургъа унамай, кѣп чынтты офицер кетген эдиле аскерден. Журналистле да бирча тьойюлдюле. Чеченнге этилген артыкълыкъны ангылагъанла ол урушну юсюнден керти хапар айтыр онг тапмай къыйнала эдиле. Аланы къадарлары да ачы болгъанды.

Ол кезиуню юсюнден Таужан былай айтады: «Ары жибергенде, асыры къыйналгъандан, не этгенин билмегенча эди. Гитче къызчыкыгъа – Раузатха – эки жыл бола эди ол заманда. Сермеп, аны къоюнуна алып, уппа этер эди, ызындан Жаннаны къучакълай эди. Кесине жер тапмай эди. Сылтауу – Чеченде ол бетине кѣре этеригин билгенде эди».

Алайды да, Валерий Чечен урушну граждан урушха, геноцидге санагъанын ангылайбыз. Ол андан къайтхандан сора, аскер башчы Романов бла Россейни ич ишлерини министри Куликов, телефон бла сѣлешип: «Графикден ал-

гъа дагъыда Чеченнге бар», – дейдиле. «Къалай ангыламайсыз, ары барып, уруш этген бир тюрлю адеп-къылыкъгъа келишмегенин?!» – деген эди Зока улу уа.

Чеченден къайтхандан сора, Валерийни танымай эдиле. Ойнагъанны-кюлгенни къой, сёлешмей эди, къуру тынгылагъанлай. Кёп турады кесине келалмай. Госпитальгъа окъуна тюшеди. Андан чыкыгъанлай, аскерден кетер умуту бар эди. Бир жыл алгъа уа Ухтада нёгери ёлюп, Валерий а командировкада болуп, ары баралмай къалгъан эди. Аны жыллыгъына барып къайтханлай, рапорт жазар мураты болгъанды.

Атасыны Ухтагъа тебирегенин эшитгенлей, Зокаланы тамата къызлары Жанна да жолгъа хазырланып башлайды. Ол 7-чи классны Ухтада окъугъан эди да, нёгерлерин бек сюе эди. Класс таматаларына сёлешип, жашланы, къызланы жыярын тилейди. Анасы уа ыразы туююл эди Жаннаны ары барырына. Атасы да аны биргесине элтмез деп, ышанганды. «Жанна, сен бармайса!» – деп кюрешгенди. Тынгыламагъанды. Атасы да, аны жанлы болуп, экиси да жол кёллю эдиле. Кийимлерине итиу уруп, къайсысын аллыкъбыз, не киерикбиз деп, бир бирден соруп, отоудан отоугъа кирип, бек къууанчлы эдиле.

Экиси да кетип бара, балконнга чыгып: «Жанна, артха къайт!» – деп къычырлыгъы келе эди Таужанны. Къайтмазын билип, къыйнамазгъа дейди. Кетгенлеринден сора уа, бир санын юзюп атханча эди халы. Гитче къызчыкълары Раузат да, асыры тынгысыздан, тынчаймай эди. Ингирде, сегизде уа, Жанна: «Мама!» – деп къычыргъанча болады. Ол авариягъа тюшген заманлары эди...

Валерий ауругъанында, Таужанны кёзюне былай кёрюнгенди: юйлери къара кийген адамладан тыгъым-тыкъма болуп, аралары бла ётер амал окъуна жокъ...

Жанна гороскопланы бек сюйгенди. Тёшегинде аладан бири къалгъан эди. Анда «5-ое октября – роковой день» деп окъугъан эди анасы...

Зокаланы Валерийни шуёхлары, сабийлигинден башлап, къуллукъ этген жылларындан сора да, кёпден-кёп бола баргъандыла. Ол кеси шуёхлукъгъа, эр киши сёзюне кертичи болмаса, артда да аны туугъан, ёлген кюнюнде да жыйылып, эсгерип турмаз эдиле.

Валерийни сабий кюнюнден бери таныгъан, шуёхлукъ жюрютген тенглери «Наш друг и брат Валерий Зокаев» деген китапны чыгъаргъандыла (аны Киштикланы Нажмудин жарашдыргъанды). Аланы кючлери бла, Нальчикде Валерий окъугъан школгъа бла Минги тауну тийресинде тёпелени бирине да генералны аты аталгъанды, фонд къу-

ралгъанды. Ол жашла тенглерини юсюнден сау адамны юсюнден айтханча, хар не да тюнене болгъанча хапарлайдыла.

Зокаланы Валерийни юсюнден китапны къолгъа алсанг, аны аскер шуёхларыны ичинде генерал-майор чындан гитчеси жокъду: Михаил Львов, генерал-лейтенант, РФ-ни МВД-сини Баш управлениясыны начальниги, Юрий Бондарчук, дивизияны командири, РФ-ни МВД-сини генерал-майору, Леонид Кузин, запасадагы генерал-майор, В. Насыров, генерал-майор, д. б. Валерийни академияда курсу, аны юй бийчеси айтханга кёре, бек фахмулу, жигит жашладан, бийик профессионалладан къуралгъан эди. Экисинден къалгъанлары барысы да генерал чынны алгъандыла. Артда да Зока улу аланы бары бла шуёхлукъ жүрютгенди. Бюгюн да ала Валерийни туугъан, ёлген кюнюнде да эсгередиле, солугъан кезиулеринде келип, аны юйюрюн жокълайдыла. Таужан а былай айтады: «Мен а жаланда аны шуёхлары бизде къонакъда тургъан кезиуде жашагъан сунама кесими. Хар зат алгъын болгъанча кёюнеди».

Адам тышында ишлеп, ол жашаудан кетгенден сора да, анда аны атын айтып тургъан жашла, къызла, баям, кёп болмазла. Зока улу аладанды. Коми Республиканы Президенти Юрий Алексеевич Спиридонов юч жыйырма адамдан къуралгъан делегация бла келген эди аны асыраргъа. Ала Валерийге, аскер башчыгъа, жамауат иш бла кюрешген адамгъа, Комини Баш Советини депутатына этген хурметлери эди. Спиридонов Зокаланы Валерийни къабырыны башында айтхан сёзлери уа бюгюн да магъаналарын тас этменгендиле, аланы ачы кертиликлерине бюгюн тюшонебиз: «Малкъарлы къарындашларым, уллу бушуугъа тюбедигиз. Сиз эм иги жашыгъызны, таянчагъыгъызны эм ышангылы адамыгъызны асырайсыз. Мен ийнанам: Зокаланы Къонакъбийни жашы Валерийни аты халкъны тарыхында эм игилерини санында айтыллыкъды...»

Алан халкыны чынтты уланы

МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ

АТАБИЙЛАНЫ АСЛАН

(1961 жылыда тууганды)

Атабийланы Хакимни жашы Асланны танымагъан, аны огъурлу ишлерини, билимлигини, халкына къайгъыргъаныны юсюнден эшитмеген таулу болмаз. РФ-ни Эсеплеучю палатасыны департаментини директоруну заместители, Россей Федерацияны керти кырал советниги, РАЕН-ни член-корреспонденти, экономика илмуланы доктору, каратэ-до сито-рюдан Евразия федерацияны толтуруучу комитетини председатели эмда ол федерацияны биринчи вице-президенти, «къара бел бауну» бешинчи даныны иеси, беш алаамат сабийни да атасыды Атабий улу Аслан.

Ёзден адетге кёре жашагъан, тынгылы юйюр да ёсдюрген таулу жашны Москвада бир сёлешип тапхан кыйынды. Аны башламчылыгъы бла кыралгъан «Беш Тау Эл» деген жаш тёлю биригиу уллу Москвада, ана тилинден, культурасындан да айырылмай, туугъан жеринден узакъда жангызлыкъны да сынамай, ким да сукъланырча жашайды.

– «Эльбрусид» бола тургъанлай, дагъыда бир жаш тёлю биригиу кыралгъаныны магъанасы недеди? – деген соруугъа Атабий улу, ашыкмай, тынгылы жууап береди:

– Къарачай, Малкъар деп бёлоннгенибиз терсди. Бизни айыргъанла игилик этмегенлерин ангылай эдиле. Ол бек аман иш болганды. Биз бир миллетбиз, сора хар жумушу-

буз, къяуанчыбыз-жарсыуубуз да бирге болургъа керекди. Нени да биригип тамамларгъа керекбиз. Алай халкъны хар бѣлномю да энчи жумушун кеси ойларгъа эмда тындырыргъа керекди.

«Эльбрусоидге» таматалыкъ этген Тоторкъулланы Алийча жашларыбыз бар къадарда, миллетибиз атын иги бла айтдырып, бютюн онглу болуп, къяралыбызгъа да хайырлары жетерикди. Анычаладан бир къяуум жаш болсакъ, кѣп зат этерге къолубуздан келликди. Этер ишибиз а аз туюлюдю. Ол себепден быллай биригуле не кѣп болсала да, хар бирине да иш табылыкъды.

Москваны бийик окъяуу юйлерине кирген жашланы бла къызланы алгъышлау, байрамларыбызны белгилеу «эльбрусоидчилени» ахшы тѣрелеринден бириди. Ол ишни, Аллаха айтса, мындан ары да бардырыр муратлыбыз. «Беш Тау Эл» быллай «Эльбрусоидни» бир бѣлномюдю десек, тюз болур. Таулу халкъыбызны жумушуна къарагъанда, жаш тѣлю биригуу кеси аллына ишлейди, «Эльбрусоид» а болушлукъ этер деп ышанабыз. Къарачай-малкъар миллетибизни жумушунда уа, бютюнда культура, окъяуу, жаш тѣлю деген затлада «Эльбрусоидге» биз билеклик этерикбиз.

Ол биригиуню энчи борчу, энчи жумушлары да барды. Беш да Тау Эли, Дюгер, Къарачай да, бирге къошулуп, орус патчахны аскерлери бла да сермешген эдиле, 1828 жылда уа Хасаукадагъы урушдан сора Россейге къошулдукъ: Беш да Тау Эли (эсе да Малкъар) бла Дюгер 1827 жылда, Къарачай а 1828 жылда. Ол кюнден башлап, бу къяралны санында жашай, анга кертичи бола келебиз.

Атабыз, харип, жаннетли болсун: «Адамлыкъгъа, ёзденликге жетген жокъду», – деп айтыргъа сююучю эди. Дуния кѣп тюрлюдю, мен не кыйын кезиуде да ол затла сакълансала сюеме. Биз элибиз, жерибиз, къяралыбыз, миллетибиз ючюн кыйгъыра билирге керекбиз.

Атабий улу жаш тѣлюню тѣгерегине кыйгъаны бла чекленип къалмагъанды. 2003 жылда «Русская песня» эм япон дауурбасчыланы «Тайко» ансамбльлерин да чакъырып, аланы «Балкария» фольклор-этнография къярал ансамбль бла бирге концертлерин къурагъанды.

Бу концертге дери да ара шахарда таулула, эки-юч кере да жыйылып, жаш тѣлюню жарсытхан затлагъа эс бѣлгендиле. Сора спорт эришиуде да бардыргъандыла. Жаш адам тынгылы билим алса, бир усталыкъгъа юйренсе, тыш кыраллы тиллени билсе, аны кесине, къяралына да хайыры боллукъду. Бютюнда жаш адам чыдамлы болургъа юйренирге керекди. Ма алай оюмлайды Аслан.

2007 жылны май айында, Малкъар кеси ыразылыгъы бла

Россейге кѳошулгъанлы 180 жыл болгъанына жоралап, Москвада, П. И. Чайковский атлы Концерт залда «Балкария» тепсеу ансамбль бла бир кѳауум белгили жырчыларыбыз алапат байрам концерт кѳргюзтгендиле. Аны бардыргъанла, кѳараргъа келгенле да асламында жаш адамла эдиле. Алай ансамбльни Москвагъа бармазча этерге кюрешгенле да табылдыла – культурада жууаплы кѳуллукълада олтургъан кѳауумдан. Миллетини культурасына кѳайгъыргъан, аны айныууна кѳолундан келгенича себеплик этерге кюрешген Атабийланы Аслан республикада аллай чырмаула этерге кюрешгенлени юсюнден да концертден сора ачыкъ айтхан эди. Анга уа батырлыкъ, кишилик да керек болгъаны баямды.

Аслан, аны сабийлери да спортну бек сюедиле. Аны юсюнден Атабий улу былай айтды:

– 70-чи жыллада, боксну жорукъларына Жаболаны Серго юйретген кезиуде, спортну бу тюрлюсюнден тынгылы команда болгъанды. Юч жылны республиканы жыйымдыкъ командасыны капитаны болуп тургъанма. Юч кере республиканы чемпиону, жаш тѳлюню арасында Россейни призѳру болгъанма, спортну устасына кандидатма. Жарау этерге ол кезиуде, Жаболаны Мусса, Мусукланы Алим, Сарбашланы Илияс, Холамханланы Солтан, Геляланы Малик, Гуртуланы Славик, Мамайланы Хызыр бла Илияс бирге жюрюгенбиз. Болмагъанча иги жашла.

Москвагъа окѳургъа кетгенден сора, каратѳ бла кюрешип башлайма. Ол бир сейирлик кючлю затды. Анда бизни адет-намысыбызгъа келишген кѳп амал эслегенме. Магъаналары, айтылыулары бла япон, малкѳар тилледе келишген сѳзле бардыла. Будаиланы Назир 600-ден артыкъ сѳз жыйгъанды. Тиллерин билген андан да кѳп жыяллыкъды. Мен ол тилни бир кесек билгеним себепли, 200-ге жууукъ сѳз жыйгъанма. Сѳз ючюн, кѳылыч бла катананы белде жюрютюу бир кибикди. Неда *кийим* бла *кимонону*, *ата* бла *отону* эки тилде айтханлыкъгъа, бир затны магъанасын тутханын кѳпле билген да эте болмазла. Айтымланы кѳуралыулары да бирчады. «Балкария» тепсегенде эслегенме, ала аякъларын, кѳолларын да тюз каратѳдеча ойнатханларын.

Аллахны ахшылыгъындан, Шри-Ланкадан, Таджикистандан, Къзахстандан, Россейни кѳп жерлеринден да келип, спортну бу тюрлюсю бла бизни секциябызда кюрешгенле бардыла. Бизде юйреннгенледен кѳп тюрлю эришиуледе жетишимле болдургъан жаш адамла да кѳууандырадыла. Дунияны, Японияны, кѳыралны чемпионатларына кѳатышхан спортчула бизни республикада да бардыла. Жарау этер-

ге кесим юйретеме, иш бла ары-бери кетерге тюшсе, «къара бел баулары» болгъан бир ненча адам барды да, ишни ала къолгъа алыгучудула.

Асланны ариу юйюрю да барды. Юй бийчеси Ёзденланы Ануарны къызы Жулдуз социология илмуланы кандидаттыды. Ала беш сабий ёсдюредиле. Тамата къызлары Жамиля И. М. Сеченов атлы медицина академияны 6-чы курсунда окъуйду, каратэден ючюнчю даны барды. Аны жыл санында спортну бу тюрлюсюнде 3-чю даны болуп, Японияда, бизни къыралда да кёп адам жокъду. Дунияны чемпионатында экинчи жерге чыкъгъанды, мындан тёрт жыл алгъа Москвада дуняны кубогу ючюн эришиуледе, Россейни чемпионатларында да кёп кере хорлагъанды.

Назиля Россейни Правительствосуну Финансла академиясыны 4-чю курсун бошагъанды, Фариза уа МГИМО-ну Халкъла аралы право факультетини 3-чю курсундады. Эки-сини да экинчи данлары бардыла. Ала жаш тёлнюю арасында дуняны кубогу ючюн эришиуледе хорлагъандыла, Россейни чемпионларыдыла. Японияда бардырылгъан чемпионатлагъа да къатышхандыла, Россейде эм Евразияда бардырылгъан кёп эришиулени призёрлары да болгъандыла. Къызла дагъыда япон тилге юйрендиле.

Эгечле бары да, малкъар, орус тилледеча, англизча да эркин сёлешедиле, музыка школно бошагъандыла, эше, тиге да биледиле.

Сюлеменнге 12 жыл болады, мор бел бауну иесиди. Атасына ушаргъа излеп, боксха юрюп башлагъанды. Бек гитчелери Амырханнга уа юч жыл толгъанды. Эгечлеринден, къарындашларындан кёргенни этип, ала бла бирге жарау этерге юрешеди. Бу жарашыулу, юлгюлю да юйюрге ана тилни, кесибизни адет-тёрелерибизни билирге да энчи эс бёледиле.

Аслан кеси да уллу юйюрге ёсгенди. Атасы Хаким бла аналары Азаматланы Мустафаны къызы Жаннет он сабийни аякъ юсюне салгъандыла: Аминат, Алий, Халимат, Сакинат, Аслан, Бияслан, Хасан, Фатимат, Ибрагим, Жансурат. Быланы араларында врач, археолог, юрист, художник, филолог, башха усталыкъла сайлагъанла да бардыла. Нальчикде, Москвада, башха жерледе да бек жетишимли окъугъандыла, бийик билимлиледиле. Аслан Москвада, Жанна, Сакинат эм Фатимат а Италияда жашайдыла. Сурат салыуну сайлагъан Халимат да юйюрю бла кёп жылланы тыш къыралда жашап тургъанды.

Тийишлисича окъургъа, ишлерге да ала гитчеликлеринден юйренгендиле. Бек баш жорукълары уа – бир бирге болушууду. Биригип жашагъаннга уа Аллах да жол бере-

ди. Алий – СГУ-ну ректоруду, Халимат республикада, андан тышында да бардырылган кёрмючлеге кыатышады, белгили художникди. Аминат врачды, саусузлагга багъады... Алайды да, аланы хар бири жашауда жерлерин тапхандыла.

Бюгюнлюкте Атабийланы Аслан кыралда бек кючлю инспекторладан бирине саналады. Россейни Эсеплеучю палатасы онеки департаментден кыуралады. Аладан биринде – тыш кыраллы жумушлагга белюннген ахча кыалай кыоратылгъанына кыарагъан департаментни директоруну заместителиди. Жангы законнга кёре, хар сомну кыайры, кыалай кыоратылгъанын тинтеди.

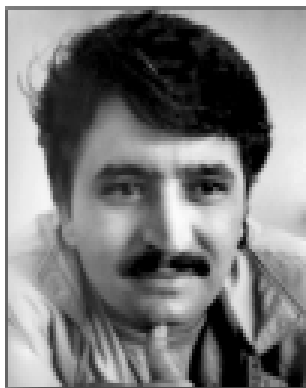
– Арт эки-юч жылны ичинде экономикада иги жанына тюрлениуле бардыла. Аягъы юсюбюзге туруу бир жылгга болуп кыалмайды. Тап, иги жанына тюрлениуле бола барырла деп ышанабыз. Алай кырал кючлю болуп, халкъ да кыолайлы жашар ючюн, хар бирибиз да ол затха себеплик этерге керекбиз, – дейди Аслан. – Юлгюге бизни миллетни алайыкъ. Орта Азиядан кыайтхандан сора, кырал, терслигин ангылап, халкъыбызгга юч кере да ахча берип кюрешгенди. Алай таулулагга аны ондан бири да жетмегенди. Хар зат ёзенде ишленип барады, таулада уа бир ишчи жер окъуна ачылмайды. Жерибизни кишиге бермей сакъларгга, заманнга кёре баш кечиндирирге юйренсек, хатасы болмаз. Нух файгъамбарны заманындан бери жашайбыз Кавказда. Мажюсю замандан кыалгъан кыабырларыбызны аякъ тюп этдирип кыойсакъ, жарамаз. Жерибизни сыйыртсакъ, тилибизни, динибизни сакъалаймаса къаллай миллет болаллыкъбыз? Ата журтну, ана тилни, адет-намысны сакъалаймаса къ, ол кыралгга, миллетге да аманды. Шёндюгю кезиу биягъы жарлыла бла байла чыгга башлагъан кыыйын заманды. Сюйсек-сюймесек да, ол жашаугга келип тохтагъанбыз. Бир бирибизге сакъ болайыкъ. Жаш кыауумну окъургга, ишлерге да юйретирге керекди. Кырал иш тынч жумуш туююлдо. Бютюнда бизни ёхтем адамлагга. Чынтты таулулача, намысха талашып, сора ишинде да уста болгъан бек кыыйынды. Жаш тёлю, юйдегили болуп, сабийле ёсдюрюрге керекди. Кыралны президенти жаш юйюрлеге кыалай болушургга айтхан эсе да, ол жашауда бардырылыкъ затды. Ол а кимден да бизни миллетге керекди. Ол себепден жаш адамла кыоркъмай келин келтирсинле, кыызла эрге барсынла. Аллах кётюралмазлыкъ жюк бермейди. Хар бирибиз да адамлагга жараргга, кыатыбызда кыартлагга, кыарыусузлагга бла сабийлеге болуша, алгга барыргга керекбиз.

2006 жылны аягъында Асланнга генерал-лейтенант чын

берилгенди. 2007 жылда уа Апполаны Альбертни, аны кыарындашы Артурну, Гуртуланы Лейляны эм Мырзаланы Алимни Япониягъа элтип, таулула кыалай той эте билгенлерин кӛргюзтгенди. Энди ол кыыралгъа «Балкария» ансамбльни элтирге дейди. Асланны хайырындан ансамбль Кызахстаннга гастрольлагъа барып кыайтханды. 2007 жылда 4–6 июльда ансамбль Астанада «Шашу» деген тепсеуню экинчи Халкыла аралы фестивалында фахмусун кӛргюзтгенди. Ары Гюржюден, Азербайджандан, Бразилиядан, Хорватиядан, Кубадан, дагъыда башха кыыралладан ансамбльле келген эдиле. Аланы ичинде «Балкария» бек айырмалы болгъанды.

2007 жылны 3-чю ноябрь кюнюнде уа, Атабийланы Асланны башчылыгы бла, халкыбызны закий уланы Кыулийланы Кыайсынны 90-жыллыгына аталып, Москвада Кремльни съездле залында уллу байрам болгъанды. Кыыралыбызны алты минг адам сыйыннган эм сыйлы залында малкыар жырланы, назмуланы айтылгъаны, «Балкария» ансамблибизни тепсегени да бизни халкылыгыбызны, миллет болгъаныбызны бир белгисичады. Аны ючюн да биз Асланны бек ыразыбыз. Мындан ары да Атабийланы Хакимни жашы Аслан, миллетине, кыыралына да жарагъан чынтты алан адамыча, кӛп ахшылыкъ этер деп умутлубуз.

Жырыбыз ийманы болгъан

**ШАУАЛАНЫ ХАСАН
БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ**

ЭТЧЕЛАНЫ МУЗАФАР

(1962 жылда туугъанды)

Музыка жаны бла биринчи малкъар продюсер болгъан Этчеланы Музафар Огъары Жемталада туугъанды. Уллу юйюрге ёсгенди.

Нальчикде 1-чи номерли музыка школда, ызы бла уа музыка училищеде окъугъанды.

1983 жылда Краснодардагъы культура институтха кирип, аны жетишимли тауусханды.

1987 жылдан бери республика радиода суратлау-музыка редакциягъа башчылыкъ этеди.

1990 жылда «Салам алейкум!» деген автор программасын къурагъанды. Иги кесек жыр да жазгъанды.

1998 жылда Россейни Артиадасыны лауреаты болгъанды.

2001 эм 2002 жыллада «Салам алейкум!» программада айтылгъан бек иги жырланы, энчи китап этип, «Эльбрус» басмада чыгъаргъанды.

Нальчикде жашайды. Юйдегиси Гайылланы Нюржан бла эки сабий ёсдюреди.

Огъары Жемталадан Этчеланы Шарафуддинни эсинде да болмаз эди, аны жашы Музафар битеу миллетине айтылгъан адам болур деп. Аны Россейде да танырла деп.

Этчеланы Музафарны жетишимлери уа аны иш кёллююгю, фахмусу бла байламлыдыла. «Аперим!» деп да ан-

дан кыычырадыла анга залдан. Этче улу, бир тюрлю болуш-лукъсуз, чырмаргъа суйгенле да бола тургъанлай, арымай-талмай кюреше, не къадар фахмулу жаш адамны чыгъаргъанды сахнагъа, не къадарына болушханды жашау жолларын табаргъа! Не къадары келленгенди, ийнаннганды кеси кючюне, фахмусуна да Музафарны хайырындан! Къалгъан ахшы ишлерин кьойсакъ да, жаланда «Салам алейкум!» программаны къурагъаны ючюн окъуна ол не махтаугъа да тийишлиди. Эл-эллерибизден автобуслар бла адамлары Нальчикде Жашил театргъа толкъун-толкъун келиучюлери барыбызны да эсибиздеди.

1970–80-чи жыллада, миллет жыр искусствобузгъа кьайгъыра, Отарланы Омар, Жанатайланы Исмайыл, Таукенланы Галина, Бепайланы Сергей, Алтууланы Зоя, Гергьокъланы Тамара, Текуланы Махмут, Къулбайланы Людмила, Тетууланы Шарафутдин сахнадан кетселе, ким жырлар аладан сора деп жарсыучу эдик. Хар затны да заманы болады – бири кете, башхасы келе. Ма ол жарсыуубузну унутдуруп, Музафар малкъар эстраданы чырагъын жарыкъ жандырып, миллет сезимибизни кьозгъап, ёхтемленирча эталгъанды. Тюрк тилли миллетлини халкъла аралы фестивалы окъуна болгъан эди «Салам алейкум!». Аны онжыллыкъ юбилеи Жашил театрда уллу байрам халда белгиленнгени, ары кеп тыш кьыраллы артистле келгенлерини да не багъасы бар эди!

Хар фахмулу адам, фахмулу жазылгъан чыгъарма, ариу жырланнган жыр саулай халкъны къууанчы, ёхтемлилиги болуп къалады. Музафарны жетишимлери да, сёзсюз, барыбызны да къууандырадыла. Бююннгю музыка искусствобузда, насыпха, Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина бардыла: бири радиону музыка редакциясына башчылыкъ этеди, экинчиси уа – телевиденияда.

Не заманда да таулула жырны, сёзню сыйлай билгендиле. Бек кыйын кюнледе да жыр, музыка халкъгъа тенглик-нёгерлик этгендиле. Этчеланы Музафарны бу затха билими, хунери, адамлыгъы да келишедиле. Аныча адепли адамны уа жыр да, музыка да кётюрген этедиле, адамлыгъына кьошхан этедиле. Жыр а жюрекдени жылытхан бир затды. Музафар жырны кесине илму этгенди, ахырында аны халкъгъа жайыуну, билдириуню устасы болуп къалгъанды. Билдиргенде да, аз кючюн, аз онгун кеп этип билдиреди. Ол къаллай болумда да музыканы, жырны юсюнден уста, иги сёз айта биледи. Жыр дегенинг – къанаты, жаны да болгъан, дайым биргебизге жашап тургъан затды.

Къайсы бирибиз да бусагъатда миллетибизде Этчеланы Музафарча фахмулу жашыбыз болгъанына къууанабыз.

Аны адамлыгы да уллуду: ниети – таза, кюлгени, айтхан сёзю да – хычыуун. Къысхасы, хар ышаны, этген ишича, ариуду.

Бу хапарланы айта келгенде, Музафар жыр, музыка искусствону жолуна къалай бла тюшгенди деген соруу тууады. Сёзсюз, бек алгъа ол анга Аллах берген фахмуду. Экинчиден а, анасы – Таукенланы Халимат – уста къобузчу болгъанды, тойлагъа жан салгъан адам. Гитче заманчыгъындан окъуна ол затны кёре тургъан Музафарны жюрегинде музыкагъа къалай эсе да, кеси да ангыламагъан сезим къозгъалады. Къобуз тартыула бири бирлерине хазна ушамагъанларына окъуна эс бура башлайды ол. Кеси да къобуз согъаргъа итинеди. Огъары Жемталаны школунда ююнчю классда окъуй тургъан заманында уа, Нальчикден бир къауум адам келип, устазланы айтыулары бла, жыргъа, музыкагъа хунерлери болгъан жашчыкъланы бла къызчыкъланы бирге жыйып, конкурс бардырадыла. Ол 1973 жылда эди. Алайда къонакъла эришиуде хорлагъаннга Этчеланы Музафарны санайдыла.

Ол адамла бизни Культура министерстводан келгенлерин Музафар артда билгенди. Иш а былай болгъанды: республиканы оноучулары музыкадан, жырдан миллет кадрла жетишмейдиле, ол себепден, битеу школагъа айланып, хунерли сабийлени сайлап, Нальчикге келтирип, интернатда тутуп, тынгылы музыка билим алыуларын жалчытыргъа деп, сёзню къаты саладыла. Ол борч къысха заманны ичинде тамамланады: 28 малкъарлы, 54 къабартылы сабийни келтирип, Нальчикде алагъа энчи интернат къурап, анда тохташдырадыла. Сабийле тюшге дери 6-чы номерли орта школгъа жюройдюле, тюшден сора уа 1-чи номерли музыка школгъа.

Ким биледи, элли жашчыкъгъа шахарда окъумакълыкъ ал кезиуде къыйыныракъ да кёрюннген болур эди, алай аны музыкагъа суймеклиги кюн сайын да таукеллик бергенлей турады. Музафарны къобуз согъаргъа юйретген Владимир Жуков бла музыканы теориясындан окъутхан Г. Гетигежев (интернатны директору да ол эди) кибиб устазланы бек суйген сохталарындан бирлери болуучусун ол заманда аны биргесине окъугъан жашла, къызла да эсередиле. Ала да, башха устазла да сабийлени солуу кюнледе окъуна жибермегендиле юйлерине. «Солугъан каникуллада этерсиз, бусагъатда уа музыкадан билимигизни ёсдюрюгюз», – деп, къаты болгъанлай тургъандыла. Устазла кеслери да арталлыда эринмегендиле – билимлерин, заманларын да аямагъандыла сабийледен.

Музыка школну жетишимли бошагъан жашчыкъланы

бла кызычкыкланы кёбюсю, ол санда Этчеланы Музафар бла Асанланы Кулина да, окъургъа музыка училищеге киредиле. Анда Музафар ол окъуу юйню халкъ музыка инструментле бёлюмюне тюшеди. Анга уа В. Харитонов башчылыкъ эте эди. Анда Музафарны, Кулинаны окъутхан устазланы санында Нихат Османов, Нгуен Ван-Нам кибик фахмулу композиторла бар эдиле. Оркестрге деп, «Гапалау» симфония поэманы да Нгуен Ван-Нам жазгъанды.

Училищени бошагъанлай, Музафар бир тюрлю арсарсыз Краснодарны Культура институтуна киреди.

Этчеланы Музафар, институтда да окъуй тургъанлай, «Юность Кубани» деген ансамбльдe юч жыл ишлегенди. Таулу жаш ол ансамбль бла бирге алгъыннгы СССР-ни кёп республикаларында, крайларында, областларында болгъанды. Музафар хар жерде да фахмулу къобузчу, концерт программаны бардыругъа уллу хунери болгъан адам болгъанын танытады. Музыканы терен ангылагъан белгили адамла аны оркестрге деп малкъар макъамладан жарашдыргъан фантазиясын къабыл кёргенлеринден сора, институтда студентлени, устазланы араларында Музафарны намысы бютюнда бийикге кётюрюледи. Краснодар крайда музыка къарауладан биринде Этче улуну ол фантазиясы биринчи жерге тийишли болгъаны уа Музафаргъа бютюнда къанат къакъдырады.

Таулу жаш, институтну бошай туруп, ол чыгъармасын жангыдан къолгъа алып, анга къошхан, къоратхан да этип, кесине диплом иш этеди.

Ол чыгъарма Краснодарны культура институтуну окъуу программасына къошулгъанды. Анда къырал экзаменлени кезиунде бу фантазияны бюгюн да терк-терк эшитирге боллукъду.

КъМР-ни Культура министерствосу, Этчеланы Музафар институтну бошагъандан сора, Совет (Черек) районнга барып ишлерин тийишли кёреди. Радиону малкъар тилде бериулерини ол замандагъы баш редактору Созайланы Ахмат а, Музафарны чакъгырып, суратлау-музыка редакциягъа башчылыкъ этерин тилейди. Сёзсюз, Этче улу районнга барса да, миллетни аллында кесини борчун айыпсыз толтурлугъу баям эди. Ол, Нальчикде музыка училищеге окъуй тургъанлай окъуна, Огъары Жемталада «Аязчыкъ» деген ансамбльни къурап, аны аты республикагъа айтылырча чекге жетишдирген эди.

«1987 жылда радиода тохташханынгдан сора, ишинги не затдан башлагъан эдинг?» – деген соруубузгъа Музафар былай жууап этген эди:

– Ал кюнледен окъуна радиода музыка-жыр фондубуз

не халда болгъанын тинтеме. Тюзюн айтайым, жарлы эди ол фондубуз. Битеу да жети-сегиз жырчы, фондда да минг бла төрт жүзден аз артыгыракъ жырыбыз. Ол бирлеге кѐп да кѐрюнюр. Алай сѐз сау миллетни жыр, музыка искусствосуну юсюнден баргъанда, ол артыкъ къууанырча шарт туйюлдо. Не этерге керекбиз деген соруу мени тынчлыгъымы алады. Бѐлек замандан, киши айтханнга да къарамай, элге, шахарлагъа жайылып, халкъ фахмуланы излеуню къолгъа алама. Жаратханларымы радиогъа чакъырып жырлатама, къобуз сокъдурама. Артдан-артха бизни бериулерибиз жыр, музыка искусствону халкъгъа жайууну чынтты школу болуп башлайдыла; элде, шахарлада ансамбль-лерибизни саны тохтаусуз ѳседи. Артдан-артха аланы игилерине, къарыусузларына да багъаны халкъ кеси бере башлайды. Ол а шахарлада, район аралада, сора телевидения бла бардыргъан фестивальларыбызда, конкурсларыбызда ачыкъланады. Фахмулары бизни ол тюрлю ишлерибизде ачыкъланнган жашладан бла къызладан къыралыбызны музыка эм жыр искусство жаны бла билим берген окъуу юйлерине киргенле да бардыла...

1990 жылда Музафар, «Салам алейкум!» деген автор программасын къурап, уллу ишле эте башлайды. Алай фахмулу адамланы ишлерине чырмагъанла не заманда да болгъандыла, «чимдирге» суйгенле. Битеумиллет, битеуреспублика байрам къурап, аны Россейни башха регионларына жетдирирге къолундан келген, Татарстан, Башкъортостан, Къыргъызыстан, Къзахстан эм башха республикала бла культура байламлыкъла тохташдыргъан Музафаргъа сахнада фахмусузланы да жырлатаса деп дау айтханла да чыгъадыла. Алай, сахнада бир кюннге атын ким айтдыралады? Битеудуния культураны тарыхында да бек аз тюбейдиле аллай закыйле. Заман хар затны кесини сюзгючюнден иеди – фахмусула кетедиле, «жулдузла» уа – къаладыла. Аны юсюнден ма былай айтады Музафар:

– Бусагъатда да бардыла аллайла. Болсада, биз шѐндю бек алгъа ол жаны бла иш тамыры бла тюрленнгенин эслерге керекбиз. Мен алгъаракъда да чертгенме, ким фахмулу, ким фахмусуз болгъанына халкъ кеси багъа бичгенди. Фахмулулагъа уа къолубуздан келгенича болушабыз. Кесим къобуз согъуп да, кѐплени жырлатама. Эсигизде болур, Текуланы Амырбий, Бечелланы Зарема киби жырчыларыбыз, «Алмосту» халкъ ансамбль (Хасания), «Таулан» (Кѐнделен) халкъла аралы конкурсну лауреатлары болур чекге жетишгендиле. Аланы атлары халкъгъа бизни радио бериулерибизни юсю бла белгили болгъандыла. Не уа бусагъатда

Газаланы тукъумдан менме деген беш фахмулу жырчы барды, ол санда халкъ ийнагы Алим да.

Музафарны «Салам алейкум!» деген халкъ бек жаратхан бериюне эм ол ат бла бардырылган республика конкурслагъа къатышыргъа суйгенле кепден-кеп бола баргъанлары себепли, сабийлени конкурсларын энчи бардырыргъа тюшген эди, аны атына да «Салам алейкумну» жулдузчуклары» деп. «Салам алейкумну!» конкурсларына башха миллетлени келечилери да къатышхандыла. Радио, телевидение бла бардырылган эришиулеге кеслерини жырчыларын гагаузла, дагыстандыла да жибергендиле.

Хау, республикада музыка шощдан-шош согъула бара эди, аны жашауна Музафар киргинчи – шощлукъну «атылтханча», болгъанны тирилтип, къурап, сокъдуруп, жырлатып башлагъынчы... Къабарты-Малкъарны «уятыуу» бла чекленмей, фахмусу саулай Шимал Кавказны да аулады, узакъ Татарстанга, башха жерлеге да жетди.

Алай «Салам алейкум!», халкъла аралы фестиваль даражасына дери ёсюп, сора шошаяды. Аны 10-жыллыкъ, 15-жыллыкъ юбилейлери да бек кенг халда ётген эдиле, Россияни кеп регионларындан жырчыла да келип, Къыргъыздан окъуна... Халкъына чынтты байрам къурай эди Музафар.

«Салам алейкум!». Радиога сыйынмай, телевиденияга ётюп, андан а Къарачайга жетген. Фестивальларыны лауреатлары Татарстанны, Башкъортостанны уллу жыр саугъаларына тийишли болуп, халкъыбызны намысын кётюрген «Салам алейкум!». Аллах санга мындан ары да онг берсин!» – деп, Этче улуна саулай миллетни ыразылыгъын алдырган «Салам алейкум!».

Алай, халкъла аралы даражага дери ёсген, аты кенг айтылган «Салам алейкум!» фестивалыны, айныта барыры орунуна, бир тюрлю жаны бла да болушмадыла. Фестивалыны къурау бла уллу организацияла кюрешиучюдуле. Музафар а – кеси. Аллай магъаналы ишни сансыз этиу – ол да чырмауду. Иши бла, фахмусу бла да республиканы культурасын айнытыугъа айырмалы, энчи юлош къошхан, 1987 жылдан бери алай тири, жюреги-къаны бла берилип ишлеген Этчеланы Музафарга алыкъа сыйлы ат да бермегендиле. Нек эсе да бизни бек фахмулу адамларыбызны кёллерин кётюрюрге къуллукъчула ашыкъмайдыла... Аны бла байламлы бир жыйылыу дайым эсибизге тюшеди.

1999 жылда, 28-чи августда, бизни республикада биринчи кере бардырылган халкъла аралы «Салам алейкум!» фестиваль къалай ётгенини юсонден хапар айтыргъа КъМР-ни Правительствосуну Председатели Чеченланы Хусейинни «Салам алейкумну!» хазырлагъан къурау комитетни член-

лери эм басманы келечилери бла тубешиую болгъан эди. Хар ким фестивалны юсюнден оюмларын айта, аны къурагъан эм бардыргъан Этчеланы Музафаргъа уллу ыспас эте эдиле. Музафар кеси да ол жыйылыуда эди. «Салам алейкум!» фестиваль халкъ байрамча ётгенини, анга кёп халкъ къатышханыны, бу бек огъурлу эм магъаналы иш болгъаныны юсюнден да айтылгъан эди анда.

Созайланы Ахмат а, «Эльбрус» китап басманы директору, фестивалны уллу магъанасын черте, аны къураугъа эм бардыругъа бек уллу къыйын салгъан Этчеланы Музафаргъа, он жылны ичинде ол быллай алаат байрамланы къурай келгенин эсге ала, республиканы культурасын айндыругъа къошхан юлюшюн да тергеп, сыйлы ат берирге тийишлилигин черте, ол предложениясын премьер-министрге айтханды. Къурау комитетни членлери ол предложенияны къабыл кёредиле. Чеченланы Хусейн ол иш бюжюнтамбла деп угъай, алай быйыл этилирге боллугъун айтады. Андан бери 8 жыл да озду!

Быйыл 20 жыл болады Музафар бу иште кюрешгенли. Сыйлы ат берилсе-берилмесе да, ол сыйсыз боллукъ туююлду. Алай дагъыда тюзлюк дегенлигибизди ансы. Анга кёре, чырмаула да чыкъгъан болурла. «Тюрк тилли миллетлени халкъла аралы «Салам алейкум!» деген фестивалы» деп жазыла эди алгъа афишалада, артда уа андан «тюрк тилли» деген сёзлени кетертдиле... Ызы бла уа «Салам алейкум!» да тунчукду... Тюрк тилли халкъланы угъай, битеу халкъланы фестивалын къура деп бир къуллукъчу, башхасы уа репертуарына дери оноу этерге кюрешип, чырмай эдиле Музафарны ишине. Болсада, Музафар халкъыны сыйлы адамыды. Андан уллу махтау къайда!

Ненча адамны жырлатды, ненча фахмуну жарытды Этче улу! Газаланы Алим, Асанланы Кулина, Текуланы Амур, Тёпеланы Алим, Трамланы Татьяна, Хасайтланы Руслан, «Ийман», «ААА» эм башха жыр къауумла. Бечелланы Зарема, Газаланы Светлана, Габаланы Тенгиз, Туменланы Жаннет, Мақытланы Арсен, Жангоразланы Мажит бла Мамайланы Фатимат а? Санап башласакъ, бу тизме бек узун боллукъду. Аланы барын да Музафарны «Салам алейкум!» бирикдиргенди, жол да ачханды.

«Насыпха, фахмулуларыбыз кёпдоле. Бизни программаларыбызгъа жюзден аз адам къатышмайды. Алай, бирэки жыр айтханлай, кеслерин уста жырчылагъа санап тохтайдыла. Хар неде да, хар усталыкъда да билим керекди. Жарсыугъа, окъургъа сыймейдиле жаш адамларыбыз. Аны бла кеслерини жолларын кеседиле. Усталыкълары, ангылаулары да ёсмейди, анга кёре. Окъургъа керекди, окъур-

гъа. Ата-анала да сабийлерин анга гитчеликден юйретирге керекдиле», – дейди Музафар.

Жыр искусствогъа, халкъына кёлю бла къуллукъ этгенине, ишин тынгылы этерге жетишгенине да Этче улуна барыбыз да къууанабыз. Ол къурагъан радио бериуле, жыр эришиуле, конкурсла, фестивальла халкъны жашаууна терең синггендиле, аны атын кенг белгили да этгендиле.

«Салам алейкум, Музафар! Кюнюнг, жашауунг да нюрлю, жарыкъ болсун, саулугъунг да бек болсун! Жаша, аперимли жашыбыз!» – дейди анга халкъы. Жаланда алгъышды Музафаргъа айтханлары. Олду бек уллу сый-ыспас, олду ёлломсюзлюк.

Насып берген фахму

БИТИРЛАНЫ АМИНАТ

ГАЗАЛАНЫ АЛИМ

(1972 жылда туугъанды)

Къабарты-Малкъарны, Ингушну да сыйлы, Къарачай-Черкесни уа халкъ артисти Газаланы Алимни бюгюнлюкде Кавказда жырны суйгенледе танымагъан жокъду. Халкъ жырнга жангы ауаз, жангы кюч, сезим да бералгъан, аны бютюнда бек суйдюралгъан Алим «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбльни солистиди.

Хар заманны да, хар тёлюню да кесини ийнагъы бола болур. Сахнагъа биринчи кере чыкыгъанлы да, Газаланы Алим бизни миллетни, республиканы угъай, Къарачай-Черкесни, Москвада, Къазахда, Къыргъызда, Тюркде да диаспораларыбызны ийнагъы болуп келеди. Аны дайым Москвагъа чакырадыла – «Эльбрусид» къурагъан концертлеге. Ара шахарыбызда жашагъан таулула мингле бла жыйылып келедиле, Газаланы Алимни тамашалыкъ ёнюн эшитир ючюн. Аллай битеухалкъ суймекликни кётюрген да тынч болмаз. Алай билмей жазмагъанды анга жоралагъан назмусунда Зумакъулланы Танзиля уллу бюсюреулюк бла: «Фахмусун да тап жарата билалгъан! Фахмусундан эсирмейин къалалгъа!» – деп.

Ёзден кыылыгъы да сейир тап кёшулупду Алимни фахмусуна. Белгили фольклорчу, КъЧР-ни илмусуну сыйлы кёуллукъчусу Журтубайланы Махти уллу кёллениулюкде

жазады жырчы жашыбызны юсюнден: «Хар бир ишни тутхан, анга кёл салган адамны аты халкъда сакъланыр ючюн, ол кеси устазлыкъ да этерге керекди. Аны жолу бла баргъан жашла болмасала, иши, жолу да юзюлюп, аты да унутулуп къалады. Аллахха шукур, Омарны жол ызын тутхан жаш жырчыбыз барды, аны ауазы халкъ жырларыбызгъа ала-мат жарашады – Газаланы Алим. Жырчы болса уа, жыр да жашар. Къарачай-малкъар миллет а жырны жашауда магъанасын къачан да билгенди, аны эм сыйлы затха тенг этгенди. «Ёзден Адетде» аны ючюн айтылады: «Аталадан жер къалыр, аны юсюнде жыр къалыр», – деп». Алимни фахму-сун бийикге кётюрюп, Отарланы Омарны тийишли сохта-сына санап!

Газаланы Алим жырласа... Аны ариу ёнлю кючлю ауазы, къанат битдирген ауазы – халкъыны ауазыча, аны даража-сыча, аны ёхтемлигича эшитиледи. Олсагъат бийлейди жюрегинги бир ышаннгылы, берекетли, базыннгылы этген кючлю сезим. Аны атын эшитгенлей окъуна, зал къарсла-дан атылады дерча, алай болады хар заманда. Бир заманда да тохтамазлыкъча гюрюлдей... Алимге хар къайда да алай тюбейдиле – Къабарты-Малкъарда, Къарачай-Черкесде, Москвада, Къазахстанда... Халкъ жырчысына уллу сюй-меклигин ма алай билдиреди. Алай фахму миллет бай-лыгъы болгъаны хакъды.

Газаланы Алим Хасанияда туугъанды. Аны атасы Мах-муну бу уллу элде танымагъан жокъ эди. Адепи, огъурлу адам, той-оюнлада, къууанчлада, халкъны сагъайтып, аз жырламагъанды. Кючлю, ариу ауазы бар эди аны, кёплени къууандыргъанды жыр айтып. Юйдегиси Рахайланы Зуху-ра бла тёрт сабий ёсдюргендиле: Рита, Мадина, Зауур эм Алим.

Алай бу огъурлу юйюрге, сунмай тургъанлай, уллу бу-шуу сынаргъа тюшеди – 1985 жылда Махмут ауушады. Алимге ол заманда 13 жыл бола эди. Зухураны насыбына, сабийлери иш кёллюле, бир бирлерин ангылагъанла болуп, не жаны бла да кёлюн алыргъа, болушлукъ этерге кюреше-диле.

Тамата класслада Алим Хасанияда къуралгъан «Алмо-сту» ансамбльге жюрюп башлайды. 1989 жылда уа, школ-ну бошاپ, аскерге къуллукъ этерге кетеди. Андан къайтхан-дан сора да, биягъы «Алмостугъа» келеди. Дуголаны Каз-бек башчылыкъ эте эди ансамбльге. Мусукаланы Руслан, Киштикланы Расул, Шауаланы Ибрахим, Бёзюланы Рафик «Алмостуну» репертуарын къурай эдиле. Газаланы Алим а, келе-келгенлей, аны солисти, жырчысы болады...

Жер-жерлеге барып, фахмуланы излеп айланган Этче-

ланы Музафар, миллет культурасына кыйгыргъан адам, «Алмостуну», аны санында уа Газаланы Алимни да, «Салам алейкум!» фестивалыгъа чакъырады.

Жыр искусствубуз чакъгъан, айныгъан кезиу эди 1990-чы жылла. Саулай Малкъар жырлагъанча, жюреклеге жарыкълыкъ киргенча. «Балкария» фольклор-этнография ансамбль къуралып, Къулийланы Къайсын атлы Малкъар кырал драма театр да кеси энчи театр болуп ишлеп башлагъан кезиу. «Салам алейкум!» туугъан заман – миллетибизни бирикдирген, кёллендирген, малкъар эстраданы атын айтдыргъан, хар таулуну сахнагъа чакъыргъан аламан фестивалъ. Сора, бир ауукъдан, чамны «О-ха-хай» деген ингирлери бла жырны «Орайда!» деген концертлери да халкъны жыя башлайдыла. Газаланы Алим, Текуланы Амырбий, Бечелланы Зарема, Тёпеланы Алим, Хасайтланы Руслан, Габаланы Тенгиз, Макытланы Арсен, Жаппуланы Ахмат, Къудайланы Артур, Туменланы Жаннет эм башхала ариу жырлагъанлары бла бизни къалай къууандырып турдула! Алгъа халкъ ансамбльле «Эрирей» бла «Таулан», ызларындан а жангы къуралгъан «Бабугент», «Шаудан», «Минги тау», «Ийман», «Жашлыкъ» эм башха ансамбльле да жыр байрамла къурай эдиле...

1995 жылда «Алмосту» бла бирге Алим, Уфада бардырылгъан «Урал-Моно» деген халкъла аралы фестивалыгъа къатышып, Гран-при саугъагъа тийишли болады. Бир жылдан а Этчеланы Музафар Алимни республика хоргъа ишлерге чакъырады. Мында ол, айтхылыкъ жырчыбыз Отарланы Омар бла ишлей, андан кёп затха юйренеди. Бюгюнде да Алим Отар улуну кесини устазына санайды: «Мен жырларгъа Омардан юйренгенме. Бир ауукъну хорда бирге ишлегенбиз. Ол бизни барыбызны да устазыбызды. Къарачай-Малкъарны жыр байлыгъыды ол. Жыры, тепсеую, тауруху, тили, дини болгъан халкъ ёлюмсюздю. Халкъыбызны кёчгюнчюлюкте ёчюле тургъан отун жаппа-жангыдан жандырып, жыр хазнабызны, не айтдыраса, кертиси бла да бир деменгили тауну бийиклигине чыгъаргъанча, аллай бир сыйын тутуп, аллай бир ишлеп тургъан адам ёмюрлюк болургъа керекди. Кёп ёмюрледе аты айтылып турлукъ адамладан бириди Отар улу.

Омар жалаанда жырчы туююлдю. Тарыхдан, фольклордан, тилден да кёп ангылауу, билими болгъан уллу адам эди. Саулай Шимал Кавказда да халкъ жырланы аллай устасы жокъ эди, ауазы да айырмалы болуп».

Отарланы Омарны фахмулу сохтасы Алим халкъ жырланы айтхан сагъатда кючлюрек, жигитирек, ёхтемлирек боласа. Аны хар жыры, хар сёзю жюрегини терениден чыгъа-

ды. Андан жазганды РФ-ни Къырал саугъасыны лауреа ты, КъМР-ни, КъЧР-ни да халкъ поэти Зумакъулланы Танзиля Отарланы Омар жыйышдыргъан «Къарачай-малкъар халкъ жырла» деген китапны (Нальчик: «Эльбрус», 2001) ал сёзюнде: «Халкъ жырланы, ёлмезлик сёзлеринден сора да, кёбюсюню макъамлары уллу махтаугъа тийишлидиле. Ол жырланы бирини юсюнден айтырыгъым келеди, ол а «Гапалау» деген жырды. Эм алгъа мен ол жырны Бепайланы Сергей жырлап эшитген эдим, анга къууаныуум бла сейирсиниуум бюгюн да кетмейди. Экинчи кере уа кёп жылла озгъандан сора эшитдим. Бир кюн биз Тюркге учарыкъ самолётну сакълай эдик. Бизни арабызда тойчула, жырчыла, суратчыла, жазыучула, кёп башха адамла да бар эдиле. Кюн бирда мутхуз болуп, самолётла учмай, адамла да сууукъсурап, мудахланып тура эдиле. Ол шургу тынгылауну, мудахлыкъны бир ариу, шатык, сейир ауаз бузады. Ол а Газаланы Алимни ауазы эди, Алим «Гапалауну» жырын айта эди. Битеу адамла аууз ачып тынгылай эдиле. Мени къулакъларымы ол ауаз алай ийнакълай эди, жүрегиме аллай насып бере эди, битеу да дуня насыпха бата тургъанча кёрюне эди», – деп.

Республиканы айтхылыкъ хору бла Алим жаланда юч жыл ишлегенди – 1998 жылда, хорну тутаргъа ахча жокъду деген сылтау бла, аны жабадыла.

Газаланы Алимни уа, хорну жабардан аз алгъаракъ, «Балкария» фольклор-этнография къырал ансамбльге ишлерге чакъырадыла. Андан бери ол аны солистиди.

Фахмулу жаш, Къулийланы Къайсынны 80-жыллыгъын Тюркде белгиленгенлеринде, Къабарты-Малкъарны делегациясыны санында эди. Дагъыда «Балкария» бла ол кёп къыралада болгъанды. Къайда да анга гюрюлдеген къарсла бла тюбейдиле, «Аперим! Жаша!» – деген сёзлени дайым да эшитеди.

2004 жылны жаз башында малкъар эстраданы «жулдузлары» Газаланы Алим бла Жангоразланы Мажит Къзахстандагъы «Минги тау» деген малкъар культура араны чакъырыуу бла Алма-Атагъа да баргъан эдиле.

«Ассамблея народов Казахстана» деген организация бек иги жырладан къуралгъан диск чыгъаргъанды – хар миллетни бир жырын къошуп. Газаланы Алимни жыры да киргенди ары. Энди ол дискни саулай дуняда жырлатадыла.

Аты дунягъа айтылгъан Зумакъулланы Танзиля кимге болса назму жораламазлыгъы белгиледи. Алимни фахмусуна хурметинден сора да, Танзиляны анга къайгырыуу да уллуду.

Концертледен биринде Танзиля:

– Алимге затмы болгъанды? Ол нек жырламайды? – деп, къайгъылы соргъан эди.

Концерт бошала тура эди да, ангыларгъа боллукъ эди аны жарсыуун.

– Алим башха концертдеди, мында уа бек ахырында жырларыкъды, келе турады, – дедиле.

Танзиляны къайгъысы кетип, бети жарыды. Алим сахнагъа чыкъгъанда уа, ол да кызыу къарс ура эди анга. Концерт бошалгъандан сора уа, Алимге тубеди, ыразылыгъын билдирди. «Сен бизни айтхылыкъ жашыбызса, жыр устасы, кесинге сакъ бол», – деп, кёп ариу сёз айтды.

Поэтни кесини «жюрегинден бюркюп» чыгъадыла ала-мат назму тизгинле, жырча айтылгъан ала-мат назму тизгинле. Ма аллайды Танзиляны Алимге атагъан жырлы назму-су да:

ФАХМУ

Газаланы Алимге

Ёнюнг сени бир ариуду, бир ариу!
Къалай сейир ийнакълайды къулакъны!
Жюрегиме келтиреди бир жылыу,
Сюйгениме жайгъан киби къучакъны.
Фахму деген къалай насып береди!
Тыялмазса, турсанг окъун такъгъанлай,
Ол жюрекден бюркюп чыгъып келеди,
Таш тубюнден шаудан сууу чыкъгъанлай.
Тынгылачы чыммакъ къаргъа, тынгыла! –
Аякъ тюпде жыр-жыр этип жырлайды,
Сууукъ кече къуш-муш эте, танг бла
Терезеде накъышла оюулайды.
Фахму десенг – фахму, фахму – ма былай!
Бир сукъландым мен, бу ишлеге къарай,
Фахму деген – кёкден тюшген саугъалай.
О, насыплы – аны билген ангылай!
О, насыплы – фахму къоллу болалгъан,
Фахмусун да тап жарата билалгъан!
Фахмусундан эсирмейин къалалгъан!
Бармыды да андан насыплы, андан?
Жырла, жаным, насып береди фахмунг.
Сени ёнюнг бир ариуду, бир ариу!
Сууукъ кюнде жарыкъ жаннганча отум,
Жюрегиме келтиреди бир жылыу!

Башха жырчыладан сора кёп халкъ жыр, белгили эстрада жыр да айтханды Алим. Алай башхаланы унутуп, Газа

улуну ауазы жүрегинги, эсинги да бийлеп кѳояды. Жангы магъана, жангы сезим бере, жырны башха тюрлю бийиклеге чыгъара.

Андан жокъ боладыла миллетле – культураларына, жыр искусстволарына, жашау бирликлерине сансыздан. Жыры болмагъан халкъ а миллетге саналмагъанды. Аны себепли борчлубуз ана тилде жырыбызны, оюнубузну сюерге, излерге, анга, аны кѳурагъанлагъа да сакъ болургъа, хурмет этерге.

Ауазыны тамашалыгъы, уллу фахмусу-хунери бла миллетини айтхылыкъ жашларыны тизмесине кирген Алимге халкъыны суймеклиги таркъаймасын, ол аны жолун хар заманда да жарытханлай турсун, кюч-кѳарыу бере, игиликге ийнандыра, Тейриге жол сала!

Дунияны чемпиону

ХОЛАЛАНЫ Марзият

БЁЗЮЛАНЫ ИСМАЙЫЛ

(1973 жылыда туугъанды)

«Таулу жашланы арасында 1993 жылга дери эркин эм классика тутушуудан дунияны эм Европаны биринчиликлеринде хорлагъан неда алчы жерге чыккыган болмагъанды. КъМР-ни, Россей Федерацияны жыйымдыккъ командаларыны санында «Спартак», «Труд», «Динамо», «Урожай» спорт обществоланы Ара советлерине кирген бек иги малкъар гёжефле болгъандыла. Алай аладан классика тутушуу бла кюрешген Текаланы Махтиден сора дунияны эм Европаны биринчиликлерине бири да къатышалмагъанды», – деп жаза эди спортну устасы, тарых илмуланы доктору, профессор В. Д. Дзидзоев Бёзюланы Исмайылны юсюнден газетде чыккыган статьясында.

Да, хау, кёчгюнчюлюкде тумаланып тургъан халкъны Ата журтуна къайтхандан сора той-оюн, спорт туююл эди къайгысы.

Жылла озадыла, жангы тёлю ёседи, гёжефле да чыгъадыла. Дунияны неда Европаны биринчиликлеринде хорлар мураглары болгъанла да аз туююлдюле. Алай сыйлы пьедесталга кётюрюлюр ючюн, къарыулу болгъандан сора да, уллу усталыккъ да керекди.

Исмайыл Хасанияда жашагъан Бёзюланы Хакимни бла Кючюкланы Фатиматны юйюрлеринде экинчи сабийди.

Гитчеликден да атасына болуша, алаша бойлу, добар жашчык не жумушдан да артха турмай эди. «Игиден иги тууды», – дей эдиле кьоншулары. Ёсе, школгъа бара башлагъанында, Исмайыл спорт секциягъа жюрюрге суйгенин билдиреди. Аны атасы да заманында спорт бла тири кю-решгенди.

Жылла оза, жаш алгъа школда, элде, шахарда, республикада тюрлю-тюрлю эришиулеге къатыша, игиден-иги кёрюмдюле болдура тебирейди. Алай бла ол Россей, Европа чемпионатлагъа да барады, хорлайды, атын махтау бла айтдырады.

1993-чю жылда Грецияны ара шахары Афиныде жаш төлнюю арасында эркин тутушудан дунияны чемпионатында уа Бёзюланы Исмайыл, биринчи жерни алып, битеу халкьны кьууандыргъан эди.

1995 жылда республикадан кетип, Исмайыл Къазахстанны жыйымдыкь командасыны кьауумуна кьошулады, эркин тутушудан спортда аны намысын кьоруулайды. Ол, не да этип, Олимпиада оюнлагъа къатышыргъа сую эди.

Къазахстаннга Исмайылны анда жашагъан Бачиланы Далхат чакьыргъан эди. Далхат кеси да спортну халкьла аралы класслы устасыды, бирде СССР-ни халкьларыны Спартакиадасында призёр да болгъан эди. Таулу спортсменлени ёсерлерин суйюп, ол Къазахстанда, мында да кёплеге болушханды. Исмайылгъа да битеу онгланы этерге айтады. Исмайыл Далхатха тубейди да, ол а аны Жангоразланы Ибрагим бла танышдырады. Далхат жашны Карагандада кеси юйюнде жашаргъа чакьырады. Анда Исмайыл Кунаев атлы кьырал университетни юридический факультетине да киреди. Бираздан аны кьыралны жыйымдыкь командасына аладыла.

Кёп жылланы Исмайыл Къазахстанны спортуну намысын кьоруулагъанды. Спортда ахшы жетишимле болдургъанды. Аны Къазахстанда кёпле танийдыла, кёпле бла шуёхлукь байламлыкьланы ол бюгюн да юзмегенди. Шуёхларыны санында президент Назарбаевни жашы да барды. Къазахстаннга баргъан жылында окьуна Исмайыл республиканы чемпионатында хорлайды, андан сора Азияны чемпионатына барады.

Кёп да турмай, Исмайыл жаш төлю кьауумдан чыгып, абаданланы кьауумунда эришип башлагъан эди. Азияны чемпионатында жарым финалгъа дери жетип, японлугъа хорлатады. Алай бла, Олимпиадагъа тюшмей кьалгъан эди.

Ал жыллада эришиуле кёп бардырыла эдиле. Исмайыл, юч кере Къазахстанны чемпионатына къатышып, хорлагъанды. Андан сора да Восток-Азия эришиуледе (ала Ко-

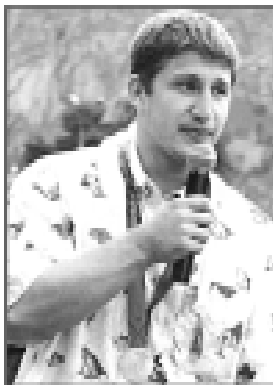
реяда бардырыла эдиле) ючюнчю жерге чыкыгъанды. Азияны кубогун да кытханды. Ташкентде халкыла аралы турнир биринчи кере бардырыла эди да, анда да хорлап, биринчи саугъаны алады. Ол кеси да Узбекистанны Президентини кубогу ючюн бардырылгъан эришиу эди. Спортну устасы бурятлы Борис Бураевни хурметине бардырылгъан турнирге кытышып, анда да хорлайды. Ары дери уа Красноярскде дуняны гитче чемпионатында тёртюнчю жерни алады. Ол эришиулеге да бек кючлю гёжефле кытышхан эдиле.

Кызахстанда Караганда шахарда жарау этип тургъанда, Исмайылы тренери спортну устасы, кеси заманында дунягъа белгили, аты айтылгъан гёжеф Александр Мицик эди. Болсада, биринчи тренери Чапаланы Борисни жашы Аликни уа Исмайыл бир заманда да унутмагъанды эм кишиге да тенг этмегенди. Ол кёп затха юйретгенди, спортда бир тюрлю жетишим этген эсем, ол Аликни хайырынданды, деучюду.

Таулу жашны узакъ Кызахстанда, республикада да шуёхлары, тенглери не заманда да кёп болгъандыла. Ала анга эришиулеге барыгъа да болушлукъ этип тургъандыла. Аланы араларында – Бачиланы Далхат, хасаниячы Чочайланы Алим дагыда кёп башхала. Бу жашланы юсюнден энчи ыразылыгы бла айтычуду Исмайыл. Ол кыайры барса, кыайда болса да, Алим бек болушханды, юйоне кыалайсыз деп сёлешсе окъуна, анга: «Уялма, не керек эсе да айт!» – деп кыадалыгучу эди. Москваны юсю бла кыралны башха шахарларына ётгенде уа, Алим, аэропортха келип, сакълап туруучу эди.

Бёюланы Исмайыл, спортну халкыла аралы класслы устасы, жаш тёлюнню арасында эркин тутушуудан дуняны чемпиону, миллетибизни кёлюн жарытхан алакат жашларыбызданды. Ол ёсюп келген тёлюбюзню окъуулу да, биллими да, намыслы да болурун сюеди, ол затланы болдуруп ючюн а кёлундан келгенни аямайды. Миллетибизни тамблагы кюнюнню кыайгысын эте, Исмайыл бюгюн, жаш тёлюнню спортну бийиклерине итиндире, Эльбрус посёлкада эркин тутушуудан кёп болмай ачылгъан школда тренер болуп ишлейди. Ары бюрюген жашла ахшы жетишимле болдура башлагъандыла.

Жигит болгъан жерде хорлам, къууанч да болур

ХОЛАЛАНЫ Марзият

АККАЙЛАНЫ ХАЖИ-МУРАТ

(1985 жылда туугъанды)

Тарыхда биринчи кере, 2004-чю жылны 23-чю августунда таулу жаш, тырныауузчу ауур атлет, рекордсмен Аккайланы Хажы-Муратны, сермеп – 185, тюртюп да – 220 килограммны кетюрюп, жай Олимпиада оюнланы кюмюш майдалына тийишли болгъаны битеу халкъыбызны келюн жарыкъ этгени ёмюрде да унутуллукъ туююлду. Таулу аммала ол кюн телевизорну уппа эте эдиле!..

Аперим, Хажы-Мурат! Алгъышлайбыз! Ёхтемленебиз! Чексиз къууанабыз! Къыралыбызгъа, республикагъа, миллетибизге уллу саугъа этгенсе. Ызы къалын болсун! Санга да, сени юйретген Маккаланы Махтиге, атанга, ананга да ыспас этебиз. Сау бол, жигит!

23-чю августну кечеси. Къуру Тырныауузда угъай, республикада да, кёпле эрттенликге дери жукъламай, Хажы-Муратны ёмюрлеринде кёрмегенле окъуна, жашны эришин сакълай эдиле. Грециягъа телефон бла да сёлешип! Аны айтып берген да къыйынды. Къууанч хапарны эшитгенде уа, тиширыула угъай, эр кишиле да, асыры къууаннгандан, кёз жашларын, букъдурмай, сюрте эдиле.

Он минут да озгъунчу, Грециягъа сёлешгенибизде, аны тренери Маккаланы Махти: «Биз экинчибиз, кюмюш алгъанбыз!» – дегенни айтхан эди. Россей Федерацияны ауур

атлетикадан сыйлы тренери, спортну халкъла аралы класслы устасы ауазы къалтырай селеше эди. Артда, Тырнауузда тюбешгенибизде: «Мени кез жашларым кеслери аллына тегюле эдиле», – деген эди ол.

Курскде юридический университетни бошагъан, Олимпиада оюнланы кюмюш майдалына тийишли болгъан Хажи-Муратны жангы эришиуле, жангы жетишимле сакълагъанларына ышанабыз...

Нальчикде Элбрус райондан, битеу да республикадан келген кеп адам Афиныде Оюнланы кюмюш майдалына тийишли болгъан, тырнауузчула Аккайланы Магометни эм Хаджиланы Фатиматны жашлары Хажи-Муратха тюберге, аны уллу хорламы бла алгъышларгъа эрттенликден окъуна хазыр эдиле. Сейирмиди, бизни жашыбыз Олимпиаданы саугъасына тийишли болгъаны уллу къууанч эди. Россияни спортсменлери алгъан 92 майдалны арасында Къабарты-Малкъарны келечиси Аккайланы Хажи-Муратны юлюшю да уллу эди.

Эрттенликде сагъат онбирни жарымында Къулийланы Къайсын атлы Малкъар къырал драма театрны аллында кеп адам жыйылады. Аланы араларында къуллукъчула, алимле, жазыучула, спортсменле, артистле, Аккайланы тукъумларыны, асламлы информация органланы келечилери, спортсменни шуехлары, тенглери, дагъыда кепле, кепле, кепле... Ала, Хажи-Муратны кесин керюп, жюрекден алгъышларгъа сие эдиле. Бары да, женгил машиналагъа минип, Минеральные Воды шахарны аэропортуна тебирейдиле.

Самолет къонганлай окъуна, андан кюмюш майдалны иеси, бизни махтаулу жашыбыз Хажи-Мурат, районну физкультура эм спорт комитетини председатели Жапуланы Магомет, тренери Маккаланы Махти да чыгъадыла. Къууанч ауазла, къобуз тауушла, Минги тауубузну жыры эшитиледиле. Биринчиле болуп, аэропортда жашха анасы, атасы, районну администрациясыны башчысы тюбейдиле. Ызы бла уа – гюлле, айрандан толу гошпан бла – халкъ. Жашла, махтаулу спортсменни ерге кетюрюп, аэропортдан адамла аслам сакълагъан жерге элтедиле. Ол кюн аэропортха кепле келген эдиле, Хажи-Муратны къолун тутаргъа, алгъышларгъа, анга гюлле берирге. «Балкария» ансамбльни солистлери – тепсей, жырчыла Текуланы Амур бла Газаланы Алим а – жырлай.

Аэропортда журналистлеге къысха интервью бере, Аккай улу былай айтхан эди:

– Бюгюн мени намысымы керюп, былай кетюргенигиз ючюн сау болугъуз! Мени жерлешлерим этген ышаныулукъгъа мындан ары да кертичи болур ючюн, къолумдан келген-

ни аямам. Афиныге барыргъа болушханланы барысына да уллу ыспас этеме, баш урама. Хорламым да аланы хайырынданды.

Ызы бла жаш анга тюберге келгенлени барысына да айланып ыспас этеди.

Ставрополь крайны бла Къабарты-Малкъарны чегинде да Хажы-Муратны, аны биргесине келгенлени да, тохтатып, кёпле алгъышлагъандыла. Газаланы Алим, Текуланы Амур жырлап, къарындашла Малкъарлары уа, къобуз согъуп, къууанчха къууанч къошхан эдиле. Андан ары жол Тырнауузгъа эди.

Кёндененнге бурулгъан жерде кёнденчилени уллусу, гитчеси да, кюнню къыздыргъанына да къарамай, жыйылып, махтаулу жашыбызны сакълай эдиле. Хажы-Мурат урушда ёлген эллилени хурметине ишленген эсгертмеге гюлле салады.

Алайда да той-оюн башланады. Жаш бла суратха тюшерге, андан автограф алыргъа, аны бла саламлашыргъа сюймеген а жокъ.

Спортсменнге республиканы Парламентини Председатели Бечелланы Илияс, Федерация Советде КъМР-ни келечиси Чеченланы Хусейн, дагъыда башха къуллукъчула тюбейдиле. Элли къартла Метланы Нох, Отарланы Магомет, Ахматланы Ханафий, Батырбийланы Шамшудин жашха жюрекден ыспас этедиле. Алайда селеше, Бечелланы Илияс:

– Бек уллу, къууанчлы иш болгъанды. Бизни жашыбыз халкъыны, тукъумуну атын дунягъа айтдыргъанды. Онтогъузжыллыкъ жаш бизни къалай къууандыргъан эсе, жашаунда да алай къууанчлы болсун! – дегенди.

Спортсменни алгъышлай, «Заман» газетни баш редактору Атталаны Жамал былай селешгенди:

– Бизни халкъыбыз бюгюн былай къууана эсе, насыплы эсе, бу жашчыкъ сау болсун! Сау болсунла аны ёсдюрген ата, ана да. Малкъар халкъны тарыхында биринчи кере бизни жашыбыз аллай Оюнлагъа къатышханды. Айтхылыкъ спортсменледен артха къалмай, ол, хорлам болдуруп, халкъны атын айтдыргъаны уллу махтаулукъду. Бизни жашларыбызгъа, къызларыбызгъа Хажы-Мурат айтхылыкъ жетишими бла юлгю болгъанды. Ала барысы да ол салгъан жол бла барсынла!

Республикада спортну ветеранларыны организацияларыны председатели Анатолий Кодзоков къарындаш малкъар халкъны жюрегинден алгъышлагъанды.

– Бу чырайлы онтогъузжыллыкъ жаш бек уллу жетишим болдургъанды. Мени багъалы къарындашчыгъым, Хажы-

Мурат, сен, эде да болмай тургъанлай, Олимпиаданы кюмюш майдалын алгъанса. Мен ийнанам, сен Олимпиаданы чемпиону да боллукъса. Къабарты халкъны атындан бу жаш адамгъа, районда спорт комитетни председатели Жаппулананы Магометге, тренери Маккаланы Махтиге ыспас этеме. Бу ариу жерге уа тынчлыкълы, монглу жашауну Аллахдан тилейме! – дегенди ол.

Жашха алайда ыспас этип, республиканы Физкультура эм спорт жаны бла къырал комитетини председателини заместители Биттилананы Хаким, КъМР-ни ауур атлетикадан федерациясыны председатели Алтуулананы Аздор, кенделенчи къарт Батырбийлананы Шамшудин, элли тиширыулананы атындан Князлананы Афу, дагъыда кеп башхала селешгендиле. Маккаланы Махти, Жаппулананы Магомет да жыйылгъанлагъа ыспас этгендиле.

Андан сора жол Тырныауузгъа эди. Шахаргъа кирген жерде тагъылгъан уллу плакатлада Хажи-Муратха алгъыш, ыспас сёзле жазылыпдыла. Шахар стадионда уа аны кеп адам сакълай эди. Тёреде болуучусуча, ала жашха той-оюн, туз-гыржын бла тюберге хазырдыла. Башы ачылгъан «Джи» машина бла, Росейни байрагъын да кетюрюп, кекюрегинде кюмюш майдалы бла, Хажи-Мурат стадионнга киреди. Машина адамладан толу стадионну майданыны тегерегине айланып тохтайды. Ары жыйылгъанла барысы да, ёрге туруп, къзызу къарсла урадыла. Миллет кийимле кийген къызчыкъла бла жашчыкъла, къолларында да гюллери бла, жолну эки жанында сюеледиле, спортсменни, тренерни, районну спорт комитетини председателини да аякъ тюплерине гюлле атадыла, къолларына къызла гюлле бердиле. Жашчыкъла, чабып, къолундан тутаргъа, андан автограф алыргъа, аны бла суратха тюшерге келедиле. «Сау бол, Хажи-Мурат!», «Жаша, Хажи-Мурат!» деген сёзле эшитиле.

Къууанчны ача, Макытлананы Хызыр:

– Мен Олимпиада оюнла къалай магъаналы болгъанларыны юсюнден сагъыш этип айтама. Кеп миллетлени, къыралланы келечилери бир жерге – Грецияны Афины шахарына жыйылгъан эдиле. Адам не заманда да адамды, ол адамлыкъ ышанын тас этмезге керекди. Олимпиада уа ол ишге къуллукъ этеди. Анда къаты кюреш баргъанды, бек къарыулула хорлагъандыла. Бизни республикадан бир жолгъа тертеулен ол оюнлагъа къатышханлары уа ёхтемликди. Бизни жашны ары барыууна кепле себеплик этгендиле. Мен алагъа ыразылыгъымы билдиреме. Хажи-Мурат бизни ышаныуубузгъа кертичи болгъанды. Халкъны нарт кючю барды. Мындан ары да бизни жерибизден Хажи-

Муратча жашла чыгъарла деп ийнама. Келир тёлөледиле жерибизни ариу, бай, монг этерикле, аны атын айтдырлыкъла, – дегенди. Сора ол Хажи-Муратха «Россейни спортуну сыйлы устасы», Маккаланы Махтиге уа «Россейни сыйлы тренери» деген атла аталгъанларын эм районну спорт комитети да Россейни спорт комитетини Сыйлы грамотасы бла саугъаланнганын билдиргенди.

Халкъына бу уллу байрамны саугъа этген жашыбызгъа сёз берилгенде уа, ол былай айтхан эди:

– Бу жолгъу Олимпиада оюнла манга ышаныулукъ бергендиле. Эндиги, XXIX Оюнла башха тюрлю болурла деп умут этеме. Бек кыйыны манга ышаныулукъгъа кертичи болуу эди. Жарауларымы башларыкъма. Чемпион деген атха тийишли болгъунчу тохтарыкъ туююлме. Маккаланы Махтиге, Грециягъа барып, мени ючюн къайгъырып айланган Макытланы Хызыргъа, Жаппуланы Магометге, жерлешлериме, танышларыма, бюгюн стадионнга келгенлени барысына да, аланы бетлеринде уа республикада жашагъанланы барысына да жүрек ыразылыгъымы билдиреме. Мен бу тауушлукъ жерибизни жашыма. Мындан чыкъгъаныма ёхтемленеме. Кёпле манга, Афиньлеге, анама, атама, юйге да алгъышлап сёлешгендиле, телеграммала жибергендиле. Мени ючюн къайгъыргъанлагъа, жетишимиме къууаннганланы барысына да уллу ыспас этеме. Сау болугъуз! Бу кюнлени эсимден ёмюрде да кетермем. Хорламымы уа кесими халкъыма атагъанма.

2007 жылны ахырында Невинномысск шахарда ауур атлетикада энчи упражненияладан Россейни чемпионаты эм Кубогу ючюн эришиуле бардырылгъандыла. Алада Хаджи-Мурат, сермеп – 182 кг, тюртюп 217 кг кётюрюп, эки алтын майдалгъа тийишли болгъанды.

Россейни келир Олимпиада оюнлагъа атланырыкъ ауур атлетикадан жыйымдыкъ командасына Малкъардан эки спортсмен киредиле: Аккайланы Хажи-Мурат бла Созайланы Мухаммат.

Халкъыбызны атын иги бла айтдыргъан жашларыбызгъа Аллах жол ачсын!

АТЛАРЫ

<i>Төппеланы Алим. Насыплы – элин сюер. Ал сөз</i>	5
<i>Төппеланы Алим. Адамды бизни атыбыз!</i>	8
<i>Төппеланы Алим. Устаз</i>	22
<i>Аккылары Светлана. Малкъар округну таматасы</i>	31
<i>Геляланы Лиза. Миллетим деген</i>	39
<i>Хучиналаны Магомет. Арслан жүрекли Адилгерий</i>	45
<i>Биттирланы Аминат. Жырны жолу – Тейриге</i>	57
<i>Шауаланы Миналдан, Кючмезланы Рая. Закий актриса</i>	64
<i>Биттирланы Аминат. Битеудуния закийи</i>	71
<i>Мызыланы Таубий, Биттирланы Аминат. Республиканы биринчи Жигити</i>	82
<i>Биттирланы Аминат. «Салам алейкум, народный!»</i>	89
<i>Къулбайланы Алий. Зорлукъ ачыуу жойгъан жигит</i>	96
<i>Биттирланы Аминат. Къушкъанат тепсеулени айтхылыкъ устасы</i>	102
<i>Кючмезланы Рая. Жулдузлагъа жол салгъан</i>	107
<i>Төппеланы Алим. Кюнюнг ахшы болсун, Танзиля!</i>	112
<i>Биттирланы Аминат. Тюзлюкню ёкюлю</i>	122
<i>Улакъланы Махти, Биттирланы Аминат. Илмуну асыл адамы</i>	130
<i>Төппеланы Алим. Сахнагъа жан салгъан режиссёр</i>	137
<i>Төппеланы Алим. Миллетине тепсеулерин къайтаргъан</i>	143
<i>Толгъурланы Зейтун. Халкъым деген – насыплы</i>	151
<i>Текуланы Хауа. Уллу адам, уллу алим</i>	159
<i>Биттирланы Аминат. Тилибизни къалаууру</i>	166
<i>Биттирланы Аминат. Малкъарны тарыхын ачхан</i>	170
<i>Занкишиланы Хусей. Жарыкъ умутлу композитор</i>	177
<i>Аликаланы Владимир, Абдуллаланы Марина. Къыраллагъа айтылгъан алим</i>	183
<i>Биттирланы Аминат, Шауаланы Хасан. Жырынг жокъ эсе, миллетинг да жокъ</i>	188

<i>Османланы Хыйса.</i> Журтун кенгден жарытхан жулдуз . . .	196
<i>Байсыланы Марзият.</i> Жашау жашырынлыклары – суратларын да	201
<i>Төптөланы Алим.</i> «Алтын кьолу» бла «Балкарияны» тепсетген	207
<i>Төптөланы Алим.</i> Халкьны эсин уятхан алим	212
<i>Сараккуланы Асият.</i> Кеси заманыны, халкьныны да жигити	220
<i>Мамайланы Алий.</i> Алан халкьныны чынтты уланы	228
<i>Шауланы Хасан, Биттирланы Аминат.</i> Жырыбыз ийманы болгъан	234
<i>Биттирланы Аминат.</i> Насып берген фахму	242
<i>Холаланы Марзият.</i> Дунияны чемпиону	248
<i>Холаланы Марзият.</i> Жигит болгъан жерде хорлам, кьу-уанч да болур	251

Литературно-художественное издание

ВЕРНОСТЬ ДОЛГУ

Статьи и очерки

На балкарском языке

Составитель

Биттирова Аминат Абдуллаевна

Редакторы *М. Х. Табаксоев, А. Т. Додуева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректоры *Л. Б. Кучмезова, Ж. Х. Занукоева*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано к печати 08.12.07. Формат 84x108¹/32. Бумага офсетная №1. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,65. Уч.-изд. л. 13,45. Тираж 500 экз. Заказ №230

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»

Министерства культуры
и информационных коммуникаций КБР

Нальчик проспект Ленина, 33

В 353   **Верность** долгу: Статьи и очерки / Сост. А. А. Битирова; Предисл. А. М. Тепеева. – Нальчик: Эльбрус, 2007. – 260 с.

ISBN 978-5-7680-2121-4

В книгу включены статьи и очерки о лучших представителях балкарского народа, добившихся заметных успехов в науке, культуре, искусстве и других областях человеческой деятельности.

УДК 323(470.64)
ББК 66.3(2р-6К-Б)11